

АКАДЕМІЯ ПОЛІТИЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

В.М. Ткаченко, В.В. Якуба

**ВІЙНИ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ:
«NEVER MORE»
ЧИ «ЕСЛИ НАДО – ПОВТОРИМ»?
(начерки історичної політики Росії)**

АПН УКРАЇНИ

АКАДЕМІЯ ПОЛІТИЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

Серія «Бібліотека АПН України»

В.М. Ткаченко, В.В. Якуба

**ВІЙНИ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ:
«NEVER MORE»
ЧИ «ЕСЛИ НАДО – ПОВТОРИМ»?
(начерки історичної політики Росії)**

Наукове видання

ВИДАВНИЦТВО ПОЛІТІЯ
КИЇВ – 2021

УДК 327.5:94(477+470+571)

Т 48

Науковий редактор

Мироненко П.В. – доктор політичних наук
(Академія політичних наук України)

Рецензенти:

Лисенко О.Є. – доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки (Інститут історії України НАН України).

Орлова Т.В. – доктор історичних наук, професор (Київський національний університет імені Тараса Шевченка).

Ткаченко В.М., Якуба В.В.

Т 48 Війни історичної пам'яті: «newer more» чи «если надо – повторим»? (начерки історичної політики Росії). Наукове видання. Київ. Видавництво Політія, 2021. - 344 с.

Розглядається процес усе зростаючого використання історичного минулого в суспільному житті сьогодення. Історія стала політичним інструментом, за допомогою якого легітимізується чи делегітимізується та чи інша соціально-політична система. У ряді країн були прийняті закони про покарання тих, хто пише «неправильно». У міжнародних відносинах спалахнули справжні війни історичної пам'яті. Набирає сили етнізація історії та утвердження наративів про власну націю як виключно «жертву історії», що вимагає до себе особливого ставлення й належної компенсації.

Об'єктивно назріває питання про суспільні спонуки війн історичної пам'яті. Автори поділяють точку зору, що головна причина полягає у загостренні протистояння між Росією і колективним Заходом. Історична політика Росії, яка набула вигляду війн історичної пам'яті, є скоріше симптомом, а не причиною цього протистояння.

© Ткаченко В.М., В.В.Якуба, 2021

© Академія політичних наук України, 2021

© Видавництво Політія, 2021

ЗМІСТ

Вступ (8)

Глава 1.

Війни історичної пам'яті (до постановки проблеми)

Провалля історичної політики	25
Суспільний резонанс	31
Завдання на перспективу	37

Глава 2.

Війни історичної пам'яті: суспільні спонуки

Три хвилі історичного ревізйонізму	45
Період історичного просвітлення	51
Політизація історичної пам'яті	57
Індульгенція на нові злочини?	62

Глава 3.

Ідеологема «ворога»: невротична криза ідентичності

Війни пам'яті та пам'ятників	66
Актуалізація образу «ворога»	71
Хрещені батьки ідеологеми «ворога»	76
Прокляття «модернізації наздогін»	78
А на війні – як на війні	81

Глава 4.

Війни історичної пам'яті як предтеча головної битви

Росія: що за «відкритими дверима» до України	87
Ідейні скріпи війни історичної пам'яті	93
Меморандум Міллера	99

Глава 5.

Палії війни: хто вони?

Європарламент про заводи війни	106
Підстави дипломатичного скандалу	112
А в чому ж історична істина?	116

Глава 6.

В ролі головного російського історика

Гандж непрофесіоналізму	126
Vox populi – vox Dei	134
Відтворення кордонів «історичної Росії»	139

Глава 7.

Москва, Кремль: вся ідеологічна рать

Курс на «умиротворення»: вчора і сьогодні	147
«Мозковий штурм» білякремлівських аналітиків	153
У пошуку «великого наративу»	159

Глава 8.

«Великий наратив»: між Сходом і Заходом

Східний вектор «великого наративу»	167
Польський фактор для Росії	172
Великий наратив для Польщі	177
Польща і Україна: проблеми консолідації нації	181

Глава 9.

Голокост у протистоянні Москви і Варшави

«Оставьте: это спор славян между собою»?	191
Про гріх і покуту Голокосту	197
Всесвітній форум пам'яті Голокосту	202
Претенденти на спадщину Аушвіца	207

Глава 10.

«Історичний наркотик» протистояння

Україна і російсько-польське протистояння	215
Польський гамбіт	221
Чорна тінь «колективної відповідальності»	226

Глава 11.

75 років Великої Перемоги: уроки історичної політики

Зачистка історичної пам'яті	233
Ми повторимо!	237

Політизація історії й історизація політики	241
Історико-політичне інсценування	244

Глава 12.

«Так, ми знаємо, хто такий Сталін...»

Сталінізм і міф Великої Вітчизняної війни	254
Сталінізм як феномен	260
Союзники: Сталін і Гітлер	266

Глава 13.

Концепт «визволення»:

подолання історичного минулого

Політична відповідальність	276
Скільки політики «витримує» історія	285
То ж чому нас навчають уроки історії?	292

Глава 14.

«Український фронт» Путіна

Діла давно минулих днів	296
Про українську ідентичність	301
Справи церковні та світські	307
Про фашизм, колабораціонізм та іредентизм	314

Секюритизація історичної політики

(замість висновків)	324
---------------------------	-----

«На війні правда – перша жертва».

Есхіл

«Кожен хоче щоб правда була на його боці,
Але не кожен хоче бути на стороні правди».

Ричард Вейтлі

ВСТУП

Історична політика, або політика пам'яті – термін порівняно новий, хоча й відображає собою досить давнє явище. У всі часи і в усіх країнах різноманітні суспільні сили завжди прагли нав'язати співгромадянам своє розуміння минулого. У міру все зростаючої насиченості інформаційного поля засобами технологічно «штучної» пам'яті в XIX-XX ст. роль історичної політики ставала дедалі вагомішою. Наразі ми стали свідками активізації політики пам'яті, посилився її осмислений і систематизований характер. Особливо інтенсивним став цей процес після завершення холодної війни, об'єднання Німеччини і посиленої суверенізації колишніх країн так званого соціалістичного табору та появи нових незалежних держав на пострадянському просторі. Відбувається потужний процес набуття нової, відповідної виклику часу ідентичності, де минуле має бути узгодженим з актуальними устремліннями країн як «старої Європи», так і все більш динамічнішої «нової Європи».

Однією з основних опор ідентичності сучасних політичних спільнот зазвичай є (чи, принаймні, мають бути!) «загальноприйняті» уявлення про історичне минуле. З одного боку, «будівельний матеріал» такого роду забезпечують професійні історики. Однак їхні роботи, позначені високим стилем академізму, не завжди і не в повну міру забезпечують тренд масової соціальної мобілізації на базі групової солідарності. Зате цю функцію досить ефективно виконують популярні публікації – часто із дещо довільною, не завжди академічною інтерпретацією минулого. Саме вони й адресовані широкій аудиторії громадськості.

Зазначене протиріччя між професійним *history* і популярним *story* сприймається в суспільстві неоднозначно: іноді напружено, але подекуди й досить толерантно. Принаймні частина науковців прихильно ставляться до умотивованого практикою твердження Даніеля Белла: «Щоб сформувати... почуття єдності з іншими людьми, що належать до тієї ж нації, необхідно, щоб індивід міг ототожнювати себе з наративом, що розгортається в часі», де його нації «відводиться центральна і позитивна роль» [14]. Французький філософ Етьєн Балібар навіть наголошує, що «будь-якій національній спільноті судилося в той чи інший момент представити себе в іпостасі «обра-ного народу». Цей романтичний сплеск почуттів і відповідна піднесена поведінка не минула й старі нації Європи» [1].

Основним форматом представлення минулого у політичній риториці, так само як і в історіографії, є *наратив* – сюжетно оформлена оповідь, що пропонує свою версію логічно умотивованої картини стосовно цілої низки історичних подій. Наратив, хоча й звернений у минуле, однак пропонує у своїй структурі перспективне бачення майбутніх наслідків. Тим самим наратив «пояснює» день нинішній своєю обумовленістю минулими подіями, які, мовляв, простежуються «в самій історії» і тим самим ніби «освячують» сьогодення усталеною традицією. Однак слід враховувати, що підбір аргументів для вибудовування смислової схеми наративу часто-густо відбувається приховано, що створює вигідні передумови для трансляції неявних ідеологічних посилів і маніпуляції свідомістю.

Попри численні заяви про недопустимість «переписування історії», професійні історики дають собі раду й не особливо переймаються тим, що постійно відбувається переоцінка інтерпретацій колективного минулого із врахуванням контексту поточних подій. Власне, в переосмисленні історії й полягає їхній професійний обов'язок. Однак і політики, зазначає російська дослідниця Ольга Малінова, виконують свою частину роботи: вони не лише апелюють до минулого, беруть участь у його інтерпретації, але й мають можливість формувати «інфраструктуру» колективної пам'яті. Наприклад, вони ак-

тивно впливають на регулювання змісту шкільних програм і підручників, мають змогу вносити зміни в календар свят і пам'ятних дат, запроваджувати державну символіку й нагороди, регламентувати офіційні ритуали тощо. Тим часом слід враховувати, що «робота над минулим» далеко не завжди «сприймається як окреме завдання й ведеться цілеспрямовано. Вона може протікати як в проактивному, так і в реактивному режимі. Тому політичне використання історії – категорія більш широка, аніж історична політика» [6].

Значимість історичного наративу у процесі консолідації нації неймовірно зростає за кризових умов, а надто в час захисту країни проти іноземної агресії. Сьогодні Україна є жертвою неспровокованої агресії з боку Російської Федерації. Так, позиціонує себе правонаступницею Радянського Союзу й Російської імперії, здійснивши анексію Криму та розв'язавши бойові дії на Донбасі, кремлівська адміністрація у своїх політичних заявах та посиланнях на результати російських наукових центрів традиційно намагається заперечити сам факт існування українців як окремого народу та піддає сумніву легітимність існування Української держави як такої. Характерним прикладом ідеологічного забезпечення воєнних дій проти України можуть бути слова сенатора, голови російської делегації в Парламентській Асамблеї Ради Європи, професора Алексея Пушкова: «Ні, ніяк Україні, створений в її нинішньому вигляді Росією, без Росії не обійтись. Достоту Росія – і навіть фантазії про неї і її намірах – надають смисл усьому існуванню нинішньої України, її політиці й ідеології. Україна одержима Росією і є заручницею своєї одержимості» [9].

Звісно, можна було б і не звертати уваги на слова сенатора, який у свій так би мовити науковій продукції дописався до того, що кадри висадки американців на Місяці є нічим іншим як результатом павільйонних зйомок. Але інших сенаторів у Росії не так багато, тож доводиться сприймати сусідів такими, як вони є – а вони постійно інфікують інформаційне поле Росії й навколо неї своїми фейковими сюжетами про сьогодення й минуле на, так би мовити, «благо Росії». Тож довелось Україні, Канаді та Австралії включити Алексея Пушкова в санкцій-

ні списки за позицію щодо війни на Сході України та приєднання Криму до Росії.

Наразі тішить душу те, що світ дедалі рішучіше відкидає єзуїтську риторику московської пропаганди, усвідомлює агресивну сутність Кремля. Наприклад, глибоке розуміння російського виклику Україні демонструє авторитетний американський часопис *Foreign Affairs*. Так, у номері за грудень 2018 р. було зазначено, що характер висвітлення агресивних дій Росії проти України «продемонстрував вплив наративів Кремля на розуміння міжнародною спільнотою суті подій в Україні», що вносить у міжнародне інформаційне поле «певний ореол двозначності й розмиває статус України як жертви агресії. Це має змінитися, якщо Київ хоче добитися тієї підтримки, яку він відчайдушно потребує». Для цього керівництву України слід подбати про те, щоб «повернути національний наратив України в центр міжнародних дебатів й нагадати західним лідерам про необхідність захищати ті цінності, котрі лежать в основі їхніх суспільств» [15].

На цей виклик Росії у сфері ідеологічного протистояння, вважають американські аналітики, слід давати належну відповідь: «Оскільки в українського народу немає жодних шансів на успіх у військовому зіткненні з Росією – чи то на суші, чи на морі – *найбільші шанси на прорив у цьому гібридному конфлікті полягають у зміцненні почуття національної ідентичності, яке допоможе країні дистанціюватися від її історичних зв'язків з Росією. Це і є головним фронтом у тій конфронтації, яка обумовлена історією цих двох країн...* Москва любить говорити про те, що сучасні українці і росіяни – це єдиний народ, що робить прагнення України зблизитися із Заходом одночасно і зрадою, і екзистенційною загрозою для майбутнього Російської Федерації» (тут і далі курсив наш. – Авт.) [15].

Сьогоднішня Україна натужно вирішує проблему свого цивілізаційного вибору, долаючи масу успадкованих від імперського минулого стереотипів. А вони, між тим, активно насаджуються в інформаційному полі російською пропагандистською машиною. Один із стереотипів переслідує мету зобразити українців такими собі військовими злочинцями,

недолугими прислужниками німецьких нацистів, а нині – патологічними фашистами. Раз-по-раз нав'язується ось такий негативний образ української ідентичності: мовляв, «коли росіяни звільняли Європу від фашизму, то українці стріляли визволителям у спину». А відтак європейці мають почувати себе в неоплатному боргу перед росіянами, то й логічно мусять відторгнути євроінтеграційний курс України як держави нібито патологічно фашистської.

Напередодні 80-ї річниці нападу нацистської Німеччини на Радянський Союз пропагандистська риторика у стилі воєнних часів, препарована і підпорядкована завданням гібридної війни Росії проти України, перетекла з опозиційних телеканалів та вуличного протистояння прямо у зал Верховної Ради України. Досить згадати хоча б істеричний виступ співголови фракції «Опозиційна платформа – За життя» Вадима Рабиновича 3 лютого 2021 р.: «Фашизм Зеленського сьогодні вийшов на наші вулиці... Сьогодні фашизм у нашій країні отримав свій колір – зелений. Але як наші батьки і діди у свій час зупинили і перемогли фашизм, ми зробимо те ж саме. Но pasaran, фашизм не пройде – і ви усі загинете, тому що ви – фашистський диявол». Цілком логічно, що наприкінці свого виступу Рабинович заспівав «Вставай страна огромная...» – перший рядок із радянської пісні «Священная война». В такий спосіб під російську пропагандистську сурдинку було забезпечено українську підтанцювку «вічно вчорашніх» клевретів Кремля [10].

За цих обставин маємо утверджувати власний український наратив, рішуче відкинути нав'язаний російською пропагандою бренд України як вічної невдахи (failed state). Той же Пушков безапеляційно заявляє, що «Росія без України в цілому може обійтись, Україна ж без Росії пропаде, оскільки місцевим елітам нічим буде торгувати на світовій арені, зникне причина випрошувати кредити і транші МВФ, фінансові допомогу від ЄС, проситися в НАТО, нічого буде принести в торбині великим магістрам західного альянсу» [9].

За даних обставин актуалізується завдання утверджувати позитивний політичний бренд України, який в сучасній науці

тракується як система стійких, хоч і дещо спрощених уявлень про політичного суб'єкта. Особливої уваги вимагає «національний бренд», який є унікальним поєднанням елементів, що наділяють націю фундаментальними культурними характеристиками, особливо значимими для інших суб'єктів міжнародних відносин. Одночасно ми все більш усвідомлюємо, що бренд держави – це і капітал, і важливий інструмент забезпечення інтересів країни на міжнародній арені в економічній і політичній сферах. В науковій літературі в основі концепту «національний брендинг» лежить шестикутник Саймона Анхольта, в котрому відображені основні сфери діяльності задля реалізації такої кампанії: 1) експорт товарів і послуг; 2) туризм; 3) інвестиції й імміграційне законодавство; 4) культура і традиції; 5) зовнішня і внутрішня політика; 6) населення країни [3].

Бренд ідентичності вимагає певного рівня індивідуальної коректності. Мабуть не в останню чергу й тому, що, за висловом Самюеля Гантінгтона, «ідентичність – як гріх, ми можемо пручатися, але уникнути не в силах». В науці відрізняють два типи ідентичності. Один від нас не залежить – в якій країні і ким ми народилися. Другий тип – той, який ми свідомо обираємо: наша професія, вірити чи не вірити в Бога, за кого голосувати на виборах – і тим самим ототожнюємо себе з тією чи іншою політичною силою, з тим чи іншим цивілізаційним вибором.

Як правило, в кожного політичного діяча є своя, адекватна його поглядам «патронажна служба», до складу якої входять і професійні історики. Вони й забезпечують виступи свого керівника необхідними аргументами й «наочними прикладами із історії». Рідше з'являються у ЗМІ спільні виступи політика та фахового історика, але така співпраця підносить рівень культури історичної пам'яті. Так, наприклад, журнал *Der Spiegel* оприлюднив 8 травня 2020 р. спільну колонку міністра закордонних справ Німеччини Хайко Мааса і професійного історика Андреаса Віршінга під промовистою назвою «Політика не може бути без історії». Відмітною рисою цього виступу, своєрідним контрапунктом стало поєднання двох про-

блем: «Для нас політика немислима без історії. Але який вигляд має зворотній зв'язок? Скільки політики «витримує» історія?» [13].

Зрозуміло, що з боку політичних правлячих верхів простежується прагнення тримати потужний історичний ресурс минулого під належним контролем. Звертаючись до минулого у своїй риториці, політики вирішують конкретні завдання – намагаються легітимізувати або ж делегітимізувати існуючий порядок, виправдати чи піддати критиці ухвалюванні рішення, мобілізувати підтримку, стимулювати солідарність спільноти, створити образ «ворога» в критичній для самої національної екзистенції ситуації тощо. Як правило, задля досягнення очікуваного ефекту, вдаються до використання *фреймів* – стійких пізнавальних структур, своєрідних культурно доступних смислових шаблонів, які й формуються часто-густо зусиллями самих же політиків. Завдяки використанню механізму фреймування досягається домінування певної інтерпретації минулого, що прокладає шлях владним структурам до розпорядження публічними ресурсами, ідеологічно забезпечує їхнє правове регулювання й використання важелів примусу.

Однак і тут для здійснення намірів правлячих верхів є своя межа – рівень протистояння громадянського суспільства, що невпинно зростає. Трагічні події ХХ ст., що привели до небачених раніше війн, революцій і державних переворотів, перекроювання державних кордонів, масових вбивств і етнічних чисток – все це відбилося на долі мільйонів простих людей, активізувало їхню громадянську позицію. Втягнуті у вир подій, все ширші кола професіоналів та групи інтересів стають активним сегментом громадянського суспільства, а новітня історія стає вагомою часткою їхнього власного досвіду. Така висока ступінь залученості веде до розмивання межі між установленою правлячими верхами офіційною версією історії, з одного боку, та масовою індивідуальною пам'яттю як самих учасників подій, так і їхніх нащадків – з другого. До того ж, в результаті розширення виборчих прав та «історизації» масової свідомості, відбувається своєрідне «пришестя мас» в політику. Цьому сприяли й інноваційні зміни попереднього ХХ століття:

розповсюдження масової освіти; розвиток інформаційних технологій; новітні електронні технології збору та відтворення даних. До цього слід додати розвиток соціальної інфраструктури пам'яті: музеїв, меморіалів, виставок, книг, документальних фільмів, різноманітних церемоній і ритуалів. А відтак минуле віднині стає не лише одним із риторичних ресурсів легітимації влади, але й частиною самої політики [6].

Слід враховувати й той факт, що сучасний «вибух історичної пам'яті» є одним із закономірних наслідків третьої хвилі демократичних транзитів, оскільки історична пам'ять не може не висуватися на передній план в будь-якій країні, що потерпала від диктаторського режиму, а до того ж зазнала глибокої соціальної травми. Тож не дивно, що затухання «холодної війни» уже в ХХ ст. призвело не лише до актуалізації публічної інтерпретації минулого, але й до необхідності урегулювання його наслідків – покарання винуватих, реабілітації жертв репресій, відновлення справедливості. І тут на порядок денний було винесено узагальнення досвіду тих міжнародних правил, що склалися після Другої світової війни і створили певний прецедент поведінки з минулим, на який у світі продовжують орієнтуватися й донині. А затим прослідувала й актуалізація «опрацювання» усієї пам'яті про травматичний досвід Другої світової війни. Центральним питанням стала канонізація пам'яті про Голокост, що відіграло вирішальну роль у зміні фокуса з «історії переможців» на «історію жертв».

Досить ёмко цей процес описав російський дослідник, доктор філософських наук, професор Ніколай Копосов у своїй книзі «Память старого режима. История и политика в России» (М., НЛО, 2011. – 315 С). Згідно його суджень, Голокост не відразу став центральним елементом «пам'яті століття». Але згодом пам'ять про нього перетворилася в один із визначальних факторів піднесення значимості історичної політики. Її своєрідність в наші дні знаходить свій вираз у двох важливих особливостях: йдеться про криміналізацію й віктимізацію минулого – про домінування погляду на історію як низку злочинів, а відтак про прагнення людських спільнот представити себе в образі жертв. Парадигма такого ставлення до минулого

сформувалася багато в чому навколо Голокосту, але не лише. Насправді за межами «блискучого тридцятиліття» – коли в США і Західній Європі на базі економічного піднесення 50-70-х рр. склалось більш гуманне й благополучне суспільство – спрямований в минуле погляд сучасної людини негайно виявляє епоху катастроф і «глобальних звірств», що нерідко здійснювалися нібито во ім'я світлого майбутнього. Розпад прогресистських ілюзій супроводжувався не лише ностальгічною консервацією спадщини, але й фіксацією уваги на трагічному досвіді, який, як здавалось багатьом, покінчив із традицією європейського гуманізму. Світові війни, Голокост і ГУЛАГ, Голодомор і депортації цілих народів стали символами пам'яті ХХ століття. Відтак напрошувався висновок: «історія, центральною подією котрої вони є, – злочинна історія. Ці події створили важливу матрицю сприйняття минулого – його криміналізацію» [5].

Ці зрушення в ментальності внесли принципові зміни у сприйнятті історичного процесу. В час «блискучого тридцятиліття» (економічного піднесення капіталізму 1950-1979-х рр..) традиційна – націлена на патріотичне виховання історія, була зосереджена на описанні діянь королів і полководців, держави та на прославленні національної величі. Наразі історична наука переймається насамперед описуванням життєдіяльності тих, хто своєю працею й стражданнями оплатив усі «тріумфи й трагедії» повсякденного життя. Революційний терор і громадянські війни, колоніальні завоювання й работоргівля, світові війни, тоталітарні режими й колабораціонізм – така нова тематика була винесена на авансцену історичних досліджень. Саме тому уже в 1970-ті рр. проблема історичної провини за Голокост і, ширше, відповідальності за співробітництво з нацизмом стала одним із визначальних факторів західної політичної думки. Більше того, пам'ять про Голокост стала своєрідною «громадянською релігією» Заходу. Відтоді, наприклад, німецька суспільна думка щодалі активніше розглядає націонал-соціалістичне минуле «по Ясперсу», через призму «німецької провини». У Франції теж було переглянуто голлістський міф про те, що вся країна, за виключенням декількох

відщепенців, нібито одностайно піднялась на боротьбу проти нацистських окупантів. Вустами президента Жака Ширака було офіційно визнано відповідальність режиму Віші за співучасть у Голокості. Іншими словами, консолідований Захід став сповідувати принцип **«never more»** – «ніколи більше».

Трагедія Голокосту неминуче ставила на порядок денний і проблему ГУЛАГУ та Голодомору. Більше того – засудження нацизму логічно передбачало й таке ж засудження сталінізму. Здійснювана в Німеччині політика денацифікації так само логічно повинна була б подати приклад для впровадження політики десталінізації. І в цьому плані було дещо здійснено. В лютому 1956 р. на XX з'їзді КПРС в доповіді Микити Хрущова «Про культ особи і його наслідки» були перераховані злочини сталінського режиму з поясненням головної причини людських трагедій: «все було підпорядковано сваволі однієї особи». До кінця року із заслань і таборів було звільнено декілька мільйонів людей. Після XXII з'їзду партії в 1961 р. із Мавзолею було винесене тіло Сталіна, перейменовані міста й вулиці, демонтовані його численні пам'ятники. Однак у 1970-ті рр. в радянських фільмах знову став з'являтися образ Сталіна в позитивному контексті. Цю тенденцію дещо в другій половині 1980-х рр. призупинила горбачовська перебудова. А з приходом до влади Владіміра Путіна в Росії розпочалася друга хвиля реабілітації Сталіна. В березні 2015 р. за даними «Левада-центру» 45% росіян вважали, що сталінські репресії були виправдані. А ще 57% росіян виявилися не згідними з тим, що Сталіна слід вважати державним злочинцем. Тим самим суспільна думка Росії засвідчила вкрай низький рівень громадянської зрілості. Ці дані наводять на думку, що проблему десталінізації (а ширше – декомунізації) не вдасться вирішити в короткостроковій перспективі – це надто тривалий процес справжньої зміни поколінь [7].

А тим часом проблема десталінізації все дужче дається взнаки, набирає глобального резонансу. Так, 12 квітня 2015 р. у своєму виступі перед початком меси папа римський Франциск заявив про те, що в XX ст. найбільшими трагедіями, що їх пережило людство, стали дії радянського тоталітарного ре-

жиму, геноцид вірмен і злочини нацизму. Владімір Путін відразу ж відреагував на заяву понтифіка, зауваживши, що спроба поставити «на одну дошку одних і других» не має під собою підстав. Аргументація Путіна була досить екзотичною: «Нацисти прямо, відкрито й публічно оголосили однією із цілей своєї політики знищення цілих етносів – євреїв, циган, слов'ян. При всій потворності сталінського режиму, при всіх репресіях, навіть при всіх засланнях цілих народів все-таки цілі знищення ніколи сталінський режим перед собою не ставив» [8].

Тобто, згідно логіки Путіна, коли піддавати геноциду цілі народи, але при тому цієї цілі офіційно не озвучувати, то виходить, що нічого, власне, й не відбувалося. Це так само як агресія проти України, збиття Боїнга 777 рейсу МН-17 чи отруєння Олексія Навального – коли офіційно такий факт не визнавати, то його ніби й не було. Але куди подіти той факт, що комуністичний режим цілком офіційно ставив завдання позбавити суспільство від цілих соціальних класів і верств – від поміщиків, капіталістів, інтелігентів, офіцерів, священників, рабинів, купців, бізнесменів тощо? Чи можна було піддавати репресіям дітей лише за те, що їхні батьки належали до вищих верств дореволюційної Росії? І всьому цьому Путін намагається знайти виправдання. Відомий в Росії історик Андрій Зубов коментує зазначене вище положення російського президента таким чином: «Але сама його відповідь характерна – Сталін теж поганий, але далеко не настільки поганий, як Гітлер. І це не випадково, значить радянський режим ліпший за нацистський. Тому, якщо ми називаємо українців фашистами, нацистами, значить, вони гірші, ніж радянські, із котрих вийшов і Путін, який добровільно став офіцером спецслужб. Завдання – виправдати своє минуле, минуле свого батька і діда, взагалі усієї цієї організації, до котрої він належить. Виправдати не абсолютно, що викликало б розкол в суспільстві, а відносно» [11].

Власне, на нашу думку, розглядаючи проблему по-суті, наряд чи можна Гітлера і Сталіна міряти одними і тими ж мірками. Гітлер однозначно уособлює в собі універсальне зло, причому не лише для народів пострадянського простору, а й

для усіх народів світу. А Сталін – фігура більш суперечлива. І ставлення до цих діячів теж не одне і те ж саме. Досить згадати, що напередодні Другої світової війни багато інтелігентних людей вважали Гітлера й Муссоліні політиками майбутнього і ладні були прощати їм їхню расистську й експансіоністську політику. Та й західні симпатки більшовизму у 1930-х рр. умудрилися не помітити ГУЛАГу й Голодомору, оскільки пов'язували із Радянським Союзом сподівання на «світле майбутнє». Однак події 1939-1945 рр. розставили все на свої місця: нацисти війну програли, а їхня практика знищення цілих народів стала об'єктом всезагального прокляття. В той же час сталінський режим завершив цю війну у числі переможців, а СРСР об'єктивно став вирішальною силою у знищенні нацизму. А це й надає йому й до сьогодні певної позитивної аури. Тож, зазначає професор Європейського університету в Санкт-Петербурзі Владімір Гельман, логіку Путіна теж можна зрозуміти, та й іншого від нього було годі й чекати: «Якщо ми ставимо знак рівності між цими двома режимами, то тим самим єдиний в Росії предмет національної гордості, перемога у Другій світовій війні, вона не те, що зовсім втрачає значення, вона знецінюється» [8].

Допустити девальвації перемоги у Другій світовій війні Путін не хоче. Саме тому в Росії відбувається процес формування культу війни, широко підтриманий машиною державної пропаганди. Насамперед широко культивується міф сталінських часів про «непорушну єдність» радянської держави і народу у боротьбі проти зовнішніх ворогів. Для створення широкого ідеологічного консенсусу активно використовується велетенська інфраструктура колишніх радянських музеїв, союзів ветеранів, фільмів тощо. Культ війни знаходить своє втілення у відродженні коротких гасел сталінської доби: «Хто проти комунізму (нині – Росії), той за фашизм». Або ще, особливо підтримуваний Путіним мобілізаційний вислів: **«Если надо – повторим!»**.

І все це має пряме відношення до нинішньої агресії Росії проти України. Так, згадуваний вище Ніколай Копосов зазначає: «Українська криза не може бути зрозумілою поза контек-

стом культурної політики Путіна, зокрема в сфері історичної пам'яті... У цьому виборі війни замість культури в якості символу національної ідентичності – корені кримської кризи. Це пояснює, чому російські медіа і навіть дипломати називають українську революцію фашистським рухом: це та призма, через котру вони бачать історію. Годі дивуватися, що погляд на світ із сталінської точки зору приводять до виникнення повністю спотвореної картини, причому часто зумисно спотвореної, картини нинішньої політичної ситуації» [4].

Цінність таких свідчень демократично налаштованих російських істориків полягає в тому, що їх авторів неможливо звинуватити в русофобії. І тим ціннішою для нас є їхнє трактування спонук і прагнень Владіміра Путіна у веденні Росією агресивної політики, в тому числі й війн історичної пам'яті. Чи не найголовніша відправна точка полягає в тому, що міф про війну прославляє СРСР/Росію як борця за мир і рятувальника всього світу від фашистської загрози. І це підтверджують соціологічні опитування, згідно з якими більшість росіян розглядають перемогу над гітлерівською Німеччиною як найбільш значиму подію ХХ ст. Ту подію, що дає, мовляв, Росії право на всезагальну вдячність, а також право на контроль над тими регіонами, які Сталін окупував із згоди західних союзників. Що вже казати про Голокост, який, в парадигмі кремлівських ідеологів, не є частиною цього наративу, оскільки у ньому, мовляв, росіяни, а не євреї, є головними жертвами Гітлера – адже Путін так часто згадує 27 мільйонів жертв, що загинули в роки Другої світової війни.

Ще один штандпункт путінської парадигми Другої світової війни – неоднозначна роль СРСР у розв'язуванні Другої світової війни повністю ігноруються російським міфом. Куди дітися від того, що Радянський Союз зайняв партнерську щодо гітлерівської Німеччини позицію в 1939-1941 рр.? Натомість радянська окупація Східної Європи підноситься в російському міфі як «визволення». Відтак, зазначає професор Копосов, «Східна Європа, включаючи Україну, опиняється в сфері «природних» інтересів Росії... Де закінчується сфера легітимних інтересів Росії?». Питання, так би мовити, риторичне. А надто

коли згадати фразу-жарт Путіна: «російські кордони не закінчуються ніде». Але зовсім не до жартів, коли міф про війну водночас заперечує політичну суб'єктність східноєвропейських країн та пропонує Заходу піти по тому ж шляху, як це було в 1945 р., – тобто виправдовує зближення Росії із Заходом за умови, що Захід визнає Ялтинську систему діючого й до сьогоднішнього дня. Якщо ж Захід не прийме цієї системи, то міф про війну легко перетвориться з лояльного до Заходу в антизахідний [4].

Важко гадати, на що розраховує Путін у своїх прагненнях повернутись до Ялтинської системи. Світ від того часу принципово змінився, з'явилося безліч нових молодих держав, у тому числі й східноєвропейських. У 1990-х рр. вони використали свій шанс «піти на Захід» за допомогою міжнародних альянсів настільки далеко, наскільки могли. Віднині їхню думку неможливо ігнорувати, а це докорінно обмежує свободу великих держав дотримуватися правил Realpolitik, навіть якщо б вони й спробували зробити це. Історичний досвід країн Східної Європи сформував у них резонне переконання, що Росія є для них якщо не реальною нині, то потенційною загрозою на майбутнє. Агресія Росії проти України наочно продемонструвала, що Росія не відмовилася від сталінської спадщини.

Тому вповні зрозумілим є факт спільної заяви США і східноєвропейських союзників по НАТО з приводу 75-х роковин перемоги над нацизмом від 7 травня 2020 р. У цій заяві вони закликали будувати сильну і вільну Європу, де панують права людини, демократія і верховенство права. «Ми готові до діалогу з усіма заінтересованими в реалізації цих принципів. Маніпулювання історичними фактами, що привели до Другої світової війни і поділу Європи після її закінчення є гідною жалю спробою фальсифікувати історію», – говориться в спільній заяві держсекретаря США Майка Помпео і глав МЗС Болгарії, Чехії, Естонії, Угорщини, Латвії, Литви, Польщі, Румунії і Словаччини. В заяві констатується, що травень 1945 р. приніс свободу не всій Європі, оскільки «центральна і східна частина континенту залишилась під управлінням комуністичних режимів майже 50 років». Автори заяви нагадують усім

членам міжнародної спільноти, що міцна міжнародна безпека, стабільність і мир вимагають постійної прихильності міжнародним правовим нормам, включаючи суверенітет і територіальну цілісність усіх країн: «Зробивши висновки із жорстких уроків Другої світової війни, ми закликаємо світове співтовариство приєднатися до нас у неприйнятті концепції сфер впливу і відстоюванні рівноправ'я усіх суверенних держав» [12].

Тим часом війни історичної пам'яті, рецидиви яких уже траплялися в часи Бориса Єльцина, з приходом до влади Владіміра Путіна стали регулярними і послідовними у своїй неоімперській риторичі. За цих умов особливо значимою для України є позиція тих російських науковців, які послідовно відстоюють честь історичної науки і гідність своєї громадянської позиції: «Війна пам'яті між Росією й Україною досягла свого піку в період між 2005 і 2010 роками під час президентства Віктора Ющенка (чия політика в сфері історичної пам'яті також була достатньо маніпулятивною). Ця війна йшла, насамперед, навколо питання про Голодомор (організований голод 1932-33 років, що став ключовим моментом сталінської колективізації сільського господарства). Одна із найбільш трагічних подій радянської історії, Голодомор забрав життя не менше ніж трьох мільйонів українців. У відповідь на звинувачення в Голодоморі, російські медіа безустанно культивували образ України – особливо Західної України – як країни *бандерівців* (послідовників Степана Бандери, лідера Організації українських націоналістів) чи «нацистів». Сьогодні Росія заявляє, що вона повинна захищати від бандерівців тих росіян, котрі живуть в Україні (переважно Східній)» [4].

Навряд чи варто для української аудиторії перераховувати усі аргументи Ніколая Копосова про недоречність і недолугість путінської пропаганди щодо фашизації України. Українці знають ціну усім «братерським» заявам Кремля в реальному повсякденні війни Росії проти України. Однак, як на нашу думку, пояснення професора є доречними й вагомими для російської аудиторії, що знаходиться під пресингом потужної імперської пропагандистської машини. Тож в тезовому викладі контраргументи Копосова можна звести до такого: немає

жодного сумніву, що у нацистів були колабораціоністи як із країн Східної Європи, так і з України і Росії; ультраправі активісти України зіграли свою роль під час Революції Гідності, але вони були в меншості, хоча й досить артикульованій; українську революцію неможливо звести лише до націоналістичної складової – доцільно розглядати події в Україні в контексті нової хвилі демократичних рухів у світі; ультраправа загроза з України не є реальною проблемою для Росії. І, насамкінець: «чим настирливіше російські ЗМІ зображають нову українську владу як фашистську хунту, тим ясніше стає, що справжньою мішенню для російських стріл, випущених по Майдану, є Болотна. Мало хто в світі повірить цій антиукраїнській пропаганді. Але її цільова аудиторія – в основному російська. Кожен, хто виступає проти путінського режиму і його союзників, має уподібнюватися трохи нацистом в очах його лояльних підданих» [4].

Отже, зазначене вище засвідчує, що політика Володимира Путіна у сфері історичної політики далекі не є простим і невинним висловом блаженних почуттів його співвітчизників стосовно історичного минулого. Насправді вона є результатом активного маніпулювання громадською думкою росіян, спрямована на створення ситуації «оточеної фортеці» й мобілізації населення навколо лідера нації. Українська криза, здійснена при безпосередній участі російських спецслужб, засвідчує про хронічний характер імперських зазіхань Росії щодо України. Чи не найкращою ілюстрацією цього феномену служить реакція Путіна в 2008 р. на можливий союз НАТО і України: «Україна – це навіть не держава. Що таке Україна? Частина її території – це Східна Європа, а частина, і значна, подарована нами» [2].

Судячи по характеру баталій, що відбуваються на полях війни історичної пам'яті, зазначений вище «подарунок» Росія нині намагається повернути назад. А це засвідчує для українців про найголовніше: збереження історичної пам'яті про Російську імперію та СРСР й до останнього часу розглядається Кремлем як магістральний тренд у ментальності пострадянського простору. Саме він і живить агресивну зовнішню політику путінської Росії.

Література

- 24

Глава 1. ВІЙНИ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

(до постановки проблеми)

У Санкт-Петербурзі 20 грудня 2019 року, незадовго до католицького Різдва, відбувся виступ президента РФ Владіміра Путіна перед главами держав пострадянського простору (за виключенням України і Грузії). А вже 6 січня 2020 року, напередодні православного Різдва, професор історії Східної і Південно-Східної Європи із Мюнхенського університету Мартін Шульце Вессель опублікував у німецькому виданні *Suddeutsche Zeitung* рефлексію на характер та мету цього зібрання. Унікальність заходу Мартін Вессель вбачав у тому, що «Путін використав цю зустріч країн СНД, щоб спробувати себе у новій ролі: в ролі історика» [9].

Що й казати – інформаційний привід для статті-рефлексії німецького дослідника був вагомий. Це вже вам не якийсь там постріл, що усиляє тигра, навіть не політ із журавлями і не амфори, підняті з дна морського. До обговорення було поставлено аж надто важливу проблему: про передісторію Другої світової війни і, зокрема, про пакт Молотова – Ріббентропа. Щоправда, характер цього дійства зовсім не скидався на протокольний виступ на міжнародному заході. За словами Мартіна Весселя, «з блиском в очах» російський президент «представляв нібито нові джерела, робив свої висновки, схилявся над документом», а в той час «інші президенти відчували себе в ролі слухачів лекції, запитання в котрій не передбачені» [9].

Провалля історичної політики

Приводом для доповіді Владіміра Путіна стала резолюція Європарламенту «Про важливість європейської пам'яті для майбутнього Європи» від 19 вересня 2019 року. *Центральна*

ідея цього євродокументу – ототожнення націонал-соціалістичної політики Гітлера та радянської політики Сталіна. Ось цей факт, мовляв, і дає підстави вважати Другу світову війну безпосереднім наслідком укладення пакту Молотова – Ріббентропа. Така постановка проблеми у євродокументі, як і будь-яка інша інтерпретація, заслуговує на науковий дискурс з боку представників науки. Хоча б тому, що в силу нинішнього геополітичного протистояння обговорення резолюції спрямувалося у світовому інформаційному полі в русло історичної політики, що стала дедалі виразніше набувати рис війни історичної пам'яті. Назагал Путін звертався у своїх виступах до історичної тематики наприкінці грудня 2020 року п'ять разів. Справжні тобі «п'ять путінських ударів».

Чи не найбільш випукло і науково-провокативно окреслив фронт війн історичної пам'яті директор Інституту європейських, російських і євразійських досліджень Школи міжнародних відносин ім. Елліотта Університету Джорджа Вашингтона (м. Вашингтон) Марлен Ларюель: «Визначивши, на кого можна повісити ярлик «фашист», ми отримуємо ідеальну Європу. Якщо фашист Росія (тобто режим Путіна можна типологізувати як фашистський або ж радянське минуле, котре Кремль не бажає осудити, еквівалентне нацизму, як то стверджують держави Центральної і Східної Європи), тоді Росію слід виключити з Європи. Вона стає антиподом усіх цінностей, які входять у поняття «Європа» – лібералізму, демократії, багатостороннього підходу і трансатлантичних зобов'язань. Якщо ж, навпроти, як стверджує Москва, Європа знову стає «фашистською», якщо заперечується ідеологічний статус-кво, що сформувався після перемоги 1945 року і так звані традиційні європейські цінності перебувають під загрозою, тоді Росія вказує шлях для «істинної» Європи – християнство, консерватизм, геополітична єдність і націоцентричність. Іншими словами, нинішнє з'ясування, хто є «фашистом», це боротьба за майбутнє Європи і ключове питання для включення Росії в європейські справи чи її виключення, де і проходить лінія розлому» [4].

Якщо ж ставити проблему не в площину ідеологічних абстракцій, а в поле практичної політики, то відповідь на поставлені вище запитання мала б звучати так: або ж історична пам'ять стає інструментом подальшого просування Заходом своїх геополітичних устремлінь (щодо розширення НАТО і лібералізму) у бік Центральної і Східної Європи, або ж відбувається легітимація впливу Росії у її «ближньому зарубіжжі» і подальше ужорсточення великодержавної політики в цьому регіоні з боку Москви. При укладенні консолідованого судження з розглядуваної проблеми, формування історичної пам'яті перестало бути прерогативою істориків, бо на повну потужність уже були задіяні могутні політичні сили. В результаті політизація минулого, як уже неоднократно засвідчувала історія, неминуче принесла з собою серйозні міжнародні ризики.

Тож не дивно, що й увагу Мартіна Весселя привернув пункт резолюції Європарламенту, котрий представляє нацистську Німеччину і сталінський СРСР як «два тоталітарні режими, що в рівній мірі ставили за мету завоювання світу». Німецький професор вважає цей пункт резолюції Європарламенту досить сумнівним, оскільки «Гітлер вочевидь в будь-якому випадку розв'язав би війну, в тому числі й без поділу Європи, до якого він вдався разом зі Сталіним». А тим часом, переконаний Вессель, СРСР за часів Сталіна не прагнув до масштабної експансії, а переймався насамперед проблемами побудови соціалізму.

З цією тезою професора, як на нашу думку, теж можна сперечатися. Так, досить спекулятивним є, наприклад, положення про те, що Гітлер розв'язав би війну «в будь-якому випадку». Це твердження із сфери догадок. А що Гітлер у таємних додатках до пакту Молотова – Ріббентропа пішов назустріч Сталіну з цілої низки територіальних питань, засвідчує те, що фюрер прагнув укласти договір про ненапад за будь-яку ціну. Аби лиш потім, уже після укладення договору розв'язати війну. Втім це теж проблема для дискурсу, в результаті якого може сформуватися якась консолідована точка зору. А та, в свою чергу, може бути запереченою наступним поколінням істориків.

Заповзявшись спростовувати резолюцію Європарламенту в ролі науковця, Володимир Путін, за спостереженням Мартіна Весселя, пішов по шляху «скрупульозного тлумачення джерел, що мало б підтвердити, що він є експертом в історії». А тим часом суть проблеми, власне, не в тому, що з'явилися якісь нові історичні джерела, а в загостренні геополітичного протистояння між ЄС і Росією. І тут, як то кажуть, пішла «стінка на стінку». А політики (що із Заходу, що із Сходу), на відміну від професійних істориків, нехтують врахуванням усієї складності осмислення феномену війни. Їхнє діло – назвати ворога і його опонента: «Путін не хоче бачити того, що для Радянського Союзу війна була не лише оборонною, але, з урахуванням пакту Молотова – Ріббентропа, і загарбницькою. На Заході, в свою чергу, випускають із поля бачення дві інші сторони російського воєнного досвіду: війна значила для Росії неймовірні жертви, наприклад, при блокаді Ленінграда, а також стала справжнім предметом гордості за звільнення Європи від націонал-соціалізму. Ці спогади також не повинні вноситися за поля в європейській пам'яті» [9].

Тож лекція Путіна, попри посилення на архівні джерела, врешті-решт скотилася до традиційного переведення на пряму звинувачень із Радянського Союзу на якусь іншу країну. Саме на цьому моменті фіксує увагу й Мартін Вессель: «своєю досконалою роботою із джерелами Путін насамперед хоче зачепити Польщу», звинувачуючи польських керівників у тому, що вони стали на шлях розв'язання Другої світової війни. На підтвердження цієї думки професор Вессель наводить слова Путіна про те, що польські керівники «переслідуючи свої вузькокорисливі, непомірно завищені амбіції, підставили свій народ, польський народ, під воєнну машину Німеччини і, більше того, сприяли взагалі тому, що розпочалася Друга світова війна» [3]. Отже, Польща в лекції Володимира Путіна виступає якщо не в ролі палія, то, принаймні, одного із заводіїв Другої світової війни. Що і слід було цією лекцією довести, принаймні для терплячих слухачів із керівництва країн СНД.

Так чи не так, але до цієї ситуації слід поставитись серйозно. Бо коли на панель дискурсу глав держав виставляється ре-

золюція Європарламенту, і коли реакція Путіна на цей документ є такою різкою, і коли в ролі нового «зловмисника» виставляється Польща (а нині вона є однією із потужних держав Євросоюзу), то ми є свідками того, що історична політика дійшла своєї критичної межі і досягла рівня війни історичної пам'яті. Тож в цьому пункті мабуть варто було б дослухатися до провідної ідеї статті Мартіна Весселя, що передає аж надто тривожну ситуацію в нинішньому світі: **«Замість ідеологічного провалля, що поділяло Захід і Схід за часів холодної війни, сьогодні загрожує з'явитися провалля між Росією і Європою в сфері історичної політики»** (тут і далі курсив наш. – Авт) [9].

Чи не найкращою ілюстрацією до тези про «провалля в сфері історичної політики» можуть послужити ювілейні заходи з приводу 75-річчя звільнення Освенціма, що відбулися 23 січня у Єрусалимі, та 27 січня 2020 року в Освенцімі. Ці урочистості наочно продемонстрували, що політика продовжує втручатися у потрактування історії, сіючи тим самим антагонізм між народами. Замість примирення й порозуміння ми стали свідками загострення відносин між Польщею і Росією. Як зазначає професор історії і культури Східної Європи і Росії в Університеті імені Фрідріха-Вільгельма (м. Бонн) Мартін Ауст, польський президент Анджей Дуда утримався від поїздки в Єрусалим на чергову річницю спогадів, «оскільки не захотів вислуховувати ще одну лекцію з історії від Путіна, котрий був назначений одним із головних ораторів на цьому заході. З точки зору антагоністичної політики в інтерпретації історії не було нічого дивного в тому, що Путіна не було серед гостей на церемонії в Освенцімі». З огляду на зазначені події, Мартін Ауст прогнозував ще на початку 2020 року, що «75-літня річниця закінчення Другої світової війни в Європі 8-9 травня 2020 р., очевидно, ще раз проілюструє, що пам'ять про війну та її закінчення скоріше поділяє, ніж об'єднує США, Європу і Росію» [4].

Хто ж міг напочатку 2020 року думати, що епідемія коронавірусу внесе свої корективи і в ювілейні заходи 8-9 травня в Москві? Однак навіть епідемія була не в силі перекреслити того, що історична політика вочевидь залишається головним

полем ідеологічного протистояння, набуваючи тим самим рис війн історичної пам'яті. Тож неминуче цій ситуації рано чи пізно доведеться давати раду, спрямовуючи дискусію у русло виваженого осмислення. І для цього усі сторони протистояння мали б засвідчити готовність до наукового аналізу. А цього наразі немає, про що Мартін Шульце Вессель з гіркотою констатує: «Видимість науковості скоріше служить тому, щоб підвищити дієвість історичної політики».

Ситуація створює враження якоїсь безвихідності: скидається на те, що не лише верхи продукують свої наративи в руслі історичної політики, але й з боку суспільства формується запит на міфотворчість в дусі війн історичної пам'яті. Саме на це звертає увагу відомий російський політичний оглядач Дмитро Шушарін: «Ну гаразд, на прес-конференції Путін наговорив багато ахінеї. Посміялися. Зрозуміли, що сперечатися й спростовувати нема смислу. Але розуміти, що це було, і пам'ятати це, на жаль, необхідно. Все це може щонайдурнішим і неприємним чином втілитися – і вже втілюється – в політичній практиці. І не треба говорити, що пресування повторюється. Ні. Воно стає дедалі абсурднішим, злішим й агресивнішим. В тій частині, яку не буде обговорювати жодна прогресивна громадськість. Ні в ЗМІ, ні в соціальних мережах. **Про війни, котрі веда й веде Росія, про Україну, Грузію, Сирію, про те, як СРСР і рейх розпочали Другу світову війну спільним нападом на Польщу, про багато чого іншого в історії й сучасності говорять одиниці, а Путін, схоже на те, за прикладом своїх попередників, збирається тепер писати настановні статті, можливо, навіть книги**» [1].

На таку псевдонаукову продукцію з боку влади цілеспрямовано формується соціальний попит. Складовим елементом цього дійства є курс на відродження сталінізму. За словами професора Андрея Зубова: «наразі самоочевидно, що путінська влада не слідує за волею народу в любові до Сталіна, а формує цю волю народу і формує любов до Сталіна». І що тут вдіяти, коли практика ХХ століття засвідчує: «Більша частина суспільства слідує тим лініям пропаганди, котрі веде держава». Якби у свій час не було масованої антигітлерівської, анти-

нацистської пропаганди в Німеччині, яку запровадили союзники після 1945 року, і якої дотримувалися хай менш рішуче, але все ж досить послідовно Конрад Аденауер і християнські демократи, то зовсім іншим було б ставлення до Гітлера в нинішній ФРН [6].

Суть справи, можливо, не так у самій суперечливій особистості Сталіна, захист якої відкидає довгу тінь на кожного адвоката сталінізму. Питання тут і значно простіше, і, одночасно, більш широкоформатне. Тож варто було б прислухатися до думки професора російських, центральноевропейських і балканських досліджень Університету Осло Пола Колстю: «Проста відповідь – нинішнє російське керівництво не зацікавлене у відбілюванні Сталіна і його соратників (в російському суспільстві є інші сили, що готові це зробити), але пам'ять про страждання і тріумф у Другій світовій війні – зовсім інша справа. Ця пам'ять – наріжний камінь національної консолідації. Жовтнева революція, що колись була легітимуюча основа режиму, дискредитована. Як зазначає соціолог Лев Гудков, сьогодні в російському суспільстві вирують ідеологічні суперечки між сталіністами, лібералами й прихильниками Путіна, і пам'ять про перемогу над нацизмом залишається єдиною можливістю об'єднати націю, іншого фундаменту для національної гордості немає. Кремль нікому не дозволить спалювати священну пам'ять про ту перемогу, а Сталін відіграв у ній ключову роль» [4].

Суспільний резонанс

Який резонанс викликає цей агресивний курс історичної політики у світі? Чи знайдуться й в подальшому його апологети, а то й послідовники? Судячи із результатів обговорення на панелі журналу «Россия в глобальной политике», хіба що китайський дослідник доктор історичних наук У Еньюань високо вшанував «героя Другої світової війни Сталіна», посилячись на нібито сказані генералісимумом слова: «Я знаю, що після моєї смерті на мою могилу нанесуть купу сміття, але вітер історії безжально розвіє її» [4].

Чи набув нинішній російський наратив історичної пам'яті визнання у світі? Чи знаходить своїх симпатиків у світі традиційна великодержавна російська система цінностей? Судячи з матеріалів цієї ж панелі, ряд країн Центральної і Східної Європи дотримуються подібної до Росії неоконсервативної внутрішньої політики, поєднуючи неотрадиціоналізм із нелібералізмом. Це дозволяє їм вибудувати зручні відносини з Кремлем (Чехія, Угорщина). Але не завжди: прикладом може бути Польща. І не останню роль в загостренні російсько-польських відносин відіграє фактор історичної пам'яті. З цього приводу згадуваний вище Пол Колстьо зазначає: «Це не новина, але конфлікт, безумовно, загострився, особливо після звинувачень з боку Росії. Якщо це була зумисна спроба вплинути на громадську думку в світі, то Путін, схоже на те, переоцінив свої можливості» [4].

На внутрішньополітичному фронті Росії справи обходяться дещо по-іншому. Шляхом масивної пропаганди з боку російської влади серед населення формується горезвісна «переважаюча більшість». За даними соціолога «Левада-центру» Деніса Волкова, сьогодні в Росії позитивно ставиться до Сталіна близько 70% населення, і лише 15% будуть заперечувати репресії та помилки у війні. Здебільшого люди говорять, що Сталін виграв війну, що він створив велику державу, і, що особливо актуально сьогодні, – при ньому був порядок. Тобто, фігура Сталіна стає символом наведення порядку, при цьому мало хто задумується про масовий характер репресій – існує стійке переконання, що репресії були вжиті Сталіним лише проти корумпованої верхівки. І так, мовляв, має бути й сьогодні. Народ готовий терпіти тирана, якщо він виступить у ролі «народного месника» за усі нинішні поневіряння [6].

А тим часом ця небезпечна тенденція має свою внутрішню логіку. У попередніх роботах ми уже зазначали, що в Росії ряджені з георгіївськими стрічками на лацканах зомбують обивателя своїми закликами «На Берлін!». Для бритоголових шовіністичних ультраправих – це ще один привід компенсувати комплекс неповноцінності істеричними вигуками: «Первый тост – за Холокост» або ж надписом на дорогому автомобілі

«Куплю кожу Обамы. Дорого». Саме під останнім гаслом «Единая Россия» у Воркуті влаштувала у свій час автопробіг. Згодом ініціативу підхопили «единороссы» і члени партії «Патриоты России» в Сиктивкарі (Республіка Комі), мотивуючи свої дії тим, що нібито «економіка Росії розірвана Америкою на шматки» [7].

Чи варто при цьому дивуватися, що, за свідченням наукового співробітника Ієрусалимського університету Леоніда Прайсмана, відродження сталінізму викликає в іноземця почуття страху: «Те, що 70% населення мріє про повернення страшного диктатора, який знищив величезну кількість представників усіх національностей Радянського Союзу, в цьому питанні Сталін був справжнім інтернаціоналістом, страчував він буквально всіх, можливо були національності, котрі він не любив більше, ніж решту, наприклад, українців і євреїв. Він відверто признавався Черчиллю про те, що жалкує, що українців надто багато, він не може їх усіх вислати. Ми знаємо, що готувалися плани масового виселення єврейського населення» [6].

І от Володимир Путін пообіцяв написати статтю, а то й книгу на захист невмирущих цінностей «історичної Росії». На ці плани утвердження російського історичного наративу відреагували не лише російські, але й польські аналітики. Так, заступник директора Польсько-російського центру діалогу і згоди Лукаш Адамський звернув увагу на те, що лекція Путіна на історичну тематику, як і ряд інших суджень з історії, стали лише стартовим сигналом для великого контингенту білякремлівських дослідників: «Я б звернув увагу на нараду російських спеціалістів з історичної політики, яка відбулась у специфічний період – напередодні Нового року [2020]. Головою виступив пов'язаний із Кремлем експерт Фьодор Лук'янов. Я думаю, цей захід спішно організували, реагуючи на те, що Польща прийняла виклик і відповіла на звинувачення. Росіяни подумали, що розпочалася війна за пам'ять, інтерпретацію історії. Кремль остерігається, що він у ній не переможе, і кидає клич: свистати усіх наверх! Лук'янов, виконуючи кремлівські настанови, запитував, що можна зробити. Звучали відповіді,

що раз Ізраїль і щонайменше частина європейських лівих виступають союзниками Росії, а Польща – ворогом, то варто піднімати тему польського антисемітизму. Крім того, слід говорити, що Друга світова війна розпочалася не в Польщі, а на Далекому Сході., і, звичайно, що пакт Молотова – Ріббентропа був один із численних договорів про ненапад, хоча поляки вважають інакше» [8].

Позиція Лукаша Адамського щодо перспектив цього протистояння, як на наш погляд, є дещо оптимістичною. Він дивиться на війни історичної пам'яті з впевненістю у неминучу перемогу Польщі. А те, що Кремль вирішив виставити у ролі прапорonoсця історичної пам'яті не когось там, а самого президента Путіна, то цьому слід, мовляв, порадуватись, адже репутація у нього на Заході досить-таки підмочена. А назагал, вважає Адамський, натовп пропагандистів за будь-яких умов програє професіональним дослідникам, які мають вільний доступ до архівів. У підсумку війну історичної пам'яті Польща виграє, «а Путіна я закликаю писати статті, хай компрометує себе й в подальшому» [8].

Тим часом з боку голови Ради Фонду Стефана Баторія (м. Варшава) Александра Смоляра можна почути дещо стриманішу оцінку перспектив і можливих ризиків тієї «війни історичної пам'яті», що розверзлась між Польщею і Росією. Складність проблеми полягає в тому, що наразі офіційні версії історичної пам'яті двох країн різко суперечать одна одній. Впродовж трьох останніх десятиліть, після падіння в 1989 році комуністичного правління, польський наратив Другої світової війни було простим і зрозумілим для населення: Польща була окупована 1 вересня 1939 року німецькими військами, до котрих 17 вересня того ж року приєдналася Червона Армія. Відповідно до пакту Молотова – Ріббентропа, підписаного 23 серпня 1939 року, відбувся новий поділ Польщі – після подій XVIII ст., коли три імперії (Росія, Німеччина і Австро-Угорщина) вперше ліквідували польську державність. В роки війни 6 мільйонів поляків загинуло, сотні тисяч були заслані до Сибіру, понад 20 тисяч польських офіцерів було розстріляно радянськими органами в Катині. Червона Армія

форсувала Віслу лише після розгрому німцями Варшавського повстання, коли було вбито понад 200 тисяч поляків. То ж не дивно, що польські історики практично не використовували термін «звільнення Польщі від німецької окупації у 1945 р., тому що новий режим було нав'язано Москвою». Така схема подій Другої світової війни була одночасно трагічною і героїчною, що влаштовувало багатьох [4].

І раптом виявилось, що в цьому польському наративі є два значимі проломи. Російський президент акцентував на них увагу, і для поляків, «заява президента Владіміра Путіна про негативну роль Польщі у Другій світовій війні виявилась несподіваною». Перша проблема, визнає Александр Смоляр, полягає у необхідності визнання того, що «Польща скористалася Мюнхенською угодою і німецькою окупацією Чехословаччини, щоб зайняти невелику територію навколо Тешина. Польща не була партнером нацистів, але поступила негарно, отримавши вигоду від нацистського вторгнення». Друга велика моральна проблема, «яку польська національна свідомість не в силах легко вирішити, – це проблема євреїв. У 1941 р., сталося багато єврейських погромів, відбувалися вони й після війни. Під час війни євреїв викривали, шантажували тощо. Багато поляків допомагали євреям, але в пам'яті єврейського народу переважає негативний образ польської поведінки» [4].

У світлі викладених фактів, втрачав усякий сенс Закон про Голокост, ухвалений в Польщі у 2018 році. Згідно закону, було недопустимо покладати на польський народ і польську державу відповідальність за причетність до Голокосту. Міжнародна реакція на прийняття цього закону виявилася аж надто гострою. Тож польській владі довелося анулювати пункт про тюремне ув'язнення за порушення цього закону.

Те, що польський наратив виявився вразливим, не може бути оправданням, а тим більше обіленням російського наративу, окресленого нами вище. Російська версія історії переслідує свої великодержавні інтереси, залишається важливим фактором легітимації глобальної ролі Росії. Саме тому такою різкою була реакція Кремля на резолюцію Європарламенту від 19 вересня 2019 р., що прирівнювала радянський режим до

нацистського. Зазіхання на російський наратив сприймається Кремлем як наслідок підвищення ролі Східної Європи на континенті, де Польща і балтійські держави, поза всяким сумнівом, відіграють дедалі важливішу роль. А от чи вдасться Росії вбити клин між «старою» і «новою» Європою – покаже час.

З позиції України, нам не хотілося б, щоб обидві сторони цього протистояння на полі історичної політики назавжди зайшли в глухий кут, з якого немає виходу. Тішить те, що як з боку російської наукової думки, так і з польської сторони час від часу можна почути заклики до спокійного й виваженого діалогу. Для прикладу можна було б навести слова ректора Академії Фінансів і Бізнесу «Вістула» професора Вавжинця Конарського, сказані наприкінці січня 2020 року після різного роду ідеологічних баталій та заходів щодо вшанувань пам'яті жертв Другої світової війни. На його переконання, полякам так і не вдалося «сформуванати наше історичне послання таким чином, щоб його в якомусь розумінні автоматично враховували у світі». Причин такого стану справ багато, однак слід враховувати і той фактор, що «Путін – досвідчений і розумний політик, він уміє робити висновки. Зверніть увагу, що в Польщі політичні діячі, частина публіцистів й істориків уже впродовж багатьох років дотримуються підходу, що приписує применшувати роль Червоної армії у звільненні Польщі від окупації... Парадокс ситуації полягає однак у тому, що саме наступальний рух Червоної армії через польську територію, такий, а не інший кінець війни насправді дозволив нам уникнути фізичного знищення, на яке прирекла б нас нацистська Німеччина. Про це не слід забувати. Представники польських еліт частіше всього роблять наголос на участі Червоної армії в нападі на Польщу у вересні 1939 року, але не кажуть, що могло б статися, якби німці в тій війні перемогли. Також варто нагадати, що політика – це завжди гра інтересів, тому ***Радянський Союз після 1941 року із агресора перетворився у союзника***» [5].

Переведення історичного дискурсу в русло «війн історичної пам'яті», на думку ректора Конарського, призвело до того, що росіяни вдаються до агресивної риторики: «Вони висува-

ють дуже образливі, брехливі, неприйнятні тези, але це плата за наші гріхи. Я хочу, щоб мене вірно зрозуміли: я не виправдовую Росії, а хочу лише сказати, що вести діалог за умов, коли одна сторона недооцінює роль іншої, а друга у відповідь чинить у той же спосіб, втрачає будь-який смисл». Справі може зарадити лише якийсь «круглий стіл» за участю істориків, а, можливо, й політиків із Росії та Польщі. Слід припинити звинувачення один одного, бо такий шлях ні до чого не приведе. Це важке завдання, але без цього не обійтись.

Наведені вище судження, як на наш погляд, засвідчують, що війни історичної пам'яті стали однією із вагомих складових сучасної геополітики, і як такі вони заслуговують на те, щоб стати предметом окремого наукового дослідження. У наші дні це особливо стосується тих актуальних питань історії, що запалахкотили у переддень 75-ї річниці закінчення Другої світової війни. А надто коли мова заходить про резолюцію Європейського парламенту від 19 вересня, прийняту до 80-ліття початку війни. Що не кажи, а в ній сталінський СРСР офіційно називається заводієм агресії поруч із фашистською Німеччиною. І це на сьогоднішній день стало консолідованою точкою зору держав Європейського союзу. Так само показово є і та бурхлива реакція з боку керівництва Росії, де роль заводія поряд з Німеччиною приписується Польщі.

Завдання на перспективу

Ось тут неупереджений аналіз ідеології, державної політики та практики різноманітних дослідницьких установ і окремих експертів щодо причин, ходу та результатів Другої світової війни, зокрема трактування проблем Голокосту, й дає нам можливість виявити, чи то наука лише обслуговує кон'юнктурні інтереси політичної верхівки державної бюрократії, а чи виступає глибинним виразником громадянського суспільства, що пропонує на злобу дня свою версію «спільності історичної долі» й порозуміння. На превеликий жаль, констатує професор антропології й славістики в Принстонському університеті Сергій Ушакін, «особливість нинішньої ситуації по-

лягає у на диво швидкій нормалізації того, що раніше називалося «соціальним замовленням», а нині «публічною історією» – тобто усвідомленим використанням історичного матеріалу задля досягнення цілей, не пов'язаних безпосередньо з історією» [4].

На біду, складається враження, що навіть проблема Голокосту в протистоянні Росії й Польщі стала заручницею нинішніх великодержавних імперських зазіхань Кремля. Як зазначає відомий російський історик Андрей Зубов, «Путін відверто заявляє про те, що він є продовжувач Радянського Союзу, тому він виправдовує дії Радянського Союзу. Тому для нього немає того ж сталінського антисемітизму, немає вбивства Міхоелса, немає діла до єврейських лікарів, немає фактів антисемітизму в бюрократії й армії після 1943 року, котрий був відомий і постійно посилювався, всього цього немає для нього, це все забуто» [6].

Та й на Заході трактування проблеми Голокосту викликає час від часу в ліпшому випадку здивування. За свідченням уже згаданого Сергея Ушакіна, при створенні Меморіального музею Голокосту у Вашингтоні у 1990-ті роки боролися дві музейні школи. Прихильники однієї закликали формувати раціональну свідомість відвідувачів, посилаючись на документи, артефакти й наукові дослідження. Другі вважали, що найголовніше завдання експозиції – формувати у відвідувачів почуття всього жаху від побаченого. Перемогла друга група «історичної драматургії», розповсюджуючи ці принципи на формування експозиції в Єврейському музеї і центрі толерантності в Москві, а також в Єльцин-центрі в Єкатеринбурзі. В результаті таких трактувань історія перетворилася в привід для емоційного переживання, а «афективний менеджмент історії» ставить за мету не правдоподібність викладу, а здатність викликати сильну реакцію у відповідь, де емоції беруть гору над раціональністю. Історична істина була відсунута на другий план [4].

Так само й Путін вдається до «афективного менеджменту історії» й «переводить стрілку» в інший бік: звертається до надзвичайно болісного для поляків аргументу – звинувачую-

чи їх у антисемітизмі. І це вразливо для польської сторони, бо йдеться про окремі реальні факти антисемітизму в Польщі часів Другої Республіки. Ніде правди діти й щодо проявів ультранаціоналістичного курсу в політичному житті Польщі стосовно євреїв і українців. Так само був поширений і католицький антиїудаїзм. Однак для Путіна порушення цієї болючої теми служить лише прелюдією для того, щоб виставити себе головним борцем з антисемітизмом. Уникаючи розмови про злочинний зговір Сталіна з Гітлером, «він робить акцент на звільненні радянськими військами концтабору Аушвіц [Освенцім], при цьому щедро демонструє приклади польського антисемітизму часів уряду пізньої «санації». В такий спосіб Путін намагається формувати сучасний фронт боротьби з польським історичним антисемітизмом» [10].

Мета цих заходів досить прагматична – російський президент прагне зберегти усталений після Другої світової війни статус, де Радянському Союзу було забезпечено легітимність визволителя від фашизму. А нині, коли імідж Росії як правонаступниці СРСР було підірвано після її агресії проти України, Кремль у жодному разі не хоче допустити утвердження в світі уявлення про СРСР як агресора нарівні з нацистською Німеччиною в 1939 р., а після 1944-1945 рр. ще й в ролі окупанта Східної Європи. Більше того – для Росії надзвичайно важливо добитися визнання її вирішальної ролі в перемозі над нацизмом. А для цього слід примусити замовкнути усіх опонентів і утвердити свій «єдиноправильний» наратив російської історичної пам'яті.

Наразі ми не можемо твердити, що кампанія Владіміра Путіна щодо дискредитації Польщі увінчалась для нього повним успіхом, однак вона привернула увагу дослідників до ряду проблем, які раніше не заслуговували на аж надто прискіпливе ставлення до себе. Професор російських, центральноевропейських і балканських досліджень Університету Осло Пол Кельсте зазначає: «Історики, які намагалися перевірити факти, наведені у виступі Путіна, дійшли висновку, що документи, на які він покликається, справжні й добре відомі в наукових колах. Тим не менше, не дивлячись на достовірність цих

документів, йому докоряють за серйозні замовчування й вибірковий підхід при добиранні історичних «вишеньок на торті». Причому деякі з них досить великі й перебувають за межами стандартного нарративу в Польщі й на Заході в цілому. Зокрема це стосується основного пункту в переліку звинувачень Польщі – що поляки брали участь у поділі Чехословаччини в жовтні 1938 року. Паралельно з окупацією Судетської області Гітлером, поляки захопили частину чехословацької території у Верхній Сілезії – Тешин (Ческі-Тешин), а угорці анексували південну частину Словаччини й Карпатської Русі. Звичайно, польський шматок пирога був відносно невеликим, порівняно з іншими територіальними захопленнями в Європі того часу, але готовність співпрацювати з тоталітарними режимами заради територіальних набутків була однаковою» [4].

Немає необхідності доводити самоочевидне – нагадуючи про поділ Чехословаччини у 1938 році, Путін прагнув відволікти увагу від того, як диктатори Німеччини й Радянського Союзу поділили Польщу рік по тому. І посилання на те, що всі підписували договори з Німеччиною про ненапад, нікого не переконують. Щодо цього Пол Кельсте без жодних застережень констатує: «Експерти підкреслюють, що в європейській історії в міжвоєнний період було безліч пактів про ненапад, в тому числі й з Гітлером, але лиш пакт Молотова – Ріббентропа включав секретні протоколи, котрі давали Німеччині і Радянському Союзу карт-бланш ділити Європу на сфери впливу. Путін натякнув, що деякі інші угоди з Гітлером могли містити в собі аморальні секретні додатки, що невідомі нам донині, тому що зберігаються в архівах, але такий аргумент залишається спекуляцією і не можна вважати переконливим» [4].

Зримою свідченням того, що проблема назрівала й раніше, а нині просто перейшла в фазу війн історичної пам'яті, були ювілейні заходи у Москві на честь 70-ї річниці Великої Перемоги ще п'ять років тому (2015 р.). Після агресії Росії проти України ці урочистості відбувалися без присутності західних лідерів. Це сприймалося Кремлем (чи то зображувалося ним) як образа й заперечення величезних жертв Дру-

гої світової війни – адже часто пишуть про 27 мільйонів «руських», що поклали своє життя на вівтар Перемоги. При цьому часто-густо не уточнюється багатонаціональний склад Червоної армії. А такий підхід не поліпшує взаєморозуміння між народами.

То ж чи здатні ми щось вдіяти для припинення війн історичної пам'яті? Так само можна поставити питання: а чи здатні ми покінчити з війнами як фактором людської історії взагалі? І якщо хтось буде стверджувати однозначно, що це нам під силу, то виникає зустрічне запитання: то чого цього не здійснено й досі? І це не просто академічне розумування, а спроба знайти відповідь на проблему, яка стосується кожного.

Професійні історики можуть сказати, що є цивілізований спосіб вирішити цю проблему – вдатися до об'єктивних досліджень, заснованих на архівних матеріалах. І в цьому є певний сенс. Однак для цього архівні матеріали мали б бути як мінімум оцифровані й доступні для широкого вжитку. А ще має бути сформованим суспільний запит на історичну продукцію. На жаль, нині люди уже призвичаєні до кліпів, а не до широкоформатної кіноепопеї, до коротеньких блогів, а не до історичних фоліантів, врешті-решт – до коміксів і глянцевого ілюстрованих журналів, а не до проблемних і постановочних наукових статей. І хай нас не тішить думка, що життя тече самопливом: сила історичної пам'яті є настільки потужною, що політики, на превеликий жаль, не готові облишити її виключно для професіональних дослідників. Більше того – політики раз-по-раз вдаються до ухвалення законів, які мають регулювати «що писати» і «як писати». І який має бути термін ув'язнення за, так би мовити, «фальсифікацію історії на шкоду державі».

А тим часом, як у свій час стверджував видатний вчений-фізик Пьотр Капіца, все те, що заплановано й зарегульовано, не має жодного відношення до науки. Наукове відкриття є тим самим «чорним лебедем», який або вилетить, або ні. Цю думку розвивав і видатний філософ Мераб Мамардашвілі. Коли йдеться про справжню науку, то її функцією є лише продукування нового знання на основі попередніх знань і спостере-

жень. Щоправда в гуманітарній сфері, зокрема історичних досліджень, наука є не просто сумою знань, а ще й діяльністю в напрямі розширення способу сприйняття людиною світу і себе у світі. І от саме цією сферою діяльності політики бажають монополювати. От тоді і з'являється конфлікт інтересів, а потерпають врешті-решт люди і взаємовідносини між народами. А ще завдається шкода об'єктивному знанню, яке відкриває гармонію й порядок у світі, встановлює своєрідні «острівці порядку в хаосі Всесвіту» [2].

У підсумку мусимо визнати, що історія, на превеликий жаль, стала політичним інструментом, за допомогою якого легітимізується чи делегітимізується та чи інша соціально-політична система. Відтак політики не готові облишити історичне поле турботам учених. І не історики є першопричиною того, що полеміка навколо ролі Радянського Союзу в Другій світовій війні загострилася. Вона була викликана посиленням загальної політичної напруги між Сходом і Заходом. Коли напруга спаде, то менш запеклими стануть й історичні баталії. В цьому розумінні війни історичної пам'яті є скоріше симптомом, а не причиною конфліктів у світі.

І, зрештою, у зазначеному контексті наголошуємо: ми не ставили перед собою широкого надзавдання – опрацювати сучасну концепцію перебігу Другої світової війни. Це проблема для великих академічних колективів чи, принаймні, університетських кафедр. Предмет нашого аналізу значно вужчий – не власне історія, а поточна історична політика й прикладна роль історичних наративів у сучасних світоглядних баталіях війн історичної пам'яті навколо витоків і результатів Другої світової війни.

Література

1. Беляев И. Путин и свиньи: соцсети о странном интересе президента к истории. URL: <https://www.svoboda.org/a/30345335.html>
2. Мамардашвили М. Как я понимаю философию. М., 1992. – С.122-125.
3. Неформальный саммит СНГ.- Президент России. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/62376>

4. «Олимпиада жертв исторической несправедливости». URL: <https://globalaffairs.ru/articles/olimpiada-zhertv/>
5. Польский политолог: россияне мстят нам, и это плата за наши грехи (Interia). URL: inosmi.info/polskiy-politolog-rossiyane-mstyat-nam-i-eto-plata-za-nashi-grekhi-interia.html
6. Соколов М. За Сталина, за Путина. URL: <https://www.svoboda.org/a/30342270.html>
7. Ткаченко В. Україна: quo vadis – куди йдемо? Науково-популярне видання. К., 2017. С.248-249.
8. GW: пусть Путин обнародует очередные документы о Польше и продолжит компрометировать себя. URL: inosmi.info/gw-pust-putin-obnaroduet-ocherednye-dokumenty-o-polshe-i-prodolzhit-komprometirovat-sebya.html
9. Suddeutsche Zeitung: лекция профессора Путина. URL: <https://www.lrt.lt/novosti/17/1130623/suddeutsche-zeitung-lektsiia-professora-putina>
10. Zachid: причины «антипольского» похода хозяина Кремля. inosmi.info/zachid-prichiny-antipolskogo-pokhoda-khozyaina-kremlya.html

Глава 2.

ВІЙНИ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ: СУСПІЛЬНІ СПОНУКИ

«Нікому не дозволено переписувати історію» – цю політичну мантру особливо часто доводиться чути напередодні ювілейних дат, що стосуються Другої світової війни. Імпульс іде насамперед від тих політичних кіл, які використовують історичні наративи доби Ялтинсько-Потсдамських угод для вирішення сучасних проблем легітимації того чи того політичного режиму у власних інтересах. В тому числі й зображати одні політичні сили (а то й народи чи країни!), як це було притаманно для обстановки війни, абсолютним «злом», а інші підносити в іпостась абсолютного «добра» і «світоча прогресу».

Втім для професіональних дослідників «історичний ревізюнізм» – абсолютно нормальне явище, оскільки кожне нове покоління ставить перед історичною наукою актуальні запитання і намагається почути відповідь задля утвердження того соціального ладу, у якому б йому було комфортно жити і працювати. Та все ж і науковці не можуть бути вільними від політичної реальності нашого щоденного буття. Позначене глибокими суспільно-економічними кризами, сучасна життєдіяльність людини формує особливість нинішньої ситуації, яка, на думку професора антропології й славістики Прінстонського університету Сергея Ушакіна «полягає в надзвичайно швидкій нормалізації того, що раніше називалося «соціальним замовленням», а нині «публічною історією» – тобто усвідомленим використанням історичного матеріалу задля досягнення цілей, не пов'язаних безпосередньо з історією» [8].

Яскравим свідченням цієї тенденції, на превеликий жаль, стали війни історичної пам'яті, що охопили практично увесь світ.

Три хвили історичного ревізіонізму

Не претендуючи на роль першовідкривача цього суспільного феномену – війни історичної пам'яті – вдамося до аналітичного викладу широко доступних завдяки інтернету здобутків тих науковців, які досліджують цю проблему принаймні впродовж останнього десятиліття. Так, професор історії і культури Східної Європи в Університеті імені Фрідріха-Вільгельма (м. Бонн) Мартін Ауст зазначає, що він вперше зіткнувся з терміном «війни історичної пам'яті» (memory wars) у 2010 році. Спершу цей термін викликав у професійного історика застереження як такий, що порушував усталену в повоєнній Німеччині культуру дослідницької діяльності, спрямованої на досягнення взаєморозуміння і зближення народів світу.

Звісно, уже в перші повоєнні десятиліття широко побутувало уявлення, що в історичних наративах ті чи інші події по-своєму тлумачаться у сфері політики, мистецтва й науки. Політики використовують різноманітні історичні факти для популярної ілюстрації того політичного курсу, який вони відстоюють, та для легітимізації його в очах громадськості. Соціологи вдаються до історичних інтерпретацій задля формування національної ідентичності й громадянської самосвідомості. В літературі та мистецтві той чи той історичний персонаж теж покликаний виконувати роль «героя» чи «злочинця», в запропонованому наративі відповідно до інтриги літературно-мистецького твору. Однак з цього приводу у суспільстві був якийсь усталений консолідований підхід, що, врешті-решт, стверджував роль історичної науки як остаточного авторитету в установленні історичної істини за допомогою відпрацьованої методології наукового дослідження. За словами Мартіна Ауста, «суть мого переконання в тому, що в ліберальній демократії наукове знання врешті-решт має взяти гору над викривленими поглядами на історичні події, що насаджуються деякими політиками. Адже ми живемо у просвіченому і космополітичному суспільстві» [8].

Професор факультету соціальних наук Університету Оттави Пол Робінсон пропонує свою версію тих факторів, що спо-

нукають трансформацію національної історії у війни історичної пам'яті. Гасло «історія для істориків», судячи з усього, так і залишиться гаслом у середовищі науковців-романтиків, оскільки політика пронизує усе наше життя, політизуючи тим самим й історію. І цьому нема ради, бо в реальному житті, зазначає професор Робінсон, все по-іншому: «Історія – це політичний інструмент. Звертаючись до минулого, ми легітимізуємо або делегітимізуємо нашу політичну і соціальну систему. Тому не дивно, що різноманітні групи прагнуть контролювати суспільну історичну пам'ять. Якщо пропоновані наративи несумісні, боротьба стає жорстокою, як це відбувається, наприклад, на американському Півдні через монументи конфедера-там чи в Україні з приводу Другої світової війни» [8].

Звісно, Америка й Україна тут не є якимось виключенням. Зазначене стосується країн практично кожного регіону світу, з поправкою на специфіку національного мислення й усталені традиції. Так, увагу професора Університету Кунмин (м. Сеул) Андрєя Ланькова привернуло те, що в країнах Далекого Сходу політика пам'яті формується з урахуванням традиційної моралі: мовляв, «правдиві» люди не конфліктують, а коли конфлікт виник, то провина повністю покладається на «неправедну» аморальну сторону. Звідси постійні спроби довести, що той чи той конфлікт викликаний не зіткненням раціональних інтересів, а умовно кажучи, протистоянням сил «добра» і «зла». І це надає конфлікту воістину біблійського змісту високої напруги.

Ініціатори проголошення війн історичної пам'яті в різних країнах не одні і ті ж. Часто війни пам'яті проголошуються на найвищому рівні – в них беруть участь офіційні особи, включаючи глав держав, які «дають відкоша» і «ставлять на місце неправих», нагадують про незаживаючі рани нації й про страшні злочини сусідів. Так, в Китаї як країні «молодої демократії» з усталеними авторитарними традиціями історичну політику в цілому визначає ЦК КПК. Але в Південній Кореї набагато частіше (хоч і не завжди) ініціаторами виступає громадськість, і часто навіть всупереч бажанню й волі урядових кіл. Тоді останнім буває досить складно виступити проти іде-

ологом, висунутих лідерами громадської думки – інтелектуалами й професурою. Час від часу нагнітання напруги в корейському суспільстві набуває такого рівня моралізаторства й політизації історії, що викликає у європейців справжній ступор: «Народні почуття, що вирвалися із-під контролю, можуть стати серйозною проблемою для уряду, прагнучого розрядити напругу і взяти емоції під контроль. Коли значна частина населення перебуває у патріотичному ражі, «відіграти назад» буває дуже складно. Так бувало в Китаї під час періодичних спалахів антияпонських чи антиамериканських демонстрацій, і в Південній Кореї» [8].

Прикладом моралізаторського підходу до оцінки витоків війн історичної пам'яті може послужити судження професора Женевського інституту міжнародних відносин і розвитку Сян Ланьсіня: «Адміністрація Трампа поприкає Китай за власні внутрішні проблеми, стверджуючи, що китайці не пам'ятають все те добре, що США зробили для їхньої країни... Таким чином створюється враження, що відносини завжди були одностороннім актом доброчинності, а американці ніколи не отримували вигоди від екстериторіальних прав і економічного росту Китаю... Американські «убивці драконів» не просто помиляються у своєму прочитанні історії, вони мають усвідомити свою моральну відповідальність...». Отак «поставивши на місце» американську адміністрацію, Сян Ланьсінь вдається до слушного узагальнення: «Винуватити інших у своїх проблемах – типова відволікаюча тактика, яку політики використовують з давніх-давен» [8].

Отже, одне із основоположних засад війн історичної пам'яті – «наші» завжди є носіями «добра», а наші супротивники – оті «інші» – є носіями вселенського «зла». Однак, звертає увагу професор Європейського університету в Санкт-Петербурзі Алексей Міллер, струнка концепція «добра і зла» передбачає існування політичних реалій стійкого балансу. А цей баланс постійно змінюється. Інститути сучасної світобудови базуються на результатах Другої світової війни, однак їх нині намагаються переосмислити як у Європі, так і на Далекому Сході. І це правда – світ перебуває в зоні турбулентності. На зміну

біполярній системі часів холодної війни прийшла доба однополюсного світу, що згодом став фрагментуватися у бік багатополюсності. Відбуваються динамічні зміни, і за цих умов світобудова взірця 1945 р., в основі якої лежить ООН із її 5-ма постійними членами Ради Безпеки, не може залишатися сталою і незмінною. З'явилися нові економічно потужні претенденти, котрі не бажають залишатися «політичними карликами».

Ще донедавна домінувала концепція історичної провини Німеччини за розв'язування Другої світової війни і, відповідно, офіційно було визнано моральний імператив покаяння за допущені злочини проти людяності. Німеччина була уособленням «зла», а союзники – в тому числі й СРСР – уособленням «добра». Однак уже в перші повоєнні десятиліття німці підспудно стали стимулювати процес «розмивання» негативного ставлення до Німеччини. Невдовзі механізм усвідомлення провини й покаяння, що офіційно був запущений не самими німцями, а американцями, поступово почав давати збої. Спершу пресинг покаяння щодо німців мислився у більш жорстких формах, але розгортання холодної війни і поява поруч із ФРН ще й НДР внесли свої корективи. Як наслідок, проблема воєнних злочинів була у ФРН дещо притлумлена. Більше того – у політичне життя стали потроху допускати колишніх нацистів. Дедалі частіше в суспільній думці стало звучати положення, що німці в цілому уже покаялись і все усвідомили. Тож коли Віллі Брандт 1970 року під час офіційного візиту до Польщі став на коліна перед монументом жертвам фашизму у Варшавському гетто, наступного дня чимало німецьких газет вийшли із запитанням: а хто, власне, його уповноважував до такого акту? Тобто, раптом з'ясувалося, що акт покаяння не всі у німецькому суспільстві усвідомили, а тим більше – не сприйняли [6].

Поступово історична політика стала все дужче нагадувати про себе на Європейському континенті. Так, у 1980-х рр. в Німеччині відбулася знаменита «битва істориків», яку можна розглядати як першу *хвилю* перегляду усталеної після 1945 р. концепції «добра і зла». Тоді для з'ясування було поставлено ряд проблем: чи мають чим німці гордитися у своїй історії, або

ж – чи не було б більш політкоректним заговорити вже й про «німецькі страждання»? Спершу цих «ревізіоністів» виштовхували за межі суспільного життя, але згодом їхня точка зору ставала дедалі поширеною. А в міру того, як роль Німеччини в Євросоюзі об'єктивно зростала, посилювався й потяг до більш ретельного перегляду деяких сторінок історії. Звичайно, мова не йшла про жодну реабілітацію нацистського минулого, а скоріше про те, що німці, мовляв, уже віддали належне покаяттю, а відтак мають і моральне право якщо не повчати інших, то давати їм наочний приклад як себе слід поводити у ставленні до минулого. Наприклад, практика ставлення до жителів колишньої НДР набула такого вигляду: до їхнього відома було доведено, що жили вони в державі Штазі, а тому їхню свідомість слід очистити від залишків тоталітаризму: «Жоден викладач історії Східної Німеччини не зберіг свою роботу. Жоден! Ні в університеті, ні в школі. Тобто – ви маєте приєднатися цілком до нашого правильного дискурсу. Але ж у Східній Німеччині був дискурс про те, що винуваті не німці, а капіталісти» [6].

Друга хвиля переосмислення історії в Європі й формування нового наративу захопила проблему Голокосту. Перед розпадом СРСР у Західній Європі існував незаперечний консенсус з приводу того, що ключовою подією XX століття є Голокост, а винуватцем цього злочину є у тій чи іншій мірі кожна європейська нація. Відтак цю провину, наприклад, визнали голландці та французи. Оце відчуття спільної провини консолідувало європейську спільноту навколо єдиної думки: ми не можемо допустити повторення того, щоб цілий народ знищувався лише на підставі своєї етнічної належності та віри – **«never more»**.

Однак з часом ставлення до Голокосту стало набувати дещо іншого звучання. З'явилися нові претенденти на роль жертв Другої світової війни. І відбувалося це паралельно із включенням у європейський політичний простір країн Центральної Європи – спільнот із іншим історичним досвідом трагедій XX століття. З цього приводу Алексей Міллер зазначає: «Ті країни, котрі прийшли в ЄС, мали зовсім протилежну конструкцію пам'яті, де жертвами були вони. І вся конструкція іден-

тичності будувалася навколо їхніх жертв. Музей геноциду в Литві не про євреїв, а про литовців. Музей терору в Угорщині – в дуже малій мірі про терор правих угорців проти угорців, угорських євреїв і на окупованих під час Другої світової війни територіях СРСР, а насамперед про радянський і комуністичний терор в Угорщині» [6].

В подальшому прийшла черга уже *третьої хвилі* перегляду історичної пам'яті: еліти балтійських держав дуже ефективно працювали на полі політики пам'яті, щоб поставити в центр уваги нову конфігурацію «злочинців» і «жертв». Ключовим пунктом вони старалися зробити не Голокост, а зраду Заходом малих європейських країн. І вони досягли на цьому напрямі значних успіхів в уособленні себе у образі жертв Другої світової війни. Так, «їхня перемога відбулась у той момент, коли 2 квітня 2009 р. Європейський парламент встановив День пам'яті жертв нацизму і сталінізму в дату підписання пакту Ріббентропа Молотова 23 серпня. Ось що виявилось головним» [6].

Четверта (і навряд чи заключна) хвиля – уже на рівні справжньої війни історичної пам'яті – відбулася з прийняттям резолюції Європейського парламенту від 19 вересня 2019 р. під назвою «Про важливість збереження історичної пам'яті для майбутнього Європи», в котрій було піддано осуду як Договір про ненапад між Німеччиною і Радянським Союзом, так і Договір про дружбу і кордон між СРСР і Німеччиною. Згідно з резолюцією, за яку проголосувало 535 євродепутатів, а 66 проголосувало проти і ще 52 утрималось, зазначені договори між СРСР і Німеччиною «поділили Європу і території незалежних держав між двома тоталітарними режимами, що проклало дорогу до початку Другої світової війни». Тобто, Радянський Союз із категорії «добра» було переведено в категорію «зла». Конфігурація «злочинців» і «жертв» агресії була піддана принциповим змінам [10].

Реакція Москви на прийняття резолюції Європарламенту не забарилася й була однозначно агресивною. Міністерство закордонних справ Російської Федерації назвало її грубою фальсифікацією історії й спробою поставити знак рівності між нацистською Німеччиною й СРСР. Президент РФ Владі-

мір Путін пізніше охарактеризував резолюцію як «безпардонну брехню», підписану людьми, котрі «не знають історії». Отож, з боку найвищого рівня кремлівської влади почувся окрик щодо того, як слід розуміти історію. Війнам історичної пам'яті було дано новий поштовх, що, звичайно, загостило і так напружену обстановку в світі.

Період історичного просвітлення

А тим часом в розумінні спонук і характеру Другої світової війни спостерігалися й моменти просвітлення. Так, у 1963 році була опублікована стаття німецького філософа Теодора Адорно під назвою «Що значить «опрацювання минулого»? Імпульсом до написання статті стало усвідомлення науковцем того, що «націонал-соціалізм не мертвий, і нам до сих пір невідомо, чи це просто привид того, що було настільки жахливим, що і власна смерть його не вбила, чи то він так і не помер і готовність здійснити невимовне підспудно живе в людях, так само як і в оточуючому порядку». Даючи раду своїм сумнівам, Адорно приходить до двох основоположних висновків. По-перше, що до жесту «все забути і простити» не можуть апелювати винуватці жорстокості. По-друге, минулий історичний досвід потребує серйозного опрацювання, щоб «чари минулого розсіялися під впливом ясної свідомості» [1].

Потенційно загрозлива проблема, яка спонукала Адорно до написання статті, формулюється ним як «просочування націонал-соціалізму в демократію». І тут поставало питання: чи можна розглядати «націонал-соціалізм» як щось окреме, що просочується в принципово інше суспільне явище – «ліберальну демократію». Цей бік проблеми виявився гостро актуальним, адже розведення на різні полюси націонал-соціалізму (як втілення «зла») та ліберальної демократії (як світлого образу «добра») було принциповою засадою Заходу в час холодної війни. Саме тоді Сполучені Штати Америки виступали в ореолі світоча ліберальної демократії і оплоту боротьби проти тоталітарних режимів – як нацистського, так і комуністичного спрямування.

За свідченням професора Нью-Йоркського університету Крейга Калхуна, який до того ж очолював Раду з суспільних наук (Social Science Research Council), ідеологічна настанова на відмежування ліберальної демократії від тоталітаризму в післявоєнні роки значно деформувала саму сутність бачення проблеми щодо витоків тоталітаризму. Американські теоретики намагалися всіляко довести, що «нацизм – це взагалі не наша проблема: нацизм – це був традиційний рух, недобрий середньовічний атавістичний рух, що виник десь із минулого». В результаті дослідники були зорієнтовані на своєрідне соціальне замовлення: «Треба було відокремити Захід від нацизму. Нацизм виріс не з сучасності, ми не маємо нічого спільного з нацизмом. І, більш того, наступний крок – нацизм дуже схожий на сталінізм, на інші тоталітарні режими, які ми знаходимо подалі на Схід від нас. Це інші – це не ми... Тому треба було заперечувати західне і цілком сучасне походження нацизму. Величезні зусилля пішли на те, щоб довести, що нацизм є аберацією, що він не має нічого спільного з сучасністю, що, звичайно ж, було не так» [4].

У цій непростій ситуації цілеспрямованого соціального замовлення (з огляду на американський вплив на розвиток соціальних досліджень у післявоєнній Європі) слід віддати належне Теодору Адорно: у його тлумаченні витoki нацизму є наслідком реальних проблем, що виникають із кризи самої системи сучасної ліберальної демократії: «Те, що фашизм продовжує життя, те, що опрацювання минулого, про яке стільки говорять, до сих пір не вдалося, те, що воно виродилося у власну карикатуру – пусте і холодне забуття, пов'язано з тим, що ще продовжують існувати об'єктивні суспільні передумови, з яких фашизм зріс. Його сутність неможливо вивести з одних лише суб'єктивних схильностей. Економічний порядок і, відповідно до його моделі, також і майже вся економічна організація сприяє, як і раніше, залежності переважної більшості людей від даностей, над якими вони не владні, і тим самим – незрілості людей. Якщо люди хочуть жити, то їм не залишається нічого іншого, як пристосуватися до цих даностей і змиритися з ними» [1].

Ставлячи завдання «опрацювання минулого», Адорно разом з тим відчував усю обмеженість просвітницької педагогіки на шляху подолання тих передумов, які щогодинно породжують «об'єктивний потенціал відродження націонал-соціалізму». І, тим не менше, він закликав продовжувати важливий напрям просвітницької діяльності – нагадувати людям про те, що «явні і замасковані фашистські новації приносять Європі війну, страждання й нужду в системі, заснованій на насильстві, і, врешті-решт, сприяють російській гегемонії в Європі, коротше кажучи, що вони призводять до політичної катастрофи» [1].

Започаткувавши ревізію концептуальних засад історичного аналізу періоду холодної війни, навряд чи Теодор Адорно розраховував, що невдовзі стануться помітні зрушення в осмисленні історичного минулого, котрі зачеплять через чверть століття й країни комуністичного блоку. Однак це сталося, і з'явилася можливість діалогу між Сходом і Заходом. Один із знакових поворотів відбувся у 1980-ті роки. Тоді між Заходом і Радянським Союзом створилися сприятливі умови: завдяки політиці відкритості й гласності Кремлем було визнано існування секретних протоколів до пакту Молотова – Ріббентропа. У свою чергу було визнано й факт масових розстрілів польських офіцерів у Катині. Змінилося на радянському просторі й світосприйняття Заходу – ми аплодували Паризькій хартії для нової Європи (21 листопада 1990 р.): «Ера конфронтації і розколу Європи закінчилася. Ми заявляємо, що віднині наші відносини будуть ґрунтуватися на взаємній повазі й співробітництві. Європа звільняється від спадщини минулого» [9].

Здавалось, що глобалізація назавжди об'єднала народи навколо системи європейських цінностей, а кордони між державами уже на наших очах стають своєрідним декоративним реліктом у час вільного обігу товарів, фінансів і робочої сили. Тоді й ми в незалежній Україні мали змогу переконатися в широких можливостях конструктивного діалогу. Відбулася низка подій, які, здавалось б, зримо засвідчували справедливості традиційного сприйняття культури пам'яті щодо минулого як засобу порозуміння й подолання конфліктів. Так, у 1997 році президенти Польщі й України Александр Квасневський і Лео-

нід Кучма підписали спільну заяву «До розуміння і єднання». У 2003 році вони ж виступили із спільною заявою «Про примирення – в 60-ту річницю трагічних подій на Волині». У 1999 році вийшов у прокат фільм Єжи Гофмана «Вогнем і мечем», що став свого роду переосмисленням повстання Богдана Хмельницького 1648 року – тема, котра впродовж декількох століть сягла розбрат між українцями й поляками. Принциповим моментом фільму була думка про рівноправність обох націй. Така постановка питання була позитивно сприйнята в Україні.

У 2010 році російський і польський прем'єр-міністри Владімір Путін і Дональд Туск зустрілися в Катині, щоб ушанувати пам'ять поляків, які стали жертвами масових розстрілів НКВС у 1940 році. У спільному польсько-російському виданні «Білі плями – чорні плями» 2010 року були підняті складні проблеми польсько-російських відносин у XX столітті.

В Німеччині у 1999 році прозвучала пропозиція Еріки Штайнбах згадати про німців, котрі були вигнані із Східної Європи у 1945-1946 роках і перейнятися їхніми проблемами. В результаті ця ініціатива призвела до створення європейської мережі «Пам'ять і солідарність», що стало важливим вкладом у гуманізацію культури національної пам'яті. Хоча Чеська Республіка невдовзі вийшла із цієї ініціативи, але ця акція об'єднала німців, австрійців, поляків, словаків й угорців у справі подальшого поглиблення спільної пам'яті щодо виселення й вигнання простих людей. В цілому, як був переконаний Мартін Ауст, картина видавалася досить оптимістичною – «стакан спільних спогадів скидався у більшій мірі на наполовину повним, ніж наполовину порожнім» [8].

Однак згодом світосприймання пішло в зворотному напрямі, набуваючи ознак нової холодної війни. І вже вкотре в історичний процес втрутилася політика. З приходом до влади в США Барака Обами було задекларовано політику «перезавантаження» з Росією. Щоправда кожен правлячий клас із цих двох країн розумів «перезавантаження» по-своєму. На цьому акцентував увагу видатний американський політолог Збігнев Бжезінський: «Відтак адміністрація вирішила «перезаванта-

жити» відносини США з Росією. Але це гасло є заплутаним...». Тож Бжезінський застерігав, що США «повинні співпрацювати з Росією, коли це взаємно вигідно, але в такий спосіб, що це відповідає історичній реальності. Ера закритих імперій завершилась і Росія заради свого майбутнього повинна зрештою прийняти це. Намагання розширити співпрацю з Росією не означає згоди на підпорядкування Росією Грузії...». Що стосується України, позиція Бжезінського теж була чіткою і завбачливою: адміністрація Обама «недостатньо активно заохочувала Європейський Союз бути більш чутливим до європейських прагнень України». Наскільки передбачливим був Бжезінський ми можемо оцінити уже сьогодні – після анексії Криму й окупації окремих районів Донбасу. І нерішуча роль Обама, про що застерігав Бжезінський, відіграла тут не останню роль: президент США так і «не зробив переходу з натхненного оратора до непереможного державного діяча. Виступати за те, щоб щось сталося, не те саме, щоб це зробити» [2].

Радикалізація зовнішньої політики Росії стала сіяти зерна антагонізму й провокувати затяту полеміку. Культура спогадів у світі піддалась трансформації із інструменту утвердження космополітизму в розсадник суперечностей і антагонізму. Згортання Америкою своєї ролі «світового поліцейського» розвернуло європейські країни у бік утвердження націоналізму. Активізувалася історична політика – багато хто з діячів став претендувати на те, щоб навколишній світ сприйняв їхнє бачення історії й недавнього минулого із виразним націоналістичним забарвленням. Уже не йшлося про європейське громадянство, пригасла ідея спільності європейських цінностей. Велика Британія вдалася до крайнього кроку – брекситу з Європейського союзу. Про пріоритет національних цінностей заговорили як політики ЄС, так і України і Росії, засвідчуючи свою позицію ставленням до тих чи інших ювілейних дат та пантеону національних героїв. Більше того, свою позицію щодо низки історичних подій ті чи інші діячі затято взяли на в'язувати іншим, добиваючись поставлених перед собою політичних цілей.

Врешті-решт ці політичні спонуки набули силового юридично-правового характеру. З 2009 по 2012 рік в Росії діяла спеціальна комісія при президенті РФ щодо протидії тому, що влада вважала фальсифікацією історії. Комісія переслідувала ціль підкреслити вклад Радянського Союзу в перемогу над нацизмом у Європі. Після анексії Росією Криму й уведення своїх збройних сил на Донбас, Україна вдалась до прийняття закону про історичну пам'ять, націленого на відділення минулого України від радянської історії шляхом запровадження процесу про загальну декомунізацію, перейменування вулиць і демонтажу пам'ятників радянським діячам. У 2018 році Польща прийняла закон, що загрожував кримінальною відповідальністю кожному, хто насмілиться звинувачувати польську націю чи державу у сприянні Голокосту. Після того, як закон було піддано жорсткій критиці в Польщі, та з боку США, Ізраїлю й України, польська влада кримінальну відповідальність згодом відмінила. Врешті-решт, зазначає Мартін Ауст, 80-ліття пакту Молотова – Ріббентропа спонукало Європарламент прийняти 19 вересня 2019 року «декларацію про те, що заради світлого майбутнього Європі важливо пам'ятати уроки минулого, уроки історії. Деякі пункти цієї резолюції не можуть не викликати критики з точки зору історіографії» [8].

Попри всі застереження щодо проблемності резолюції, Європа у цьому документі все таки вийшла на певний рівень консолідації. Головний редактор журналу «Росія в глобальній політиці» Фьодлор Лук'янов відреагував на цю ситуацію досить гостро. З його точки зору, укладачі резолюції мали враховувати ключове питання європейських країн – ставлення до Сполучених Штатів, а от «ключ до цього ключа – відносини з Росією. Адже причиною і обґрунтуванням масованої присутності США в Європі після Другої світової війни слугувала необхідність захисту від радянської загрози. На цьому фоні – черговий спалах історичної полеміки. Гострішою за попередні, оскільки від «СРСР несе відповідальність за розв'язування Другої світової війни» розпочався плавний перехід до «СРСР несе відповідальність за Голокост». А це уже і моральний, і політичний вододіл, котрий практично неможливо подолати.

Коли спір переходить в такі категорії, не варто дивуватися, що щезають усі нюанси в будь-якої із сторін. На війні, як на війні» [7].

Отже війна історичної пам'яті вийшла із свого напівлатентного стану і стала суворою реальністю наших днів.

Політизація історичної пам'яті

Резонно постало запитання – яким способом можна було б пригасити зазначену тенденцію до загострення війн історичної пам'яті? Науковці пропонують логічний для своєї професії вихід із скрутного становища – здійснювати виважені й відповідальні історичні дослідження. Однак на практиці все складається не так просто. Хто б що не говорив, але сила історичного осмислення дійсності є настільки соціально значимою й політично важливою, що політики не готові облишити цю сферу діяльності виключно для науковців. І на біду, зазначає Пол Робінсон, політики часто недооцінюють той факт, що сусідні країни можуть сприймати ті чи інші історичні події по-іншому: «Поляки вважають, що Радянський Союз, звільнивши їх від нацизму, приніс нову форму окупації. В Москві сприймають це як нападки на легітимність Росії. Москва наполягає, що радянські солдати були визволителями, а не окупантами, – в Польщі вбачають у цих заявах небажання покаятися в старих гріхах, а також загрозу на майбутнє. Чим активніше кожна із сторін наполягає на своїй правоті, тим менше вона переконує опонента» [8].

Тож мусимо констатувати, що політизація історичної пам'яті досить часто призводить до негативних наслідків, і легкого виходу із цієї ситуації не проглядається. І важко знайти ту вирішальну ланку, взявшись за яку можна було б витягнути увесь ланцюг назрілих проблем. Тим часом слід визнати, що полеміка навколо ролі Радянського Союзу у Другій світовій війні не виникла знічев'я, вона загострилася на фоні посилення напруги між Сходом (насамперед Росія і Китай) і консолідованим Заходом (насамперед США). І доводиться лише сподіватися на те, що коли ця напруга піде на спад, менш запе-

клими стануть й історичні суперечки, бо в цьому контексті вони є скоріше симптомом, аніж причиною конфлікту.

Наочний приклад наслідків політизації історії – підірвано досягнутий після трьох десятиків літ відносного спокою в Європі консенсус щодо Другої світової війни. Натомість у сфері історичної політики між Росією й Польщею зчинився справжній гвалт, а назріваючі разючі зміни між тим вимагали відповідального й виваженого осмислення. Почати хоча б з того, що було б доцільно усвідомити витоки й рушійні сили підризу європейського консенсусу. Одним із факторів, що спричинив перехід до нової політики історичної пам'яті, вважає професор історії Східної Європи в Університеті імені Георга-Августа (м. Геттінген) Анке Хільбреннер, став «поворот до концепції нації, яка для багатьох замінила концепцію європейської, або іншої, ідентичності». Ілюстрацією тієї тенденції є наростання впливу на політичне життя ФРН таких правих сил як «Альтернатива для Німеччини». Її лідери цілеспрямовано відмовляються від традиційних, загальноновживаних уявлень про Другу світову війну. Так само у Центральній і Східній Європі (а надто в Польщі та Угорщині) «націю все частіше протиставляють іншим формам ідентичності». Поліфонія історичного дискурсу і співіснування різних точок зору віднині перестали вітатися: «І Польща в цьому не одинока – ліберальна політика у сфері історичної пам'яті нині переглядається в ряді країн».

Як на нашу думку, професор Анке Хільбреннер скоріше описує стан справ у Європі, аніж представляє аналіз спонукальних факторів, що призводять до зростання націоналізму аж до культу нації у самосвідомості людей. Тож його аналіз швидше стосується політичної оцінки, аніж наукового осмислення соціально-економічних витоків націоналізму, і зводиться до бажання відмежуватися від націоналізму й осудити його. Звідси й ставлення Хільбреннера до виключної природи наративу національної пам'яті: «У відповідності до простої логіки хижак і жертви є лише один варіант існування суспільства з національною пам'яттю: використання національної історії як зброї проти інших в сьогоденні, власна нація – це жертва, інші оголошуються колективними зло-

чинцем. Але в Росії, Польщі і в Україні існують одночасно і жертви, і злочинці» [8].

Тут, як на нашу думку, виникає цілий ряд запитань. Чого ми досягнемо, засуджуючи таке явище як «національна пам'ять»? Чи не краще розібратися в тому, з яких спонук набула актуальності концепція нації? Чому національна пам'ять пов'язана лише з образом хижака і жертви? І так буває завжди, чи лише з настанням війн історичної пам'яті? Чому серед великої кількості країн Європи Анке Хільбреннер вибрав саме Росію, Польщу і Україну як тих держав, де одночасно існують і жертви і злочинці? Чому інші народи уникли такої характеристики з його боку? Коли брати той факт, що усі ці три країни були жертвами нацистської агресії, то такими ж жертвами були, приміром, Франція і Голландія. І колабораціоністів у цих двох останніх було не менше, якщо не більше у процентному відношенні до населення країни, ніж у Центральній і Східній Європі.

Втім, деякі спостереження професора Хільбреннера привертають до себе увагу. На нашу думку, насамперед слушним є твердження, що зерна національного розколу, посіяні нацистами на окупованих територіях, даються взнаки і в нашому сьогоденні. Німецька окупація створила у ряді держав ситуацію «екзистенціальної потреби, із котрої змогли вибратися лише найсильніші й безпринципні – за рахунок інших. Крах державності на «залитих кров'ю територіях» запустив старі конфлікти і нове насилля, а слабкі залишилися беззахисними. Той факт, що на німцях лежить відповідальність за історично безпрецедентний злочин Голокосту і за розв'язання Другої світової війни з її жахливими воєнними злочинами, не означає, що люди в Центральній і Східній Європі не постраждали від сталінізму. Багато постраждало від обох систем, чия взаємодія лише погіршила страждання». Загальний висновок професора Хільбреннера не викликає заперечень: «Пам'ять про Другу світову війну вимагає усвідомлення трагедії – лише в цьому випадку буде створено наратив, легітимний для всіх» [8].

Отже, на порядку денному європейської спільноти нагально стоїть завдання створення наративу «спільності

історичної долі» на основі усвідомлення Другої світової війни як трагедії, що не минула кожного з нас – і народжених до війни, і в час війни, і після неї. Тієї війни, яка позначилася глибокою травмою навіть на генетичному рівні кожної нації, що пережила воєнне лихоліття. Однак жоден народ не зможе подолати цю проблему самотужки, без узагальнення спільного історичного досвіду. Історики це знають і розуміють, а тому приходять до порозуміння, що поняття «війни історичної пам'яті» виявилось надто вузьким і вкрай песимістичним для загальної оцінки як культури історичної пам'яті, так і ситуації в світі загалом.

На наше переконання, не останнім фактором загострення «війни історичної пам'яті» стали спроби політиків відволікти громадськість від нинішньої фінансово-економічної кризи. Слід було щось вдіяти, коли до того успішна модель «соціально-відповідальної держави» раптом виявилася нездатною забезпечити належний рівень добробуту у розвинених країнах Заходу. Що вже говорити про країни «третього світу», серед яких перебуває й Україна – де поняття «соціальна держава» знаходить собі місце хіба що в тексті Конституції України. Розчарування у принадах входження у світ капіталістичної глобалізації неминуче породило фактор «глобального політичного пробудження». Зростаючий стан політичного бродіння став результатом обурення людей злиднями і презирством до їхньої людської гідності. Серед них наростає усвідомлення себе в ролі майбутніх безробітних світового рівня, яким уже не судилося бути затребуваними на внутрішньому ринку, але й перспективи виходу на зовнішній ринок стають тим часом все примарнішими. Як наслідок в суспільстві знову наростає ностальгія за теплом «національної соборності». Націоналізм, який був раніше дещо потіснений у сфері ідеологічній, раз у раз став заявляти про себе у площині політики, щоденної життєдіяльності та побуту як реально діючий фактор консолідації суспільства.

Відсутність перспективи породжує настрої радикалізму. Тут було б доречно послатися на авторитетне судження покійного нині Іммануїла Валлерстайна: «Ніколи більше при-

гноблені не будуть упевнені, що історія на їхньому боці. Ніколи більше не будуть вони задоволені поступовими змінами в надії на те, що їхні діти і внуки пожнуть плоди їхніх страждань. Ніколи більше не вдасться їх умовити почекати із нагальними вимогами в ім'я світлого майбутнього. Тобто тепер численні працівники капіталістичної світекономіки були позбавлені основного стабілізуючого елемента системи – оптимізму пригноблених» 3].

Як зарадити справі – не дають відповіді ні старі класичні теорії суспільного розвитку, ні різноманітні постмодерністські вибрики. Серед політичних лідерів усе менше діячів та усе більше ділків, для яких «віддача від науки – нуль». Тим часом сумлінні теоретики все ж таки беруться за описання видимих тенденцій, іноді дерзаючи навіть заглянути далеко за горизонт. Так, згідно прогнозу професора Каліфорнійського університету (Берклі) Мануеля Кастельса, ХХІ століття «буде свідком зростання екстраординарної згідно з історичними стандартами системи виробництва. Розвиватися система глобальної економіки, судячи з усього, буде «вибірково, поєднуючи значущі сегменти і нехтуючи місцевостями і людьми, які вже вичерпали свій потенціал або не представляють інтересу на даний момент». Тобто, визначальною тенденцією стає сегрегація соціально відкинутих верств населення, що набуває глобальних масштабів. Перед відкинутими сегментами відкриваються дві можливості. Перша – «глобальна кримінальна економіка... стане фундаментальною рисою ХХІ століття». Друга перспектива – «вибух фундаменталістських рухів, які беруть Коран, Біблію або інший священний текст для інтерпретації та використання його в якості прапора свого відчаю і зброї свого гніву» [5].

Найпростіший метод відволікти людей від цих наростаючих внутрішніх проблем – знайти відвічного зовнішнього ворога, списати на нього всі невдачі і провали і повернути проти нього і відчай, і зброю народного гніву. А для цього й зацікавляються війни історичної пам'яті.

Індульгенція на нові злочиння

Узагальнюючи еволюцію війн історичної пам'яті до жорсткого загострення, уже згадуваний вище Марлен Ларюель зазначав: «Я інтерпретую війни за історичну пам'ять між Польщею, прибалтійськими державами і Україною, з одного боку, і Росією – з другого, як «стратегічний наратив», пов'язаний із виключенням Росії із Європи або включенням в неї». А далі слідує пояснення: мовляв, якщо Радянський Союз не переміг нацизм, а є рівноцінним до нього злом, то Росія не має права голосу в європейських справах і не може претендувати на участь у європейських інститутах. І навпаки: «підкреслюючи перемогу, отриману над нацизмом, Росія позиціонує себе як захисник певної концепції Європи, перемога 1945 р. підтверджує право Росії бути легітимним учасником європейської політики» [8].

На перший погляд у писаннях Ларюеля нібито й є певна логіка, але ця логіка формальна. І зводиться вона, на превеликий жаль, до того, що участь Радянського Союзу в розгромі нацистської Німеччини дає тим самим сучасній путінській Росії індульгенцію на захоплення Південної Осетії, на анексію Криму й окупацію ряду районів Донбасу, на утримання своїх військових контингентів у Придністров'ї, на терористичні акти в суверенних країнах Європи, на хакерські атаки під час виборів у інших країнах світу. Захисником якої ж концепції Європи є тоді Росія?

На ці запитання слід дати належне пояснення – тут і тепер. На нашу думку, воно не має зводитися до якогось одного діагнозу і, відповідно, до якогось універсального рецепту щодо зняття проблеми в дусі діалектики: теза – антитеза – синтез. Першим кроком у напрямі комплексного розв'язання назрілих суперечностей мало б, очевидно, стати описання спонук і характеру протікання війн історичного мислення. І тут Росія намагається зіграти на випередження: журналом «Россия в глобальной политике» було організовано перший круглий стіл, матеріали якого наприкінці 2019 року були сприйнято в Європі як акцію «кузні кремлівських ідей стосовно «війн пам'яті». Другий круглий стіл відбувся напочатку березня 2020

року. На цей раз редакція журналу підняла рівень диспутантів, запросивши представників «академічної громадськості» різних країн (значна частина яких російського походження). Так чи не так, але опубліковані матеріали обох круглих столів, як на наш розсуд, дають широкий матеріал для аналізу, що ми й намагалися здійснити.

Що насамперед кидається у вічі: хоч професор історії, а нині директор програм євразійських і східноєвропейських досліджень Каліфорнійського університету (м. Берклі) Юрій Сльозкін ніби й представляє західну науку, але міцно тримає курс на возвеличення Росії. Суть його роздумів зводиться до того, що війни історичної пам'яті є нічим іншим як породженням кризи, але лише західної цивілізації. Росія ж для більшості людства, на його думку, залишається «структуруючим антиподом» Заходу. Тим часом місце лідера, що звільнилося після занепаду «християнського світу», залишилось поки що незаповненим: «Просування демократії і боротьба за права людини довго не протрималися. В традиційних воєнно-політичних, фінансових й інтелектуальних центрах стрімко розповсюджується опрацьована в Німеччині (і безпрецедентна в історичній політиці) культура колективного покаяння за гріхи привілейованих груп, успішних держав і всього християнського/цивілізованого/вільного світу. Тим часом нові члени спільноти активно розвивають старозавітну традицію вавилонсько-єгипетського полону, підриваючи багатолітню монополію Голокосту. Росія з її Великою Перемогою – анахронізм для одних, своєчасна загроза (майбутньому, нинішньому й минулому) для інших і структуруючий антипод для більшості» [8].

Ця ж думка про всезагальну кризу ліберальної цивілізації пронизує й роздуми Івана Крестева – главу Центру ліберальних стратегій (м. Софія) й провідного наукового співробітника Інституту наук про людину (м. Відень). Криза самого поняття прогресу, невдала спроба європейського примирення після завершення холодної війни, зазначає він, призвели до того, що «найважливішим виявляється не запитання, кому належить майбутнє, а запитання – хто був правим у минулому».

І ось тут спрацювала інерція мислення. *В модерні часи класичної національної держави рушійною силою для національного самовизначення служило формування національною елітою на суспільному рівні психології жертви. «Ми – нація» у зазначеному контексті означало: «Ми – жертви імперії». Після 1989 року перспектива вступу держав Центрально-Східної Європи до Євросоюзу залежала від ступеню прийняття ними повоєнних європейських цінностей. Зокрема вони мали радикально змістити сенс «Ми – нація» в площину «Ми – винуваті у злочині». Тобто – готовність до покаяння була передумовою політики прощення.* З цього приводу Іван Крастев пише: «Поляків і румун примусили визнати, що їхні країни причетні до потурання антисемітизму в довоєнний період і в роки війни. Болгар спонукали визнати злочини, здійснені комуністичним урядом проти болгарських турок у 1980-х роках. Росіян закликали до звіту за злочини Сталіна» [8].

Спершу в Росії ніби й визнавали злочини Сталіна, але до глибинного каяття справа не доходила. І тому були свої спонуки. З одного боку, наспіла криза Євросоюзу і реінкарнація національних цінностей підштовхнула європейців до піднесення себе в образі щонайбільшої жертви історичної несправедливості. З другого боку, Росія скористалася цим моментом і теж проголосила себе щонайбільшою розділеною нацією в світі. Так поступово визріла концепція іреденти – збирання росіян в одну державу. В суспільній свідомості запанувало гасло: **«Если надо – повторим!»**. Чим закінчився процес іреденти в Німеччині 1930-х років ми пересвідчилися в роки Другої світової війни. І сьогодні це стало нести в собі приховану загрозу для «ближнього зарубіжжя» Росії – щоб сповідуваний нею статус головної жертви не став своєрідною індульгенцією на нові злодіяння. Як слушно зазначає професор, завідуючий відділом новітньої історії і політики Інституту історії України НАН України Георгій Касьянов, «звернення до історії й «історичної справедливості» завжди було частиною підготовки до війни і перетворювалося в частину війни» [8].

А в цій площині у Росії вже відпрацьована модель «старшого брата», який традиційно бере на себе роль провісника того, хто є «праведником», а хто «грішником», і хто й за що має «правильно каятись», а в підсумку – й отримати від Кремля належну індульгенцію. Чи не це було продемонстровано під час лекції на історичну тематику, яку президент РФ Володимир Путін прочитав главам держав країн СНД (крім України і Грузії) 20 грудня 2019 року в Санкт-Петербурзі?

Як то кажуть – «інформація для роздумів». Однак це вже інший сюжет, який потребує самостійного викладу.

Література

1. Адорно Т. Что значит «проработка прошлого»? *Журнальный зал. Неприкосновенный запас*. 2005. №2-2 (40-41). URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ado4.html>
2. Бжезінський З. Від надії до відваги. Оцінка зовнішньої політики Обами. *День*. – 2010. №6. 19 січня. С.7.
3. Валлерстайн И. Миросистемный анализ: введение. М., 2006. С.190.
4. Калхун К. Теории модернизации и глобализации: кто и зачем их придумывал URL: <http://www.inop.ru/files/calhoun.doc>
5. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/kastel/09.php
6. Лукьянов Ф., Миллер А. «Лекарство от национального нарциссизма». URL: <https://globalaffairs.ru/print/number/Lekarstvo-ot-natsionalnogo-nartcissizma-17749>
7. Лукьянов Ф. Почему войны памяти будут обостряться и чем это грозит ЕС и России? URL: <https://globalaffairs.ru/articles/pochemu-voyny-pamyati-budut-jbostryatsya-i-chem-eto-grozit-es-i-rossii/>
8. «Олимпиада жертв исторической несправедливости». URL: <https://globalaffairs.ru/articles/olimpiada-zhertv/>
9. Парижская хартия для новой Европы (Париж, 21 ноября 1990 г.). URL: <http://constitution.garant.ru/act/right/megdunar/2541028>
10. Текст той самой резолюции Европарламента, которая возмутила путинских россиян. URL: <https://ru-polit.livejournal.com/19280948.html>

Глава 3.

ІДЕОЛОГЕМА «ВОРОГА»: НЕВРОТИЧНА КРИЗА ІДЕНТИЧНОСТІ

Епідемія «COVID-19» сколихнула світ. Поки науковці – епідеміологи та біотехнологи – шукають формулу вакцини, громадський рух по всьому світі перейнявся пошуком більш зримого «ворога», на котрого можна було б виплеснути свій гнів і соціальне обурення. Поштовхом стала смерть чорношкірого громадянина США Джорджа Флойда від свавільного поводження поліцейських. Тож на цей раз протестувальники під гаслом «життя чорних важливе» масово постали проти расизму й знайшли уособлення «ворога» у численних пам'ятниках колишнім рабовласникам і колонізаторам. Якщо узагальнити, у світі активізувався механізм негативної суспільно-політичної мобілізації «своїх» – утвердження власної чи групової ідентичності шляхом поборювання «чужих».

Війни пам'яті й пам'ятників

Хто б що не говорив, а до нинішнього феномену «війни пам'ятників», як і «війн історичної пам'яті» в цілому, слід поставитись серйозно: він достоту набув форми масового синдрому, охопив ряд країн й приніс несподівані результати. Так, у Сполучених Штатах Америки набрав сили масовий рух по знесенню пам'ятників першовідкривачу континенту Христофору Колумбу. Відразу ж протестні виступи солідарності в боротьбі проти расизму сколихнули й Європу. В Бельгії були зафіксовані спроби демонтажу пам'ятника королю Леопольду II на площі Трон в Брюсселі, а також акти руйнування його численних скульптур у парках та музеях країни. В Лондоні протестувальники вимастили фарбою пам'ятник Вінстону Черчил-

лю, написавши на постаменті – «расист», і прикріпивши листівку із надписом «життя чорних важливе». А далі черга дійшла й до пам'ятників менш значимим фігурам, що заплямували себе політикою расизму й геноциду завойованих народів.

Паралельно активізувалася боротьба у США проти меморіалів прихильникам Конфедерації – учасникам громадянської війни 1861-1865 років, що виступали по боці рабовласницького Півдня. Тут «війна пам'ятників» триває щоправда уже з 2015 року, але кінця-краю їй поки що не видно: таких пам'ятників немало – у 31 штаті їх налічується понад 700. Справа, власне, не в їхній кількості, бо йдеться про важливіше: відбувається ревізія історичного минулого, переосмислення механізму соціокультурної інтеграції американського суспільства.

Так, даючи розпорядження демонтувати пам'ятник командуючому армією Півдня генералу Роберту Лі, губернатор штату Вірджинія Ральф Нортен заявив: «Ми більше не будемо проповідувати фальшиву версію історії». Іншої думки з приводу демонтажу пам'ятників та перейменування воєнних об'єктів, пов'язаних з іменами конфедератів, дотримується президент США Дональд Трамп: «Я не дозволю викривити нашу історію найвеличнішої у світі країни». Реакція на заяву Трампа з боку сенатора від штату Іллінойс від Демократичної партії Теммі Дакуорт не запізнилася: президенту «має бути соромно за те, що він відмовився навіть розглядати можливість того, щоб американські військові припинили вшановувати зрадників, котрі воювали проти Америки, щоб захистити своє право володіти чорношкірими американцями, а також продавати і убивати їх» [5].

Нас турбує своє – чи не доведеться коли-небудь вшановувати зрадників, котрі воювали проти суверенної України, її територіальної цілісності. От уже понад 7 років триває агресія Росії проти України. А тим часом в Росії жодних зрушень в бік визнання агресії, а тим більше, розкаяння у своїх діях не спостерігається. Навпаки – у підмосковній Кубінці патріархом Московським і всія Русі Кірілом (Гундяєвим) було освячено головний храм Збройних сил. Російське воїнство, за словами

патріарха, відзначилось «у боротьбі проти зовнішнього і внутрішнього ворога». За повідомленням російського інформаційного агентства REGNUM, станом на травень 2018 р. більшість громадян РФ вважали, що найбільшу загрозу для Росії являють собою такі країни як США (78%) і Україна (49%). Вороже налаштованими до Росії вважалися: Великобританія (38%), Латвія (26%), Польща (24%) і Литва (23%).

Тож після освячення храму об'єктивно постало питання: кого на цей раз буде назначено Росією кандидатами на роль головних «ворогів» – зовнішніх і внутрішніх? Яка ідеологія на цей раз запанує у визначенні цих «ворогів»? З огляду на радянське тоталітарне минуле, залишається досить вірогідною реалізація тенденції, описаної у свій час теоретиком тоталітарної держави, чільним представником Консервативної революції Карлом Шміттом. Як свідчить Вікіпедія, його роботи «вплинули на розвиток теорії, політики, права, європейської філософії (особливо ультраправої і неоконсервативної в Західній Європі і Росії) XX і XXI століть». Сутність політичної «екзистенції» народу, стверджував К. Шмітт, полягає в тому, є чи немає в ньому волі до визначення ворога чи друга: «До тих пір, поки народ існує в сфері політичного, він повинен – хоча б і лише в крайньому випадку (але про те, чи є в наявності цей крайній випадок, вирішує він сам, самостійно) – визначати різницю друга і ворога. В цьому полягає сутність його політичної екзистенції. Якщо в нього більше немає здатності чи волі до цього розрізнення, він припиняє політично існувати» [11].

У справі визначення «друга і ворога» за Росією справа ніколи не стояла – це завжди був свого роду фірмовий бренд країни. Більше того, така традиція освячувалася церквою. Заява патріарха Кіріла про те, що він сам буде настоятелем головного храму Збройних Сил Росії, не залишає жодного сумніву: пальму першості посяде, судячи з усього, «православ'я, самодержавство і народність». І ніхто не поставить під сумнів образ Сталіна як «батька народу» і «досвідченого менеджера». Справжнє тобі повернення на круги свої: «Нет заботы беспрерывнее и мучительнее для человека, как оставшись сво-

бодным, сыскать поскорее того, перед кем преклониться... Чтоб сыскать такого, чтоб и все уверовали в него и преклонились перед ним непременно все вместе» (Ф. Достоевский. «Братья Карамазовы»).

Російські громадяни, які звикли жити в ситуації боротьби проти «шкідників», в масі своїй і нині не проти повернення методів сталінського режиму. За оцінкою співробітника «Левада-Центру» Деніса Волкова, позитивно до Сталіна нині ставляться 70% російських респондентів: «Люди говорят, что он выиграл войну, что он stworил велику державу і третє, что при ньому був порядок... Фігура Сталіна набуває нового значення, є символом наведення порядку... Сьогодні ми бачимо останній сплеск зменшення частки людей, котрі говорять про масовий характер репресій, все більше людей впевнені, що це зачепило б лише самі верхи»[6].

Складається враження, що радянське минуле цих людей нічого доброго їм не навчило. Судячи з даних соціології, ситуація в цілому й нині не вселяє оптимізму. Так, згідно даних «Левада-Центру» на початок 2020 року 65% жителів Росії щиро шкодували про розпад СРСР, а не шкодували – 26%. В Україні стан справ теж викликає тривогу: згідно травневих даних 2020 р. КМІС, третина респондентів (33,5%) теж шкодує за розпадом СРСР, але тішить хоч те, що 50% – не шкодують. До того ж у нашій країні динаміка в цій площині громадської думки розвивається в позитивному напрямі: за даними опитування, наразі 35% респондентів все ще вважають, що перебування України в СРСР принесло їй більше користі ніж шкоди (а в 2013 році таких було 48%); про більшу шкоду зараз говорять уже 28% респондентів (а в 2013 році таких було 18%). Тобто, певні зрушення відбуваються, але ситуація в цілому залишається все ще підвішеною – радянське минуле чіпко тримається в свідомості людей. Як мовиться в популярній французькій приповідці, «мертві хватають за ноги живих» (*Le mort saisit le vif*) [9].

А тим часом в Європі відбуваються динамічні зміни: громадськість переосмислює роль Вінстона Черчилля й солідаризується з потерпілим чорношкірим американцем Джорджем

Флойдом. В Брюсселі демонстранти уболівають за долю невинних жертв ХІХ століття басейну ріки Конго. Справжня тобі одержимість каяттями. Як колись говорили радянські пропагандисти, «два світи – два світогляди». Хто формує ці світогляди? Чому станом на 2020 рік «добре, або дуже добре» ставляться до Росії 54% українців, а росіян до України лише 41%? Чому «погано, або дуже погано» до українців ставиться 47% росіян, а навзаєм – 33% українців? [10].

За таких різних вихідних настанов виникає запитання: наскільки вірогідною є можливість для цих двох народів порозумітися між собою заради набуття позитивного змісту своєї національної ідентичності? І чи знайдуться в Росії значимі політичні сили, які б, врешті-решт, визнали факт агресії проти України і відмовилися від ідеологеми «ворога»? Чи може Україна в односторонньому порядку покінчити з війною, яку вона не розпочинала? Чи не складеться тим самим ситуація, яку описує уже згадуваний нами популярний в Росії Карл Шмітт: «Якщо частина народу оголошує, що у неї ворогів більше немає, то тим самим в силу стану справ вона ставить себе на сторону ворогів і допомагає їм, але розрізнення друга і ворога тим самим далєбі не усунено. Якщо громадяни якоїсь держави заявляють, що особисто у них ворогів немає, то це не має відношення до питання, бо ж у приватної людини немає політичних ворогів... Якщо якийсь народ страшиється трудів і небезпек політичної екзистенції, то знайдеться якийсь інший народ, котрий візьме на себе ці труди, взявши на себе його «захист проти зовнішніх ворогів» і тим самим політичне панування; покровитель (Schutzherr) визначає потім ворога в силу відвічного взаємозв'язку захисту (Schutz) і покори» [11].

Якщо спроектувати це положення на нинішні взаємини України і Росії, то ситуація якось не надихає на оптимізм. Що-що, а взяти на себе захист іншої країни під гаслом «проти зовнішніх ворогів» Росія завжди була готова, вимагаючи навзаєм лише одного – покори. Однак, врешті-решт, будемо покладатися на те, що Карл Шмітт теж не є істиною в останній інстанції. Як то мовиться, продовжимо відстежувати ситуацію.

Актуалізація образу «ворога»

Здавалось би Україна здійснила рішучий крок, аби покінчити із своїм радянським минулим. По країні прокотилася могутня кампанія «ленінопаду» – демонтажу пам'ятників радянського минулого. Перейменовано сотні вулиць і десятки населених пунктів. Шкільні підручники поповнились світлинами нових національних героїв, а старих було піддано анафемі. Здавалось би – усе так як у цивілізованих людей. А тим часом щоденне життя засвідчує, що радянський порядок (блат, кумівство, корупція, запобігання перед начальством одних і сваволя з боку інших) в тій чи іншій формі відроджується на масовому рівні ось уже впродовж трьох десятиріч років незалежної України. І тут нам уже малою втіхою стає «війна пам'ятників», бо з'являється все більше свідчень що кампанією «іконоборчества» все це не закінчиться, навіть коли й вдасться дещо «скинути» напругу в перегрітому казані суспільних протестних настроїв.

Такий стан справ засвідчує необхідність аналізу моделі щодо утвердження радянського режиму над воістину демократичним українським народом. Чи все тут з нашою «демократичністю» так однозначно й науково коректно? Досить оглянутися на тридцятилітній досвід утвердження цієї самої демократії в статусі суверенної держави. Тож запрошується робоча гіпотеза нашого аналізу: процеси повільного й кволого інституційного розкладу радянської системи стримуються в нашому житті (і частково пригнічуються) особливою природою «радянської людини», котра понад три покоління підряд формувалася в СРСР (в тому числі й в Україні) під контролем репресивних і контролюючих суспільних структур. У підсумку пересічна людина змушена була належним чином адаптуватися до радянського ладу, набути певних якостей виживання, завдяки яким існує й до цього дня. Не претендуючи на першовідкриття у такій постановці проблеми, пошлемось на класичну роботу Льв Гудкова п'ятнадцятирічної давності «Ідеологема “врага”. “Враги” как массовый синдром и механизм социокультурной интеграции», опубліковану в збірнику «Образ врага (сост. Л.Гудков; ред. Н.Конрадова. – М.: ОГИ,

2005. – 334 с.). Діагноз, поставлений видним російським аналітиком (а нині – директором «Левада-Центру») радянському суспільству, як на наш погляд, один до одного лягає як на нинішнє російське суспільство, так і українське – звичайно із певними національними особливостями і з врахуванням обставин того чи іншого поточного моменту.

Аналіз Льва Гудкова витримав випробування часом: аналітик звернувся до цієї проблеми ще в 2001 році, а згодом удосконалив свій аналіз і оприлюднив його у 2005 році. З прикрістю слід визнати, що перше ознайомлення з роботою «Ідеологема “ворога”» не втілювалося нами відразу у практичне її застосування. На той час між Росією й Україною ще зберігалися більш-менш стримані ділові стосунки. Хоча вони були уже ускладнені результатами Помаранчевої революції 2004 року, але тоді мало хто взявся б пророкувати що між цими країнами проляже не просто «образ ворога», а загарбницька війна у всій своїй наготі. Думалось так: одне діло цивілізаційне утвердження національної ідентичності, але зовсім інше – озброєне насилля з боку сусіда. Однак згодом прийшло витверезіння: реальним фактом стала анексія Криму та окупація окремих районів Донбасу, десятки тисяч смертей і каліцтв, мільйони біженців і руйнування виробничої сфери України. Все це вимагало глибокого осмислення.

Відтак праця Гудкова, що несла в собі потужний методологічний потенціал, була затребувана самою злобою дня. Від 2014 року описаний в ній «образ ворога» набув у нашому житті зримой конфігурації: взаємовідносин «агресора» Росії і «жертви агресії» – України. До того ж ідеологема «ворога» в реальній політиці путінської Росії набула свого відверто-цинічного мобілізаційного втілення. За нею стояла давня універсальна імперська традиція, а її впровадження в життя залежало тепер лише від об'єкту російського зацікавлення. В образі «ворога» міг бути проголошений колективний Захід, НАТО, ісламські фундаменталісти, Грузія, Чечня чи Україна, власне будь-хто, що стояв би на заваді великодержавних зазіхань Росії.

А тим часом однією із особливостей світосприйняття деякими колами в Україні стало смиренне очікування часів, коли

закінчиться «ера Путіна» і між нашими державами врешті-решт встановиться мир і взаєморозуміння. І в цьому ми вбачаємо велику ілюзію, яка може обернутися для нас новими розчаруваннями й неадекватними сподіваннями на зміни як у внутрішній політиці, так і зовнішньополітичній ситуації навколо нашої держави. Хто б на що не сподівався, але Росію слід сприймати такою, якою вона є, якою склалася століттями і яка на сьогоднішній день є своєрідним відтворенням радянської системи із соціальною опорою на новітній різновид «простої радянської людини», або словами сучасного політичного сленгу – «совка». Нас не може не бентежити розумування, що, мовляв, «Кремль – то одне, а російський народ – то інше». Дуальна опозиція «народ – влада» містить у собі не лише іпостась боротьби, але й єдності цих двох протилежностей. Чи може ми відмінили вже закони діалектики?

І не завжди ця єдність «народ – влада» базується на насиллі з боку верхів, хоч наше спільне історичне минуле в Російській імперії чи СРСР було сповнене жакхливих злочинів проти людяності аж до геноциду не лише українського, але й інших народів. Однак факт залишається фактом: одне лиш насилля не здатне забезпечити збереження (а тим більше відтворення!) радянського репресивного режиму впродовж тривалого часу. Для цього влада мала докласти сил, аби отримати масове визнання з боку народу – свою легітимацію. А населення, з свого боку, повинно було мати час і змогу адаптуватися до умов, що домінували у цій системі. Маємо сприйняти як факт: для виживання люди змушені були опрацювати навички взаємодії з новими керівними органами, і, врешті-решт, ідентифікувати себе з ними. З цього приводу Лев Гудков зазначає: «В нашому випадку легітимація і внутрішнє виправдання радянської влади полягали, між тим, у специфічному поєднанні культури страху і надії, у поєднанні офіційного культу героїзму й самовіддачі з етикою заручництва, похідними від яких були повсякденні комплекси внутрішньої залежності й пасивності, невизначеність й партикуляристська дифузність індивідуальної, особистої ідентичності, манілівське мрійництво й соціальна незрілість (патерналізм,

підліткові агресивність і некритичність стосовно дальніх і ближніх) тощо» [1, с. 8].

Крах соціально-економічної організації радянської системи не призвів до повної дисфункції інших соціальних і культурних інститутів тоталітарного ладу. Звісно, все тече, але не все змінюється докорінно і принципово, а тим паче світогляд людини. Як засвідчують соціологічні дані, базові цінності й уявлення радянської людини часто-густо зберігають надзвичайну стійкість. Змінюються зовнішні оперативні механізми задля адаптації до нових, внесених глобалізаційними процесами умов, але фундаментальні структури соціальної організації в цілому залишаються все ж тими – «совковими». На превеликий жаль, зазначає Лев Гудков, «пластичність соціальної природи людини пов'язана не з її продуктивними здатностями й готовністю до інновації, а з практичним імморалізмом в поєднанні із редукованими традиціоналістськими уявленнями про соціальний світ, організований по модулю «свої – чужі». В їхньому ряду ідеологема «ворога» відіграє особливу роль». Що характерно, «не лише структура образів ворога, але навіть саме висування на перший план риторики ворога уже може слугувати симптомом щонайважливіших соціальних процесів – масової консолідації мобілізаційного типу, блокування інновації, консервації архаїчних уявлень і ритуалів» [1, с. 9].

Моніторингові дослідження російських соціологів, зазначає Лев Гудков, показали після 1994 року взаємозалежність між високими самооцінками публіки, що прагла знову самоствердитися у своєму великому минулому і надзвичайних національних чеснотах, і все зростаючою ксенофобією й ізоляціонізмом Росії, невротичною відмовою від порівняння себе із іншими благополучними країнами. Різко давався взнаки внутрішній опір з боку суспільства до будь-яких зусиль трансформувати державну економіку в ринкову, посилилися страхи й уявлення про загрозу безпеці країни, про змови проти неї. І цих зрушень масової свідомості виявилось достатньо для дискредитації й подальшого розкладу нібито вже «демократичної» російської еліти. Потрібен був лише привід для встановлення в країні мобілізаційного режиму: «Друга чечен-

ська війна була майже неминучою після фінансової кризи 1998 р. – реванш став необхідною умовою самозбереження не лише для генералів, але й для ревіталізації всієї управлінської системи суспільства». Відновлення на публічній сцені «ворога» стало передумовою підвищення всезагального масового тону в 1999-2000 рр.: «Антизахідний ресентимент у великій мірі сприяв приходу до влади лідерів, що вийшли із спецслужб і армії: КДБ, МВС, ВПК та інших силових структур, що склали кістяк мілітаризованого радянського суспільства» [1, стр. 10].

На порядок денний було винесено питання про розбудову «сучасної» Росії. Слово «сучасної» взято тут в лапки не випадково, і це не риторичний вибрик. Високий рівень воєнно-промислового розвитку, яким хизується нинішнє кремлівське керівництво, не є визначальним показником «сучасного». Ні армія, ні поліція не є на сьогоднішній день домінуючими маркерами основних суспільних цінностей у світі. Такими сьогодні виступають вільний ринок, рівень парламентської чи наукової дискусії, мистецьке самовираження, спортивні досягнення чи громадянська благочинність. І навпроти, в архаїчних соціумах проблема існування цілого безпосередньо пов'язана із умовами забезпечення фізичного виживання й захисту її членів. У разі коли силовим структурам надається статус центральних символічних інститутів соціуму, то це може означати лише або прагнення імітації державної величі, або ж є свідченням екстремального стану суспільства, викликаного особливими обставинами – великими терористичними актами чи посяганням на територіальну цілісність держави. Біда лише в тому, зазначає Лев Гудков, що «тривале збереження такого стану у цих суспільствах загрожує радикальною деформацією його основних інститутів і обмеження їхніх функцій, як це було, наприклад, в 1920-х роках у Італії чи дещо пізніше – в Німеччині» [1, стр. 13].

Ще у 2017 році ми звертали увагу на загрозу фашизації Росії під демагогічними гаслами «антифашизму». Як антитеза Росії – в ранг найзапекліших «фашистів» кремлівськими пропагандистами були призначені українці (варто лише послухати телепередачі Солов'йова-Скабеевої-Попова). Відбулось

формування мілітаризованого світобачення широких мас російського населення: «фашисти – це ті, хто проти Путіна, а ті, хто за Путіна – це антифашисти». Вибитого із звичного ритму життя обивателя це влаштовує – він завжди шукатиме для виправдання своїх негараздів комфортну ідеологічну опору. І путінізм, дещо підправлений економічним лібералізмом і політично оформленим під демократію, став належним ідеологічним обґрунтуванням «совка» [7, стор. 247].

Хрещені батьки ідеологеми «ворога»

Звісно, було б великим спрощенням зображати ідеологеми «ворога» в тоталітарних чи авторитарних суспільствах як винахід верхів, що насильно нав'язується рядовій масі. Проблема набагато складніша, актуалізація образу «ворога» і тих загроз, які він гіпотетично несе в собі, має свої об'єктивні передумови. Вони зберігаються у своєрідному традиційному «культурному депо» на периферії свідомості людини й активізуються в екстремальній ситуації. Відбувається двосторонній процес – не лише нав'ювання «масі» ідеологічних конструкцій «ворога», але й потужний потяг «маси» за кризових умов до мілітаризованих форм організації суспільства назустріч інтенціям «верхів».

Тож феномен «ворога» не слід зводити до результатів якихось масонських злокознів чи підступів будь-яких інших героїв конспірології – «чужого», «стороннього» чи «маргінала». Із різних визначень поняття «ворог» Лев Гудков виділяє найголовніше: об'єктивна соціальна функція образу «ворога» – «нести уявлення про те, що є загрозою самому існуванню групи... її базовим цінностям. Смертельна загроза, що виходить від «ворога», є щонайважливішою ознакою подібних риторичних і смислових конструкцій». Від цього ворога можна захиститися, ухилитися від нього або перемогти його, однак «в будь-якому випадку «ворог» являє собою апелятивний фактор, що мобілізує усіх членів суспільства до солідарності й згуртування навколо влади чи групового авторитету, своєрідного гаранта безпеки й позбавлення від загрози знищення» [1, с. 14-15].

В контексті взаємин Росії й України образ «ворога», який приписувався Москвою українському народу, набував особливо непривабливого характеру. Парадокс полягає в тому, що з одного боку, українці в очах «русских» ще з часів Російської імперії не вважалися «іногородцями». Їх просто гамузом зараховували теж «руськими», і тим самим позбавляли права вважатися окремим народом. Українську ж мову розглядали лише як діалект великоросійської. З другого боку, інтенцію українців до незалежності трактували не як прагнення одного із «іногородців» відділитися, а як зраду і відступництво у середовищі «своїх», що підриває внутрішню дисципліну й вірність спільноті, ставить під сумнів значимість тих норм, що сповідується «старшим братом». Відтак стосовно українців у Росії створився образ «внутрішнього ворога», до якого слід принципово ставитися з підозрою й недовірою, а також дотримуватися у спілкуванні з ним пильності, встановивши над ним жорсткий соціальний контроль. У підсумку на політичному рівні йшла гомогенізація імперії, а на культурному – колоніальна екзотизація України в ролі такого собі недорікуватого «поющего и танцующего славянского племени».

А тим часом російській стороні варто було б усвідомити, що тривалий період перебування України в статусі «внутрішньої колонії» Російської імперії не міг не викликати своєрідного компенсаторного «ефекту бумеранга», провокуючи феномен якщо не історичного реваншу, то, в усякому випадку, феномен ідентичності опору: «Україна не Росія» (Леонід Кучма). Того реваншу і опору, який доцільно було б перевести в діалог двох народів. Зокрема, діалог у напрямі переосмислення нашої історичної спадщини, а також поглибленого аналізу сучасних глобальних викликів і вирішення, врешті-решт, проблеми національної ідентичності – насамперед через призму цих викликів [8, с. 109].

Для цього необхідно було б визначитись із самою сутністю ідеологеми «ворога», що має давню і то досить драматичну традицію. Так, в християнській традиції середньовіччя «ворог» набув екзистенціальної соціально-моральної «генералізації» й в руках інквізиції став універсальним символом зла –

«ворогом роду людського». Недалеко від цього принципу відійшла у своїй національній та класовій ідеології й Французька революція. На зорі модерних часів масове уявлення про «ворогів народу» втілювалося в практику жорстоких репресій – яcobинського терору. Однак подальший розвиток семантики «ворога» впродовж XIX ст., і на цьому слід особливо наголосити, відбувався під доволі стриманим знаком позитивної і систематичної раціоналізації соціальних відносин і практик. Бюрократизація різних сфер суспільного життя стала забезпечувати його згуртованість. І тут щонайважливішими соціальними інститутами стали: армія нового типу на засадах всезагальної воїнської повинності; система масових політичних партій; національна масова школа, зорієнтована на досягнення загальної писемності; поява засобів масової комунікації – аж до мільйонних тиражів; масове промислове виробництво й розгалужена транспортна інфраструктура.

З огляду на ці обставини, з'явився ряд стримуючих факторів щодо розповсюдження уявлень про «ворога». Бюрократія, при всьому нашому критичному ставленні до неї, заінтересована у раціональному ставленні до дійсності, культивує впевненість у можливості поступового і методичного, технологічного удосконалення життя. У середовищі бюрократії не виникає проблематики розриву, невротичної кризи, а відповідно, й потреби у нагнітанні психозу щодо загрози з боку екзистенціального чи смертельного «ворога». Інша справа – лідери радикальних рухів і організацій, котрі з тих чи інших причин не отримали шансів реалізації своїх програмних цілей через легальні інституційні канали. Бажання подолати бар'єри бюрократичних структур породжує у цих маргінальних ідеологів нахил до радикалізації своїх програм, самоствердження й досягнення влади на шляхах нагнітання екстремізму й культивування ідеологеми «ворога».

Прокляття «модернізації наздогін»

Тут багато що залежить від історичних умов тої чи іншої країни, від того, яка модель модернізації утвердилася в ній.

Умовно кажучи, можна виділити перший тип класичної модернізації, що характерний для англійського, а ще краще – американського, шляху розвитку. А вже другий тип, так званої «модернізації наздогін», притаманний у більшій мірі російському, індійському чи індонезійському шляху суспільних перетворень.

Перший тип являє собою інноваційний розвиток уже існуючих модерних «кристалів» реальних соціальних відносин. В самих конституційних засадах суспільств американського типу (його моделі взаємних стримувань і противаг) уже закладався принцип компромісу, конкуренції, дискусій і погоджень. А ці останні за визначенням блокували ідею тотальності «ворога», принаймні за звичних умов мирного життя. В цих країнах утвердилося розуміння держави як інституту, що технічно обслуговує потреби громадянства. Із сили, що постанала над суспільством, а то й «поборюючою» громадянське суспільство, держава стала еволюціонувати в бік інституціональної структури, що контролюється самою спільнотою. Спільнота ж (society) все більше усвідомлювалась як сукупність різномірних груп, корпорацій чи громадських утворень – своєрідних об'єднань на кшталт виробничого синдикату чи наукового співтовариства.

Другий тип суспільств у країнах так званої «запізнілої модернізації» чи «модернізації наздогін» здійснюється зовсім іншими соціальними інститутами й елітами. Зазвичай її агенти, орієнтуючись на успіхи модернізації в інших державах Європи, прагнуть «пересадити» ряд соціальних феноменів на свій ґрунт, добитися подібного успіху шляхом цілеспрямованого запозичення необхідних соціальних форм. І тут спрацьовує прокляття «модернізації наздогін»: «Або це все, що пов'язано з армією і війною, або ж те, що розглядається як необхідні фактори реалізації імперських амбіцій – освіта, торгівля, наука, транспорт тощо. Цей процес відбувається під контролем влади, при консервації (більш чи менш вдалої) інших сфер і систем соціальних відносин. Те, що складає сутність модернізації першого типу (лібералізм, свобода, індивідуалізм), тут розглядається як загроза існуючому порядку і тим його струк-

турам й інститутам, що його забезпечують. Тому влада або виступає тут безпосереднім агентом модернізації (створює армію нового типу – орієнтовану на промислову, масову війну), або підтримує відповідні сили, корпорації й групи, сприяє їм (дворянське підприємництво, державно-залежна буржуазія, патерналістський капіталізм тощо)» [1, 21].

І ось тут при «модернізації наздогін» на перший план висувається вирішення завдань зовсім не-модерного плану – ставка на форсовану милітаризовану індустріалізацію, на централізацію управління, на імперську зовнішню політику. Так, сам феномен війни уже давно і надійно перетворився в принцип організації російської національної культури, як осьовий компонент мобілізаційного суспільства. Що вже говорити про ідеологічний наратив Великої Вітчизняної війни, котрий був піднесений до рівня центрального, опорного символу російської культури другої половини ХХ ст. Саме в цьому випадку на повну силу включаються уявлення про «ворога», про потенційну загрозу «для всіх», на досягнення єдності на шляхах негативної солідарності. Для «модернізації наздогін» ідеологема «ворога» перетворюється в основний механізм інтеграції, консолідації «від противного». Віднині армія стає щонайважливішим каналом соціальної мобільності, механізмом підтримки ієрархічного порядку в суспільстві, втіленням престижу. Так само й поліція наділяється безліччю розширених функцій, головною із котрих є збереження й забезпечення всього режиму мобілізації: «Власне правові й правоохоронні (кримінологічні) завдання відходять на другий план, а на перший виходять репресивно-ідеологічна діяльність – профілактика, нагляд, контроль (наприклад, «соціальне виховання», нагляд за мораллю, культурою, дозвіллям, економічною поведінкою тощо). Суд як інститут «правосуддя» втрачає при цьому своє значення й відходить на задній план» [1, с. 22].

З великою часткою вірогідності можна стверджувати, що для будь-якої форми «модернізації наздогін» притаманним є дефіцит ліберальних цінностей. Цей дефіцит гостро переживається як криза ідентичності культури, втрата елітою необхідного культурного ґрунту. Одні політичні сили намагаються

компенсувати цю відсутність на шляху утопії щодо розбудови «нового суспільства», а другі – апеляцією до консервативного захисту віри, моралі, мови. І те й інше покликано легітимізувати режим – або утопією майбутнього, або утопією минулого. Однак, акцентує нашу увагу Лев Гудков, «в будь-якому випадку «модернізація наздогін» передбачає або ж авторитарні, або ж тоталітарні типи соціальної організації суспільства. Комплекс національної чи соціальної неповноцінності (невротична криза ідентичності) компенсується агресивністю і демонстративною (зовнішньополітичною), і соціально-репресивною, орієнтованою на пошук внутрішніх ворогів. Звідси – підвищене значення захисно-оборонних рефлексів, поширеність доносів і пильності» [1, с. 22].

Замість визнання особистісних досягнень і готовності до інтенсивної й методичної праці в суспільстві «модернізації наздогін» на перше місце виносяться ознаки вірнопідданості, корпоративної моралі й дозволених форм діяльності. «Захід», що сповідує принцип особистісного успіху, в цій системі отримує узагальнене значення як «анти-ми», чужого і ворожого російському «особливому шляху», «самобутності», «соборності» тощо. Тож, як слідує із праці Льва Гудкова, уже два десятиліття тому образ «ворога» став чи не головною ідеологічною компонентою російського традиційного мислення, що набуло форми війн історичної пам'яті.

А на війні – як на війні

Наразі в Російській Федерації війни історичної пам'яті стали набувати статусу одного з головних маркерів сучасних російсько-українських відносин. Так, із номера в номер проблему російського історичного наративу щодо проблем війни і миру в контексті взаємовідносин Росії й України порушує Фьодор Лук'янов – головний редактор журналу «Россия в глобальной политике», голова Президії Ради із зовнішньої і оборонної політики Росії, науковий директор білякремлівського Міжнародного дискусійного клубу «Валдай». Фігура в російських аналітичних колах аж надто помітна, щоб легковажити

його трактуваннями сучасного стану й перспектив російсько-українських відносин. Так, на його думку, «війна пам'яті різко вийшла на новий виток – взаємні випаді відбуваються чи не щоденно. Є конкретний привід – очікуване 75-ліття закінченні Другої світової війни. Але мова не про саму історію, а про поточну політику, і тут важливо розуміти, в чому прикладні причини для актуалізації цієї теми» [4].

Насамперед, зазначає Фьодор Лук'янов, стратегічна лінія Кремля зазнала певної еволюції. Якщо відволіктися від різноманітних офіційних заяв і задекларованих концептів, то в практичному житті Росії після розпаду СРСР правлячі кола дотримувалися двох моделей міжнародно-політичного буття. Перша – якась із форм інтеграції Росії у «Великий Захід». Друга – протистояння Заходу, спроба Росії створити йому противагу. Обидві вони в чистому вигляді не реалізовувалися, але маятник тим не менше переміщався саме в цій амплітуді. Коли ж світ із однополюсного став набирати поліцентричного вигляду при домінуючому протистоянні «США – Китай», Кремль став тяжіти до того, щоб сприймати «регіональність» уже не як образу для себе, а як «необхідну передумову успішного існування на міжнародній арені».

Мовляв, на ранньому етапі розпаду СРСР керівництво Росії щиро прагло влитися в східноєвропейський тренд, але потім з'ясувалося, що в цю матрицю країна чомусь не вписується (чому – не аналізується!). І ось тоді в російському суспільстві відбулося просвітлення: Кремль перейшов від імітації західного внутрішнього суспільно-політичного устрою («модернізація наздогін») до пародії на американський зовнішньополітичний авантюризм. І в тому, нібито, була задумка великої ваги: зірвати ліберальну маску із Заходу й показати всім, що Сполучені Штати Америки теж, всупереч ретельно відпрацьованому іміджу, грають на міжнародній арені згідно законів джунглів. Тоді, відчувши оцю внутрішню вразливість Заходу, Росія й мобілізувала усі свої ресурси, викриваючи лицемірство західного лібералізму перед усім світом. А заодно – дозволяючи собі теж вдаватися до тих же законів джунглів за принципом: «на війні – як на війні». Тут ідеологема «ворога»

висовується на перший план, витісняє традиційні моральні уявлення, апріорно звільняючи совість від можливого почуття провини й відповідальності.

Значення України в подібній стратегії «нової регіональності» набуло особливої ваги. Хоч діалектика магістрального протистояння в сучасних міжнародних відносинах проходить по лінії «Росія – проти колективного Заходу», однак попри все фактор України обійти неможливо: «Закономірно, що фронтальне зіткнення Росії і Заходу сталося на Україні. Криза 2014-2015 рр. стала одночасно завершенням попереднього етапу міжнародних відносин і передвісником нового. Завершенням, тому що українська колізія поклала край логіці автоматичного розповсюдження сфери західного впливу, що розпочався після розпаду комуністичного блоку і Радянського Союзу. Передвісником, тому що гостра сутичка зав'язалось через територію, яку Росія вважала ключовою з точки зору формування власного «полюса», тобто для своїх позицій і прийдешньої світової архітектури» [3].

Тобто, своєю агресією проти України путінська Росія започаткувала новий етап у своїх взаємовідносинах із колективним Заходом, ставлячи заслон глобалізації й впроваджуючи в практику міжнародних відносин повернення до поділу світу на «зони відповідальності» великих держав. А відстоюване Лук'яновим «фронтальне зіткнення» Росії і колективного Заходу на території України розмежувало російський зовнішньополітичний курс на два принципово відмінні етапи: до «української колізії» і після неї.

Спершу активізувалися спроби запустити процес «євразійської інтеграції», де Україна мала відіграти одну із вирішальних ролей у формуванні російського «полюса» в новітній світовій архітектурі. Нашій державі у цій стратегії відводилося місце в кільватері російського флагмана і, так би мовити, в територіальних водах російських інтересів. Певними силами в Україні культивувалося гасло: «В Європу разом з Росією».

Однак внаслідок Революції гідності в Україні з євразійською інтеграцією якось не залагодилося, а до бажаної для Росії архітектури справа не дійшла. До того ж, коли будівничий звик

працювати молотком, він на всі проблеми дивиться як на цвях. Україна була переведена російською пропагандою в розряд найлютішого «ворога». Відбулася анексія Криму й відверта російська окупація частини Донбасу. Тут Фьодор Лук'янов коментує ситуацію цинічно, хоча й не без сентиментів: «Українська криза обернулася величезною людською трагедією, принесла масу бідувань людям і державам, але, якщо глянути відсторонено, закінчилася внічию. Захід і Росія наштотхнулися на межі своїх можливостей. Захід відчув ризики (воєнне загострення з Росією), котрі перевищили доцільність подальшого просування. Росія ж не змогла втілити в життя концепцію «русского мира», вітчизняну версію ідейно-політичного розширення на історично пов'язані території. Ступінь підтримки жителів цих територій виявився не порівняно нижчим, ніж той, що передбачався, а масштаб очікуваних витрат – вочевидь вищим. Результат – статус-кво, що не влаштовує ні ту, ні іншу сторону, якщо виходити із первинних намірів, але прийнятний з точки зору поточного співіснування. За умов поліцентричного світу рано чи пізно все одно з'явиться потреба у якомусь вирішенні українського сюжету, він не може полишатися у підвішеному стані. Або ж Україна все-таки відійде (цілком чи частинами) до суміжних «полюсів», або ж викристалізується якийсь автономний статус держав «на стику» – для України й для інших аналогічних випадків у світі. І це, до речі, послужить вагомим вкладом у стійкість грядущої світової конструкції» [3].

Слід віддати належне оригінальності деяких суджень Фьодора Лук'янова в загальному хорі білякремлівських аналітиків. Він не зупинився перед визнанням того, що Україна стала уроком для обох супротивників на світовій арені, «але насамперед для Росії – пряmlinійна експансія відповідно до моделі минулого століття в нові часи контрпродуктивна. Форми консолідації мають бути зовсім іншими» [3].

Лук'янов застерігає, що ключовим питанням найближчого майбутнього стане проблема виживання, а це вимагатиме від правлячого класу Росії великої обережності й багатої уяви, уміння ретельно управляти чи маніпулювати громадською

думкою. Тут все залежить від державного укладу тої чи іншої країни. Однак, переконаний він, свобода від емоцій і контроль над пафосом дають більші можливості для ефективного управління громадською думкою, ніж перманентна екзальтація навколо ідеологеми «ворога». Ідея глобальної місії за умови виживання й політико-економічної фрагментації та кризи ідентичностей теж навряд чи кого особливо зацікавить. Тож залишається одне: перед тим як Росії братися за експорт безпеки на широку міжнародну арену, їй необхідно втілити цю саму безпеку насамперед всередині суспільства. Справі не зарадить посилення воєнних та поліцейських функцій, бо насамперед слід подбати про забезпечення питань продовольства, чистого довкілля, улаштованих транспортних коридорів, збалансованих міжнаціональних та міжкультурних відносин. Тобто, йдеться про реалізацію старої істини: успішність зовнішньої політики насамперед залежить від внутрішньої стійкості держави.

Що стоїть за цими благими побажаннями щодо експорту безпеки на міжнародну арену? Чи означає це що Росія готова до відмови від ідеологеми «ворога» й підриву «глобальної гегемонії» ліберального Заходу? Чи лише зосередить увагу на регіоні свого ближнього зарубіжжя культивуючи тезу про «ворожість» України? А коли ні, то чи збирається звільнити окуповані території України? Станом на червень 2020 року позиція Кремля не давала підстав для оптимізму. Так, в інтерв'ю до фільму «Россия. Кремль. Путин» президент РФ Владимир Путін зазначив, що у республік СРСР було право виходу із складу Радянського Союзу, але для цього не була прописана процедура. У зв'язку з цим Путін висловив судження, що «країнам слід було йти «з чим прийшли», а не тягнути з собою «подарунки» від російського народу». Тобто, Росія залишає за собою право визначати міру того, «хто з чим прийшов», а це, звісно, нічого доброго не віщує [2].

Тож складається враження, що агресія проти України ще далека від свого завершення. Нам ще слід буде мобілізуватися. Адже так само як польське питання було в центрі європейської безпеки XIX і XX століть, так лише й вирішення україн-

ського питання може стати запорукою європейської безпеки ХХІ століття.

Література

1. Гудков Л. Идеологема «врага». «Враги» как массовый синдром и механизм социокультурной интеграции»/ *Образ врага* / сост. Л. Гудков; ред. Н.Конрадова. – М., 2005. С.7-79.
2. Крым и Донбасс вернут? Кремль отказался от претензий на территории стран-соседей. URL: <https://uatelegraph.com/rus/2020/06/22/krum-donbass-vernut-kreml-otkazalsya-pretenziy-1592823001.html>
3. Лукьянов Ф. Начать с себя и собой закончить. URL: <https://globalaffairs.ru/articles/nachat-s-sebya-i-soboj-zakonchit/>
4. Лукьянов Ф. Почему войны памяти будут обостряться и чем это грозит ЕС и России. URL: <https://globalaffairs.ru/articles/pochemu-voyny-pamyati-budut-obostryatsya-i-chem-eto-grozit-es-i-rossii/>
5. Памятники расистам прошлого начали сносить по всему миру. URL: <https://www.vedomosti.ru/politics/article/2020/06/11/832468-pamyatniki-rasistam-proshlogo>
6. Соколов М. За Сталина, за Путина? URL: <https://www.svoboda.org/a/30342270.html>
7. Ткаченко В. Україна: quo vadis – куди йдемо? К., 2017. С.247.
8. Ткаченко В. Феномен «внутрішньої колонізації». *Ткаченко В. Україна – Росія: на сконі «пропащого часу»*. – К., 2018. С.109.
9. Третина українців шкодує про розпад СРСР. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/news/tret-ukraintsev-sozhaleyut-raspade-sssr-1592812551.html>
10. Украинцы лучше относятся к россиянам, чем россияне к украинцам – опрос. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2020/04/17/7248318>)
11. Шмитт К. Понятие политического. URL: <http://read.virmk.ru/h/Shmitt.htm>

Глава 4.

ВІЙНИ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ЯК ПРЕДТЕЧА ГОЛОВНОЇ БИТВИ

Щодалі, то частіше згадуються слова Фьодора Тютчева: «Умом Россию не понять». З одного боку Фьодор Лук'янов декларує, що «XX століття з його агресивним ідеологічним мотивованим експансіонізмом відійшло в минуле», розпочавшись у Сербії з війни 1914 року й закінчившись війною в Україні 2014 року? З другого боку, Україні в інформаційному полі Російської Федерації призначено бути одним із основних «ворогів» для виправдання агресивного великодержавного курсу Кремля. Як узгодити ці декларації? Чи означають вони, що Росія готова відмовитися від підриву «глобальної гегемонії» ліберального Заходу? Чи лише збирається зосередити свою увагу на регіональній сфері впливу свого ближнього зарубіжжя? Врешті-решт, чи збирається звільнити окуповані території України?

Поки що на ці запитання з боку Москви не було почуто якихось притомних й однозначних відповідей. Навпаки, ситуація в світі її ідеологами зображується вкрай невизначено: «Рік 75-ліття закінчення Другої світової війни і створення Організації Об'єднаних Націй має потенціал стати символом повернення до всезагальної роботи по зміцненню миру. Але може статись і зворотне – річниця пересварить усіх остаточно, примусивши згадати проблеми, що привели Європу і світ до катастроф перших десятиліть минулого століття» [2].

Що й казати – вікно можливостей аж надто широке.

Росія: що за «відкритими дверима» до України

А тим часом перед Європейським Союзом, куди прагне Україна, на думку Лук'янова, вимальовується три сценарії: 1) реанімація класичної трансатлантичної схеми, коли об'єд-

нана Європа залишається підсистемою глобального Заходу на чолі із США; 2) «стратегічна автономія», тобто дистанціювання від Вашингтона і зміцнення власне європейської ідентичності; 3) розворот на схід – у бік поки що неоформленої, але такої що формується спільноти. Вірогідність реалізації цих сценаріїв теж неоднозначна: «Найбільш комфортним є перший варіант, оскільки тут йдеться лише про необхідність підлатати те, що вже є, точніше, було ще недавно. Однак він неможливий без благовоління Сполучених Штатів, а там пріоритети змінилися. Третій варіант передбачає справжню революцію у свідомості, зміну віх, що поки не є реальним. Значить, залишається другий шлях, хоча дистанціювання від США нині відбувається не з вибору європейців, а просто по факту американської політики. Найбільш загрозливим сценарієм залишається розповзання Євросоюзу під дією тих самих внутрішніх і зовнішніх імпульсів. Креслень необхідної трансформації нема ні в кого. І не уповні зрозуміло, де він [сценарій] у підсумку з'явиться» [2].

Залишається сподіватися, що щось конкретне можуть сказати інші близькі до Кремля аналітики. Тож зосередимось поки-що на основоположній тезі доктора юридичних наук, консультанта Ради Європи, Надзвичайного і Повноважного посланника, провідного наукового співробітника ІНІСН РАН Владіміра Чернеги: «Головними ж російськими пріоритетами на західному напрямі мають стати Україна, Білорусь і Євросоюз – саме в такому порядку. Щонайпершим завданням зовнішньої політики Росії буде недопущення остаточного перетворення українського сусіда у «стратегічний плацдарм» Сполучених Штатів і відновлення повноформатного торговельно-економічного співробітництва з ним. В лютому 2019 р. в Конституцію України внесено положення про вступ у НАТО і ЄС як державної мети. Очевидно, що втягування України в Північноатлантичний альянс являє собою пряму загрозу безпеці й корінним інтересам Росії та може викликати велику війну. Судячи з усього, провідні фракції українських еліт цього не усвідомлюють чи не бажають усвідомлювати, але, на щастя, значна частина населення країни налаштована по-іншо-

му... В останній рік, не дивлячись на русофобську риторику більшості політиків і ЗМІ, у багатьох регіонах відзначається також зростання симпатій до Росії» [4].

Бачення Владіміром Чернегою ситуації в Україні може служити свідченням старої істини, що будь-який російський демократ, не кажучи вже про благонамірених обивателів, завжди спіткнеться на українському питанні. Взяти хоча б його бачення звільнення Росією українських територій. По-перше, жодної тобі згадки про Крим. Йдеться лише про завдання «насамперед добитися якомога швидкого врегулювання конфлікту на Донбасі, тим більше, що прихід до влади Володимира Зеленського відкрив для цього певне вікно можливостей. Довгострокові наслідки конфлікту значно серйозніші, ніж те вбачають у Москві» [4].

А далі йдуть в хід старі заявлені аргументи, які лише й можуть сприйматися в неперекірливій і зомбованій російській аудиторії. Виявляється, що в Києві загрозу звільненню Донбасу становлять українські силовики, питома вага яких в державі значно зросла, а вони переорієнтувалися на воєнну допомогу США й співробітництво з НАТО. Друга загроза йде нібито від націоналістичних кіл України (від Путіна, який проголосив себе головним націоналістом, жодної тобі загрози для Росії, як виявляється, немає). Третя загроза – зменшення кількості російськомовних після переходу освіти на державну українську мову (нібито в Росії процвітають школи на мовах національних меншин). Четверта загроза, мовляв, йде від Інституту національної пам'яті, методичні рекомендації котрого, як виявляється, представляють Росію як імперського окупанта, що продовжує «традицію татаро-монгольської орди» (нібито московська держава ніколи не була улусом Золотої Орди, а нинішня не окупувала Крим і окремі райони Донбасу). П'ята загроза для Кремля – молоде покоління України в подальшому все більше буде дивитися в бік Євросоюзу, позитивно переймаючи цивілізаційний вибір Польщі (стара пісня про підступи з боку «латинян»). І насамкінець – загрозою для Росії є, мовляв, численні американські фонди, які сприяють наростанню проамериканських настроїв серед української молоді.

Чим не катехізис великоруського чорносотенця, що сповідує «православие, самодержавие и народность»? Ось і Владімір Чернега без жодного сумніву й дипломатичної стриманості промовляє **найсокровенніше**: «На щастя, середнє і старше покоління східної України в масі своїй як і раніше відчуває культурно-ментальну близькість з Росією. **Багато віруючих українців залишаються прихильниками УПЦ і, відповідно, РПЦ**». Отже, Росії залишається сподіватися на пережитки радянських стереотипів і «совкових» упереджень у старшого та середнього покоління України, а ще на підривну місіонерську роль російської православної церкви на території іншої суверенної країни: «Все це дає шанс Росії «повернутися» на Україну, хай навіть у значно менших масштабах, ніж до 2014 року» [4].

Повернутися в Україну! Ніби й не було різанини Олександром Меншиковим старих і малих в Батурині 1708 р., ніби й не зруйнували Запорізьку Січ у 1775 р., ніби й не було заборони української писемності Емським актом 1876 р., ніби й не було інтервенції проти молодшої Української Народної Республіки у січні 1918 року., ніби й не було Голодомору 1932-1933 рр., ніби й не було анексії Криму й окупації окремих районів Донбасу в 2014 р. з десятками тисяч загиблих і покалічених та близько двох мільйонів біженців?

Про це білякремлівські науковці намагаються не згадувати. Однак тут же пропонують свої послуги щодо ідеологічного забезпечення довгоочікуваного «повернення» російського впливу на Україну. Настроєні вони рішуче, «але для цього необхідно буде радикально перебудувати політику й пропаганду на українському напрямі. Спробам українських націоналістичних кіл «ізолювати» Україну від Росії слід буде протиставити політику «відкритих дверей» у максимально більшому числі галузей» [4].

А далі вже пішла опрацьована спецслужбами модель щодо того, як здійснювати політику «відкритих дверей» методом «всепрощення» злочинів Москви і «примирення» з нею захисників Вітчизни: «Усунення усіх перепон для людських стосунків і роботи українських трудящих в Росії, заохочення куль-

турних обмінів і туризму, спортивних змагань, залучення українських студентів і аспірантів у російські вузи, сприятливі умови для участі українського капіталу в російських інвестиційних проектах і його повернення на російський ринок, транзит російського газу навіть після уведення в дію «Північного потоку – 2» і «Турецького потоку», відкриття перспективи пільгових російських кредитів в протизагрозі борговій кабалі МВФ повинні стати стрижневими елементами цієї політики. Це буде коштувати дорого, але в обмін Росія, по-перше, отримає розрядку геополітичної напруги у своєму «м'якому підчеревії» і послаблення тяжіння України до США і НАТО. По-друге, у випадку повноформатного українського ринку Росія отримає нові можливості для виробничого сектора» [4].

А тепер щонайсуттєвіше – те, що стосується війни історичної пам'яті, яка уже після Помаранчевої революції 2004 р. набула відверто українофобських, майже зоологічних форм. Пропозиції Володимира Чернеги щодо «переосмислення» антиукраїнської пропаганди настільки цинічно відверті, що заслуговують широкого дослівного цитування: «Що стосовно російської пропаганди, то вона має відійти від двох крайностей. Перша з них – висловлювання про Україну як «нацистську країну». Це наносить там колосальний збиток російському впливу. Подібні висловлювання вкрай ображають українців, котрі, по-перше, в масі не підтримують радикальних націоналістів, по-друге, гордяться своєю демократією (по-суті, це – єдине, чим вони можуть сьогодні гордитися).

Друга крайність – теза про те, що українці і росіяни є єдиним народом. До 1991 р. східні українці дійсно еволюціонували в цей бік, але із набуттям Україною незалежності рух повернувся назад. Західні ж українці ніколи не були ні «братнім», ні навіть «близьким» народом. Однак, існування на території країни «двох Україн», що є головною біллю для будь-якої української влади, часто ігнорується російськими пропагандистами. В будь-якому випадку, шанобливе ставлення до української ідентичності, відмова від зображення України як якоїсь «недолугої безпутної молодшої сестри» будуть неодмінною умовою нового російсько-українського зближення» [4].

Законно виникає питання – звідки таке прозріння й визнання необхідності нового бачення України? Невже раптом з'явився попит на виважену наукову точку зору з повагою до права націй на обрання своєї цивілізаційної ідентичності? Далєбі, не будемо настільки наївними. Постановка питання виявилася досить таки прагматичною й спрямованою на задоволення російських великодержавних інтересів. Прослідкуємо за логікою аргументації Володимира Чернеги. Слід, мовляв, скористатися ситуацією, коли Еммануель Макрон називає Росію «глибоко європейською». Тож тим самим з'явився шанс формування Європою і Росією «нової європейської архітектури безпеки і довіри», а в більш широкому плані – «єдиного європейського простору від Лісабона до Владивостока». У сприйнятті Макрона, ця архітектура має складатися із трьох «концентричних кіл»: 1) держави «зони євро»; 2) ті держави ЄС, що не входять у «зону євро»; 3) Росія (і, можливо, Туреччина). В практичному плані президент Франції уже доклав сил для повернення російської делегації до роботи в Парламентській асамблеї Ради Європи.

Однак, зауважує Чернега, в плані реалізації концепції Макрона даються взнаки й значні стримуючі фактори. Зокрема йдеться про помітні елементи утопізму, яким протистоїть французька «глибинна держава» – МЗС, спецслужби, армія, що професійно ставляться до Росії як реального противника. Таку ж позицію займає ряд країн Центральної Європи, що перебувають у зоні особливої уваги російської армії і спецслужб. У багатьох європейців не викликає ентузіазму й проголошена Макроном перспектива створення «європейської армії», оскільки в питаннях безпеки вони продовжують орієнтуватися на Вашингтон і НАТО. Відсутня колишня єдність в рамках франко-німецького тандему. Поки що не до кінця зрозуміло, чи отримає лінія Макрона хоч якусь підтримку з боку нових керівників євроінститутів, що приступили до своїх обов'язків 1 грудня 2019 р.

Владімір Чернега називає й стримуючі фактори щодо лінії Макрона в самій Росії: «Важко собі уявити, щоб сама Росія, котра перебуває на піку геополітичної величі, бачила себе в

третьому «концентричному колі» «єдиного європейського простору». Російські еліти скептично оцінюють перспективи перетворення ЄС у «світовий центр сили». Навряд чи їх приваблює «європейська модель», в котрій величезна увага приділяється соціальній солідарності й згуртуванню. У Франції, наприклад, лише 43% населення сплачують податок на прибуток, оскільки більшість сімей з дітьми звільнені від нього. Навпаки, багаті платники податків віддають в казну 58% доходу. У скандинавських країнах цей відсоток ще вищий» [4].

Отже, великодержавні амбіції Росії нікуди не поділися, від податків політичний клас Росії як ухилявся, так і буде ухилятися, та все ж заклики в Європі до тісніших зв'язків з Росією, зазначає Чернега, об'єктивно **збільшують «шанс на припинення конфронтації між ЄС і РФ, (особливо якщо будуть серйозні зрушення в урегулюванні конфлікту на Україні) і відміну, як мінімум, частини антиросійських санкцій**. Європейські інвестиції й технології зможуть більш широко поступати в Росію. В контексті можливих реформ в країні їх значення буде лише наростати». Отже, ще раз наголошує Чернега, йдеться насамперед про **«припинення санкційної війни, що вимагає насамперед урегулювання кризи в Україні»** [4].

Чи є подальша необхідність доводити, що рівень «прозоріння» російського політикуму у плані відмови від звинувачень України у «нацизмі», чи визнання за українцями права бути окремим від росіян народом – все це декоративні зміни на рівні пропаганди, а не принципове переосмислення концептуальних засад російсько-українських відносин? Росія як і раніше дотримується лінії «НАСТАМНЕТ», як і раніше виносить питання Криму за дужки, як і раніше трактує агресію на Донбасі лише як внутрішню «кризу в Україні». Сподіватися за таких умов на глибоке порозуміння з Кремлем навряд чи є перспективним.

Ідейні скріпи війни історичної пам'яті

Як ми мали змогу переконатися, війни історичної пам'яті слугують політичним інструментом правлячих кіл для легітимації свого статусу у внутрішньополітичному житті, так само

як і в ролі предтечі головних зовнішньополітичних боїв на міжнародній арені. Тобто, в нашому випадку не йдеться про власне наукові дискусії, адже інтерпретації тих чи інших фактів, введення в науковий обіг нового масиву інформації, боротьба суджень і оцінок – все це нормальний творчий процес функціонування історичної науки. Коли ж мова заходить про війни історичної пам'яті, то це означає відверту політичну експлуатацію історії, або, вдаючись до пом'якшеного виразу-евфемізму, це явище можна ще назвати «історичною політикою».

В контексті нашого дослідження Росії звернемося до напрацювань вже згадуваного вище професора Алексея Міллера, роботи якого заслуговують поважного ставлення до автора як представника російської історичної науки з усіма супутніми, як на українського читача, плюсами і мінусами. Принаймні у його роботах концентровано представлена точка зору професіонала, який намагається залишатися в російському науковому континуумі, не втрачаючи почуття професіональної й громадської гідності в тій мірі, в якій це взагалі можливо в сучасній Росії. Отже, спробуємо представити тезовий виклад його суджень, які в комплексі ми б навіть назвали «меморандумом Міллера».

Насамперед про сам термін «історична політика». Він виник у Німеччині у 1980-ті роки як *Geschichtspolitik* і однозначно сприймався тоді як лайливий. Його використовували ліві, в тому числі й Габермас, для атаки на спроби нового канцлера Коля внести корективи в національну ідентичність німців, а відтак заявити що ставлення німців до свого минулого не має вичерпуватися лише покаанням. Саме тоді в Німеччині й відбулася уже згадувана нами дискусія, відома нині як «сварка істориків». Згодом вона принесла свої плоди: у 2004 р. група польських авторів опублікувала статтю під назвою «Історична політика», де стверджували, що цей напрям досліджень є продуктивним і соціально запитаним. Мовляв, усі країни уже йдуть цим шляхом, а тому й поляки не повинні віддавати це поле діяльності комусь іншому, насамперед своїм сусідам. Більше того, «історична політика» стала трактуватися як пре-

тензії, котрі слід пред'явити своїм сусідам в контексті сьогоденних національних інтересів. Ще пізніше у 2009 р. в журналі московського центру Карнегі вийшов збірник статей російських, польських та німецьких авторів про історичну політику. В цей час Алексей Міллер, із свого боку, спробував розширити термін «історична політика» як поле боротьби різних партій за право інтерпретувати минуле у внутрішньополітичному житті своєї країни.

Впродовж останнього десятиріччя відбулося дедалі активніше використання історичної політики російською владою в політичних цілях. Йдеться не лише про кон'юнктурну експлуатацію теми перемоги над Німеччиною, але й певні адміністративні дії й заборони, що набували дедалі більш агресивного характеру. Скидалося на те, що відроджується сталінська тотальна і небезпечна для життя історична політика. Тут доречно нагадати і про Комісію по боротьбі із фальсифікаціями при адміністрації президента Росії, й підручник історії за авторством Данилова й Філіппова, що мав уособлювати в собі ідею єдиного універсального підручника історії. Його лейтмотивом було таке собі припудрювання сталінізму. Однак із часом історична політика набула відверто репресивного характеру й вилилася у гоніння на авторів за їхні «політично неправильні» висловлювання з приводу тих чи інших історичних сюжетів. Йдеться насамперед про нагінки на Андрея Зубова та Юрія Півоварова. За словами Алексея Міллера, з судженнями цих авторів можна погоджуватися чи не погоджуватися, однак проблема в тому, що «їх тиснуть відкрито і в дуже жорсткий спосіб за їхні переконання. У нас з'явився перший закон, що регулює висловлювання про минуле (так званий «закон Яровой», прийнятий у травні 2014 року). Ми багато чого писали останнім часом про закони, котрі прийняті Україною з приводу минулого. Вони погані, але ми ж у цій парі зробили це першими» [3].

Такий самокритичний погляд Алексея Міллера уже заслуговує на повагу. Однак, як кажуть, одна ластівка весни не робить. А тим часом агресія Росії проти України, про яку Алесей Міллер намагається не нагадувати, внесла агресивні тенденції

й у внутрішньополітичне життя Росії. Все більший вплив на рівень і характер історичного мислення стали здійснювати квазігромадські організації, що фактично стали контролювати усе поле офіційних політичних висловлювань на історичні сюжети. Йдеться насамперед про Російське історичне товариство під головуванням (у свій час) спікера Держдуми Сергея Нарішкіна та Воєнно-історичне товариство під орудою міністра культури Владіміра Медінського. І це приносило свої плоди. За оцінкою Алексея Міллера, «Все стало жорсткіше. Жорсткіше ще й тому, що в суспільному побутуванні з'явилося поняття «п'ятої колони», котре має на увазі, що коли ти говориш щось незгідне з офіційною лінією, то це не просто твоя незгода, а ти ворогам допомагаєш» [3].

Й біда не в тім, що ця лінія з орієнтацією на «ідеологічні диверсії» запроваджується в Росії згори, а в тім, що широкі маси з готовністю сприймають цей стиль поведінки. Для адекватної передачі думки Алексея Міллера доведеться вдатися до широкого цитування: «Проблема в тому, що в той момент, коли було задано такий напрям, коли слова «п'ята колони» були проголошені, раптом з'ясувалося, що в суспільстві не-ймовірна кількість людей ждали цих слів. Це до питання про те, навіщо нам потрібно було розбиратися із сталінізмом. Ось цього інстинктивного відчуття, що не можна брати участь у політичному та ідеологічному цькуванні, немає. Причому на будь-якому фланзі політичного спектру – від самого що не є патріотичного до самого що не є ліберального. Ще зовсім недавно в центрі суспільних історичних дискусій стояли питання ставлення до сталінізму – досить суттєві. Раптом все це маргіналізувалося, а замість цього в центрі міркувань про історію виявилася тема нашого непереборного протистояння із Заходом, тема нашої православної віри, набутої, як ми з недавніх пір знаємо, в Криму, а не на берегах Дніпра, і решта подібних сюжетів. Плюс глорифікація імперії, що теж по-своєму, небезпечна річ» [3].

Тема імперії теж з'явилася не сама по собі. Алексей Міллер намагається трактувати її лише в контексті понятійного апарату історичної науки. Але ж слід враховувати й те, що цей

суспільний тренд з'явився в контексті поточної політики по відродженню «історичної Росії» – десь до кордонів 1800 року, як можна догадатися із ряду виступів Путіна. Можна скільки завгодно говорити про те, що імперія завідомо і не погана, і не добра – вона просто є закономірним етапом в еволюції людської цивілізації. Однак факт залишається фактом: нині в Росії відбувається глорифікація імперської ідеї, піднесення її в абсолют. Тобто не просто глорифікація, а утвердження сакрального ставлення до великодержавності як такої. На рівні офіційної пропаганди вибудовується одна неперервна лінія державної спадкоємності: царизм – радянська імперія – путінська Росія. За цією величчю територіальних прирощувань і упокорювання «іногородців» окремі «помилки» часів опричнини, «смутих часів» цілої серії лжедмитріїв та лихоліття «окаянних днів» громадянської війни та ГУЛАГу – все це сприймається як дрібні супутні неприємності, на які можна не зважати, коли йдеться про «святую Русь» – спадкоємицю самої Візантії у образі «Третього Риму».

То чи варто дивуватися, коли в загальному ряду імперських територіальних прирощень раптом відбулося повернення президента Росії до виправдання «пакту Молотова – Ріббентропа» 1939 р. – і це після засудження цього пакту під час візиту Владіміра Путіна до Польщі 1 вересня 2009 р.. Саме тоді до влади прийшов Туск, намітилось деяке порозуміння. І для фіксації цього тренду російський президент нібито пішов на поступку – засудив «пакт Молотова – Ріббентропа». Однак все це було здійснено так, що кожна із сторін нібито й продемонструвала готовність до зближення, але водночас дала зрозуміти, що в трактуванні витоків Другої світової війни залишається при своїй думці. Вдамося до короткого огляду тез російської і польської сторони на прес-конференції Дональда Туска і Владіміра Путіна.

Позиція Путіна: здійснюються постійні і настирливі спроби зобразити, що Друга світова війна стала можливою завдяки пакту Молотова – Ріббентропа. Хочу зазначити, що він став останнім документом європейської держави – СРСР – із нацистською Німеччиною. Польща увела свої війська, оку-

пувавши частину Чехословаччини, одночасно із нацистськими військами.

Реакція Туска: обидва щонайстрашніших щодо тоталітаризму режими домовилися, а потім вирішили долю цієї війни.

Путін наполягає на своєму: у один день і польські війська, і вермахт, і угорські війська увійшли на територію Чехословаччини й відторгли її частини, «і що тут говорити, значить, були якісь домовленості».

Туск не став заперечувати напряду, але витримував свою лінію: зауваживши, що обстріл німцями гарнізону Вестерплатте поблизу Гданська, а потім і розстріл спецслужбами СРСР польських вояків під Катинню – це ті факти, що їх можна по-різному оцінювати, але їх неможливо викреслити. А що стосується пакту Молотова – Ріббентропа, зауважив Туск, «то це не та теза, яка мала б викликати здивування російської сторони. Адже 1 вересня на Польшу напала Німеччина. Через два тижні зі сходу увійшли війська сталінської Росії».

Путін теж не став загострювати проблему, обійшовшись літературними метафорами: «якщо хтось ставить завдання вишукати із цієї старої запліснявілої булки якісь родзинки, а усю запліснявілу частину залишити одній із учасниць – нічого доброго із цього не вийде». До того ж Путін застеріг, що не береться давати якихось узагальнених оцінок, бо «не для цього я сюди приїхав», а, зрештою, – це справа «спеціалістів».

Отже, уся ця дипломатична дуель щодо витоків Другої світової війни була підпорядкована з обох сторін бажанням продемонструвати, що взаємовідносини обох країн пройшли пік напруженості і поступово відновлюються, «повертаються у першопочатковий стан». Дональд Туск висловив подив і жаль з приводу того, що «польсько-російські відносини є гіршими за польсько-німецькі». Володимир Путін не залишився в боргу: «Ми не були ініціаторами погіршення міждержавних відносин». На тому з проблемами історії на цей раз було покінчено, і сторони взялись за вирішення проблем із постачання газу. Як то кажуть: «бізнес як завжди» [1].

«Меморандум Міллера»

Десять років по тому ці ж самі історичні сюжети знову впливли на поверхню дискусій. Але дискурс уже відбувався на новому витку напруженості і на більш високому рівні тональності. Насамперед, за нових обставин відбулося більш жорстке виправдання пакту Молотова – Ріббентропа. І в цьому виявила себе повна послідовність Владіміра Путіна: за одних обставин я поступаю так, а за інших обставин – зовсім по іншому. Логіка тут зовсім проста й дохідлива: якщо Польща демонструє прагнення до нормалізації відносин, то й Росія візьме на себе якусь частину провини за розв'язування Другої світової війни; якщо ж ні – то президент Росії буде трактувати історію так, як йому буде вигідно на даний момент.

І ось тут виходимо на магістральну проблему того, що ми назвали «меморандум Міллера». Йдеться про широкоформатне трактування війни історичної пам'яті в загальноєвропейському контексті. На думку Алесксея Міллера, розгляд історичної політики в межах Росії, пострадянського простору, а чи Східної Європи на сьогоднішній день виявився надто затісним: «Насправді на даний момент ситуація повинна розглядатися в більш широкому масштабі – як мінімум всієї Європи. Якщо ми поглянемо на стан Європейського союзу напередодні його розширення на Схід, то там був достатньо міцно опрацьований ще до 80-х років консенсус з приводу історії. В цій картині минулого ключовою подією був Голокост. Це було дуже мудро, тому що практично всі члени Європейського союзу, усі ці нації так чи інакше несли відповідальність за те, що відбувалося, і за основу було взято принцип «ніколи більше» – **«never more»**. В рамках цього дискурсу головною жертвою були нібито відсутні персонажі – євреї, які загинули під час Голокосту. Відповідно, проблема жертви була у певному розумінні винесена за дужки. Тобто голландці не стояли перед німцями, не били себе в груди і не кричали: «Ми ваші жертви» [3].

Звісна річ, ні в кого не виникало питання чи ж дійсно німці є головними винуватцями війни, та вони цього й не заперечували. Однак у 1980-ті поняття винуватості було дещо розширене – винуватими визнали себе не лише німці, але практично

й решта усіх європейців. І це було сприйнято належним чином як консенсус щодо виховної ролі історії. Це щодо розв'язання Другої світової війни, а про її результати взагалі не йшлося – на те був Нюрнберзький трибунал.

Консенсус, на думку Алексея Міллера, було порушено після розширення Європейського союзу на Схід, а ініціаторами цього процесу стали країни Балтії. По-перше, національними героями в цих країнах стали латиські військові формування «Ваффен СС», і це не викликало жодної реакції з боку європейських політиків. Другим моментом, котрий був внесений державами із східноєвропейського поповнення ЄС, стала теза про те, що колишні сателіти СРСР є жертвами комунізму занесеного Москвою і лише нею в європейський простір. А сталінізм виявився рівновеликим нацизму щодо своєї злочинності й звірству тоталітарним режимом. З цього часу за новітніх обставин тоталітаризм стає ключовим поняттям у характеристиці радянського ладу. Його не просто порівнюють із тоталітаризмом нацистської Німеччини (порівняння в науці річ легітимна!), а ставлять знак рівності між нацизмом і сталінізмом. Символом цієї рівності стало проголошення Європейським парламентом загальноєвропейського Дня пам'яті жертв тоталітарних режимів (23 серпня – день підписання в 1939 році «пакту Молотова – Ріббентропа»). З цього самого дня можна вважати європейський курс на перегляд історичного минулого здійсненим фактом.

Отже, підстави для проголошення війни історичної пам'яті було сформовано, залишилося офіційно цю війну проголосити. За цим діло не стало: у трактуванні Алексея Міллера, «далі з боку, умовно кажучи, Путіна наступає інстинктивна реакція. Або ви визнаєте свій Мюнхен і свою відповідальність, а ми визнаємо свій пакт Молотова – Ріббентропа і свою відповідальність, і тоді ніби як і ви лайно, так і ми лайно, і все порівно. Але якщо Мюнхен ви облишили, а лайно лише ми в зв'язку з пактом Молотова – Ріббентропа, то тоді ми наглухо все заперчуємо. Що власне й сталося» [3].

Яким чином у це протистояння Росії й Європейського союзу потрапляє Україна? На нашу думку, самим безпосереднім:

силою обставин український політичний клас мав би так чи так самовизначитися у своїх інтеграційних проектах – чи пристати до пропонованого Росією Євразійського проекту, чи до Європейського союзу. І це його законне право й морально-політичний обов'язок перед українським народом. Однак Алексеем Міллеру і його співбесідник в силу якихось обставин намагаються це питання обійти. Натомість їх розмова звертає на найжджену російськими спецслужбами колію. Російським аналітикам чомусь найбільш за все болить те, що на практиці відбувається «дивний поділ на хороших і поганих есесівців. Тобто поганих есесівців осудив Нюрнберг, а є есесівці із Прибалтики й із дивізії «Галичина», що «боролись за свободу» і котрі виявилися есесівцями у зв'язку з присилуванням». Російських аналітиків не обходить питання: а власне чому дивізія «Галичина» не була осуджена Нюрнберзьким трибуналом? Натомість Алексей Міллер переймається тим, що цих вояків «робити героями у центрі національного наративу – це недопустимо. А достоту це й відбулося нині в Україні стосовно бійців УПА, котрі теж співробітничали з гітлерівцями» [3].

Найбільш дивує висновок російського аналітика щодо позиції України: він вважає, «що якісь базові моральні принципи оцінки минулого виявилися принесеними в жертву політичній кон'юктурі, і через те нині попливли всі критерії». Тут слід звернути увагу на те, що «меморандум Міллера» в його інтерв'ю було опубліковано 2 червня 2015 р. Тобто, уже півтора року тривала російська інтервенція проти України, уже було зруйновані всі можливі міжнародні принципи непорушності кордонів й неділимості території інших країн силою. А тим часом російська професура, без огляду на свою показну безпристрасність, зосереджувала увагу на тому, має чи не має право інша суверенна держава сама визначатися із своїми героями чи антигероями, не узгодивши це питання із Росією. Ось тому, мовляв, «попливли усі критерії». Виявляється, біда не в тому, що було анексовано Крим, що було вбито тисячі людей, що близько 2 мільйонів біженців змушені наново облаштовувати своє життя, що було втрачено 7% території України і близько 20% її економічного потенціалу. Все це зникає з гори-

зонту міркувань Алексея Міллера – від гріха подалі. Він зосереджує увагу читача на тому, чому Нюрнберзький трибунал не піддав осуду дивізійників «Галичина».

А якщо вже витoki війни історичної пам'яті переносяться з сьогодення в роки Другої світової війни, коли, за твердженням Алексея Міллера, партизанські підрозділи УПА співпрацювали з гітлерівцями, то чому ж дивуватися, коли країни ЄС ставлять питання про співпрацю велетенської держави (одна шоста суші!) із нацистською Німеччиною у справі розв'язання Другої світової війни, зокрема про їхню спільну агресію проти Польщі? Адже розміри та результати співпраці з Німеччиною вояків УПА, з одного боку, та СРСР – з другого, різке не порівнювані. Однак є прагматичний для Росії результат – на українців вже вкотре можна навісити ярлик фашистських колабораціоністів. Зовсім при тому не згадуючи, або лиш побіжно, про РОА А.Власова, про РНОА Локотської республіки, про донських козаків П.Краснова та кубанських козаків А.Шкуро. Бо ж «богобраний російський народ» жодним чином не може бути в числі колабораціоністів – тут місце зарезервоване для українців, прибалтів, кримських татар та інших репресованих за радянських часів народів. І тоді в процесі інтерв'ю з Алексеем Міллером впливає висновок: «виходить, що Україна теж активно приєдналася до порушення минулого європейського консенсусу» [3].

Чим же так не догодив Росії перегляд оцього колишнього європейського консенсусу? Що не подобається в перегляді історії останнім часом? Алексей Міллер відповідає: нам в Росії найважливіше те, що після 2014 р. порушилося одне із найголовніших досягнень – в Європі стала змінюватися роль Німеччини. Раніше було так, що «німці, не дивлячись на нашу важку історію сусідства, стояли у верхній частині будь-якої шкали симпатій – відразу після українців і білорусів. Була така політика, що формувалась німцями як «партнерство заради модернізації». Росія німцям – ресурси, а Німеччина нам – технології, ноу-хау, заводи «Фольксваген» тощо... А нині, два роки після початку кризи? Сьогодні німці посідають третє місце із кінця у списку симпатій і антипатій росіян. Гіршими

для них є лише американці й українці. Значить, змінився увесь погляд на минуле, тому що із німця, який ще у XVII столітті приїздив у Росію, щоб відкрити аптеку, а потім ставати засновником медичного факультету, як це було в Казані, німця-академіка, німця – російського генерала, а потім і німця, котрий виробляє разом із російським робітником «Фольксваген», він знову перетворився в німця-імперіаліста, який всю першу половину XX століття боровся з Росією за вплив у Східній Європі і тепер знову вийшов на шлях цієї війни» [3].

То ж яким способом можна зарадити справі і відродити старий європейський консенсус? Для Міллера відповідь очевидна: «на правильних рейках ми стояли тоді, коли відшукували позитивні сюжети у нашому минулому. А те, що відбувається нині, – це провина не лише політиків (хоча вона є основною), але ще й провина інтелектуалів, котрі із задоволенням, як і багато хто із журналістів, цю конфронтацію нагнітають. Причому не лише в Росії». Он, мовляв, і в Німеччині є люди, які задаються питанням: «може ми щось не так зробили в цій Україні, що ось так все сталося, може бути, у нас теж є якась частка провини». І Алексей Міллер, у певній мірі солідаризується із цими «Путін-ферштеєр» (Putin verstehen). І, з нашої точки зору, це його право як громадянина Росії ставати по той чи інший бік.

Але тоді Міллеру варто бути послідовним і нести свою частку відповідальності і за анексію Росією Криму, і за її інтервенцію в окремі райони Донбасу, а не просто бідкатися: «Відбувається розрив тканини суспільного життя і розпад суспільства на затхлі закутки, що взаємно не спілкуються». Можливо, що ці претензії з нашого боку й не мають підстав, адже Алексей Міллер застерігає: «І це означає насправді, що *ось ці «війни пам'яті», вони якраз предтеча головної битви, тому що все йде по наростаючій. Усі вже вийшли на вихідні рубежі, штурм батареї Раєвського уже відбувся. Але головна Бородинська битва ще попереду*. Однак у таких битвах з приводу історії немає правих і неправих, тому що за визначенням у них не праві усі» [3].

Як на наш розсуд, останнє положення вимагає окремого розгляду й додаткової аргументації, бо одне діло – всі ми відповідальні за той політичний режим, при якому живемо, а зовсім інше – відповідальність за трактування історії. На користь Алексея Міллера, щоправда, говорить таке положення: «Якщо має право на існування закон, що регулює висловлювання про минуле, то це має бути закон, який регулює власну відповідальність». Втім, виникає ряд запитань: як за допомогою закону кожен з нас має регулювати власну відповідальність? І відповідальність перед ким? І яке покарання може бути за порушення такого закону? Бо без міри покарання закон перетворюється в декларацію...

Хіба що мова може йти про моральний імператив в душі кожного з нас. Очевидно, що доведеться звернутися до практики – адже лише вона і є критерієм істинності.

Література

1. День войны и день мира. 1 сентября. Польша. 70 лет спустя после начала Второй мировой войны. URL: rg.ru/2009/09/02/polsha.html)
2. Лукьянов Ф. Почему войны памяти будут обостряться и чем это грозит ЕС и России. URL: <https://www.globalaffairs.ru/articles/pochemu-voyny-pamyati-budut-obostryatsya-i-chem-eto-grozit-es-i-rossii>)
3. Миллер А. Европейские войны памяти: кто взорвал консенсус истории и чем за это заплатит. URL: <https://globalaffairs.ru/print/global-processes/Evropeiskie-voyny-pamyati-kto-vzorval-konsensus-istorii-i-chem-za-eto-zaplatit--17482>
4. Чернега В. Какой будет внешняя политика России в 2030 году. URL: <https://globalaffairs.ru/articles/kakoj-budet-vneshnyaya-politika-rossii-v-2030-godu/>

Глава 5.

ПАЛІЇ ВІЙНИ: ХТО ВОНИ?

XX століття принесло світу страждання і смерть сотням мільйонів людей, убитих якщо не во ім'я, то з благословення жажливих тоталітарних ідеологій. Історики ретельно досліджують число людей, які загинули від нацизму, фашизму і комунізму – тут попри дрібні розбіжності в методиці підрахувань, все зрозуміло й самоочевидно для людей нашого покоління. Однак, як це не дивно, до цього часу ведеться полеміка навколо того, хто власне несе відповідальність за ці злочини? Насамперед про те, хто перший і в коаліції з ким розпочав Другу світову війну? Час спливає, а нові покоління, які не засвоїли трагічних уроків історії, перебувають між тим перед загрозою спалаху нової світової війни. І до цього слід ставитись серйозно, оскільки молодь Російської Федерації уже виховується під бравурні воєнні мелодії з промовистим текстом: **«Если надо – повторим!»**.

Першою жертвою Другої світової війни 1 вересня 1939 року стала Польща (згідно традиційної хронології). Тож можна зрозуміти прем'єр-міністра Польщі Матеуша Моравецького, який заявив: «Наша країна першою зазнала збройної агресії від нацистської Німеччини і Радянської Росії. Польща стала першою країною, що стала на захист вільної Європи. Однак спротив силам зла – це не лише пам'ять про польський героїзм, але й дещо більш важливе. Цей спротив є спадщиною нині вільної і демократичної Європи, що боролася проти двох тоталітарних режимів. Сьогодні, коли дехто хоче розтоптати пам'ять про ці події заради своїх політичних цілей, Польща повинна відстоювати правду. Не заради свого інтересу, а заради того, що таке Європа» [7].

Зрозуміти Моравецького – це ще не значить повністю погодитись. Будь-яка оцінка тої чи тої історичної події ще має бути сприйнятою, або не сприйнятою науковою спільнотою, а тим більше широкою громадськістю. Ситуація ще складніша, коли йдеться про оцінку конкретної історичної події на рівні політичного документу з боку представників різних країн. Те ж стосується і заяви Матеуша Моравецького, що він нібито виступає «не заради власного інтересу, а заради того, що таке Європа». Віддаючи належне риториці польського високопосадовця, професійні аналітики завжди тримають в полі зору той самий національний інтерес, який і формує врешті-решт позицію тої чи іншої країни.

Європарламент про заводіїв війни

Отже, спершу ще раз про сам факт початку Другої світової війни. 23 серпня 1939 року між Німеччиною і СРСР було підписано «пакт про ненапад», який вступив у силу негайно: 1 вересня 1939 року нацистська Німеччина вторглась у Польщу із заходу, півдня і півночі, а 17 вересня того ж року із сходу на Польщу напав уже СРСР. Кордон між двома окупаційними зонами був врешті-решт прокладений згідно «Німецько-радянського договору про дружбу і кордон» від 28 вересня 1939 року. Але ще 22 вересня 1939 року у Брест-Литовську відбувся великий парад – торжество нацистської Німеччини і Радянського Союзу, присвячене їхній спільній перемозі над суверенною країною – Польщею. Важко що-небудь заперечити проти того, що такі паради організуються не підписантами пактів про ненапад – вони проводяться союзниками і партнерами по агресії.

Цей факт історії навряд чи хто візьметься опротестовувати. А вже 80 років по тому 19 вересня 2019 року з нагоди початку Другої світової війни Європарламент прийняв резолюцію «Про важливість збереження історичної пам'яті для майбутнього Європи». Ця резолюція покликана була дати консolidовану оцінку європейських парламентаріїв щодо витоків, характеру протікання й результатів Другої світової війни. З

одного боку, прийняття резолюції стало dokonаним фактом досягнення такої оцінки. З другого боку, прийняття цього документу викликало різко негативну реакцію президента РФ Володимира Путіна, російського керівництва і рядових росіян в цілому. І це ставлення теж заслуговує на аналіз.

Слід зважати на досить делікатний момент – ініціаторами прийняття зазначеної резолюції Європарламенту виступили польські євродепутати із фракції «Європейські консерватори і реформісти», в котру входить і правляча партія Польщі «Право і справедливість». Цьому кроку передував виступ президента країни Анджея Дуди, який 6 вересня 2019 р. під час заходу з нагоди 80-річчя початку Другої світової війни різко засудив комуністичний тоталітаризм. Не виключено, що виступ мав підняти рейтинг польській правлячій партії напередодні парламентських виборів 13 жовтня.

Однак, попри все, той факт, що за ініційований польськими депутатами документ проголосувала переважаюча більшість Європарламенту – 535 «за» при 66 «проти» і 52 «утримались» – засвідчує, що в резолюції знайшла свій вияв домінуюча тенденція щодо нового трактування історії ХХ ст. А полягає вона в тому, що СРСР (як і Німеччина) був тоталітарною державою, а Сталін (як і Гітлер) були одіозними диктаторами. Таке розміщення гітлерівської Німеччини й сталінського Радянського Союзу в одній системі координат призвело до перегляду й більш значущих трактувань історії: з одного боку, подвиг радянських солдат у рамках цього документу не заперечується, але з другого – роль СРСР у Другій світовій війні не визнається вирішальною, принаймні така роль поставлена під сумнів. А у підсумку, як на нашу думку, «війна історичної пам'яті» з боку об'єднаної Європи отримала в тексті цієї резолюції своєрідну теоретичну доктрину на кшталт Фултонської промови Вінстона Черчилля від 5 березня 1946 про «залізну заслону». Тож нічого дивуватися з бурхливої реакції на цю резолюцію з боку російської сторони. Зокрема голова Комісії з міжнародних справ у Раді Федерації Константін Косачев розцінив цей крок Європарламенту як крок «на догоду нинішній міфотворчості в ряді дер-

жав, а також в контексті нових антиросійських трендів у Європі, насамперед у Східній» [3].

Непересічне значення ухваленої Європарламентом резолюції зобов'язує до викладу її змісту щонайближче до тексту самого оригіналу [12]. Насамперед, щодо актуальності прийняття резолюції. Хоча відправною точкою її ухвалення називається 80-ліття з дня початку Другої світової війни, однак, як на наш погляд, принциповим положенням документа є насамперед оцінка наслідків війни, що призвела не лише до безпрецедентного рівня людських страждань, але й до **«окупації країн Європи на багато десятиліть наперед»**. Тобто, в документі наголошується на **окупаційному** характері триваючого майже півстоліття *modus vivendi*, коли ряд країн під прямою радянською окупацією чи впливом були змушені «залишатися позбавленими свободи, суверенітету, гідності, прав людини й соціально-економічного розвитку».

В документі розкриті фактори, що підготували ґрунт для розв'язання Другої світової війни. Це насамперед підписання згадуваного Договору про ненапад (пакт Молотова – Ріббентропа) із секретними протоколами, що поділили Європу й території незалежних держав між двома тоталітарними режимами. Відразу ж конкретним виявом і прямим слідством цього пакту, так і наступного за ним радянсько-нацистського договору про дружбу і кордон стало **вторгнення** в Польську Республіку спочатку Гітлера, а через два тижні Сталіна. В подальшому СРСР розпочав агресивну війну проти Фінляндії 30 листопада 1939 р., в червні 1940 р. окупував і анексував частину Румунії, а згодом анексував і незалежні Литву, Латвію та Естонію. Зазначена послідовність подій у резолюції мала засвідчити **союзницький** характер відносин комуністичного СРСР і нацистської Німеччини впродовж 1939-1941 рр.

Після розгрому Німеччини, зазначається в резолюції, злочини нацистського режиму були піддані оцінці згідно рішень Нюрнберзького процесу. Однак, наголошується в документі, й донині існує необхідність підвищення поінформованості й здійсненні моральних та юридичних оцінок злочинів сталінізму та інших диктатур, а також вжиття необхідних заходів

щодо демократизації суспільних процесів. Саме тому з метою недопущення повторення Голокосту й експансії недемократичних комуністичних режимів ряд європейських держав у повоєнний період вдалися до співробітництва й інтеграції. В продовження цього процесу розширення ЄС після 2004 р. означало для тих європейських держав, що постраждали від радянської окупації й комуністичних диктатур, їхнє повернення у європейську сім'ю.

Тим часом, з точки зору євродепутатів, у Росії відбуваються протилежні процеси. Всупереч рішенню З'їзду народних депутатів СРСР від 24 грудня 1989 р. про засудження пакту Молотова – Ріббентропа, нинішні російські очільники заперечують відповідальність за його наслідки, а з серпня 2019 р. активізували пропагандистську кампанію навколо надуманої ідеї, що справжніми заводіями Другої світової війни є Польща, Прибалтика й Захід. Саме тому резолюція Європарламенту акцентує увагу на тому, що нині відверто радикальні, расистські та ксенофобські групи й політичні партії у світі розпалюють ненависть і насильство серед людей. А тому підвищення поінформованості про загальноєвропейську спадщину злочинів сталінізму, нацизму та інших диктатур набуває особливого життєвого значення для єдності Європи.

Виходячи із вищезазначеного, євродепутати нагадують, що нацистський і комуністичний режими здійснили масові вбивства, геноцид і депортації, що привели до загибелі людей і втрати свободи у небачених в історії людства масштабах. Депутати засуджують акти агресії, злочини проти людяності й масові порушення прав людини, здійснені нацистським, комуністичним та іншими тоталітарними режимами, закликають гарантувати недопущення повторення подібних злочинів, підкреслюючи той факт, що без пам'яті не може бути примирення. Відтак резолюція «закликає всі держави-члени ЄС дати чітку й принципову оцінку злочинам і актам агресії, здійсненими **тоталітарними комуністичними режимами і нацистським режимом**», а також «засуджує всі прояви і розповсюдження тоталітарних ідеологій, таких як нацизм і сталінізм, в ЄС».

В документі засуджується історичний ревізіонізм і прославлення нацистських колабораціоністів у деяких державах-членах ЄС, висловлюється глибока стурбованість зростаючим визнанням радикальних ідеологій і повернення до фашизму, расизму, ксенофобії та інших форм нетерпимості. Закликається до створення спільної культури пам'яті, котра б відторгала злочини фашистських, Сталінських та інших тоталітарних і авторитарних режимів минулого, сприяла б просвітництву щодо звірств Другої світової війни, таких як Голокост та систематична дегуманізація його жертв впродовж ряду років шляхом тривіалізації та мінімізації злочинів, здійснених нацистами та їхніми підручними.

Депутати Європарламенту закликають всі держави-члени відзначати 23 серпня як Європейський день пам'яті жертв тоталітарних режимів, а крім того встановити 25 травня (річницю страти Героя Освенціма ротмістра Вітольда Пілецького) як міжнародний День героїв боротьби з тоталітаризмом. Крім того закликають Комісію – вищий орган виконавчої влади ЄС – надавати ефективну підтримку проектам історичної пам'яті для підтримки заходів щодо увіковічення пам'яті жертв тоталітаризму.

На нашу думку, у світлі вирішення проблем сучасної України важливо відзначити ще один важливий аспект резолюції. Так, високо оцінюючи європейську інтеграцію як модель миру й примирення, документ наголошує, що Європейський Союз несе особливу відповідальність щодо захисту демократії, заохочення до поваги прав людини й верховенства права не лише в рамках Європейського Союзу, але й за його межами. Особлива увага звертається на те, що країни Східної і Центральної Європи в контексті вступу до ЄС і НАТО не лише вернулися у європейську сім'ю вільних демократичних країн, але й при сприянні ЄС продемонстрували успіх в реформах й соціально-економічному розвитку. А це означає, що цей варіант «має залишатися відкритим і для інших європейських країн, як це передбачено у статті 49 Угоди Європейського Союзу (ТЕУ) щодо Копенгагенських критеріїв вступу країн у ЄС.

В розрізі цієї глибокої стурбованості за долю демократії, резолюція Європарламенту **«стверджує, що Росія залишається величезною жертвою комуністичного тоталітаризму і що її становлення в демократичну державу буде гальмуватися до того часу, допоки уряд, політична еліта і політична пропаганда будуть продовжувати обіляти комуністичні злочини й прославляти радянський тоталітарний режим; а тому закликає російське суспільство примиритися зі своїм трагічним минулим»**. Виходячи із цього переконання, Європарламент висловив глибоку стурбованість **«спробами нинішнього російського керівництва викривити історичні факти й обілити злочини, здійснені радянським тоталітарним режимом, і вважає їх небезпечним компонентом інформаційної війни, розв'язаної проти демократичної Європи, що спрямована на розкол Європи, і тому закликає комісію рішуче протидіяти цим зусиллям»**.

В контексті зазначеної загрози реінкарнації фашизму і комунізму, в резолюції висловлюється занепокоєння з приводу використання символіки тоталітарних режимів у суспільному житті. Наголошується, що триваюче подекуди використання пам'ятників і меморіалів, що прославляють тоталітарні режими, відкриває шлях для викривлення історичних фактів про наслідки Другої світової війни. А тому Європарламент закликає протистояти організаціям, що поширюють ненависницькі висловлювання й насилля у інтернеті, прославляють нацизм і фашизм або іншу форму тоталітаризму. При цьому наголошується, що трагічне минуле Європи має й надалі служити моральним і політичним натхненням задля вирішення завдань сучасності, включаючи боротьбу за більш справедливий мир, за реалізацію європейських цінностей.

Привертає увагу останній пункт резолюції, який доручає своєму голові направити дану резолюцію Раді Європейського союзу, Європейській Комісії, урядам і парламентам держав-членів, російській Думі і парламентам країн східного партнерства. Тож в контексті триваючої агресії Росії проти України й невщухаючого ідеологічного протистояння роль і значення цієї резолюції набуває непересічного характеру.

Підстави дипломатичного скандалу

Реакція з боку МЗС Російської Федерації на ухвалену Європарламентом резолюцію заслуговує на особливу увагу: вона була охарактеризована офіційним представником цього відомства Марією Захаровою не чим іншим як набором ревізійністських тверджень та грубою фальсифікацією історії, покликаній поставити знак рівності між нацистською Німеччиною і СРСР. Зокрема в заяві дипломата зазначалося: «Замовчуючи неприємні для себе сторінки і трактуючи відредактовану версію подій на свій розсуд, в Європарламенті остаточно втрачають зв'язок з реальністю. А вона така, що в ряді країн Європи реабілітують нацистських злочинців, відбуваються масові марші ветеранів «Ваффен-СС» та їхніх прибічників, привільно себе почувають неонацистські організації. Ось справжня загроза фундаментальним принципам забезпечення демократії і прав людини» [2].

Розвиваючи думку про втрату Європарламентом «зв'язку з реальністю», Марія Захарова акцентувала увагу на тому, що в ухваленій резолюції «немає жодного слова про здійснювану західними країнами політику умиротворення агресора з метою переорієнтування загарбницьких планів Гітлера із Заходу на Схід і про кульмінацію цієї лінії – Мюнхенську змову 1938 року. Його учасники віддали на поталу нацистів суверенну державу – Чехословаччину». Заодно депутатам Європарламенту дорікається за те, що в резолюції вони згадали про «важку долю» Польщі, котра, за твердженням російської представниці МЗС, разом із Гітлером поділила Чехословаччину і уклала договір з про ненапад з Берліном ще в 1934 р. Тож Марія Захарова попередила: «Жонгливання фактами в кон'юнктурних цілях не може бути моральним і політичним орієнтиром. Навпаки, це, скоріше за все, підірве віру європейців, насамперед молоді, у ті самі «європейські цінності», про котрі в Брюсселі так люблять говорити».

Згодом полеміка була перенесена на рівень вищих державних органів Росії. Так, голова Комітету з міжнародних справ Константин Косачев із свого боку звинуватив депутатів Європарламенту у тривалих спробах розгортання «широкомасш-

табної кампанії щодо формування «єдиноправильного» погляду на європейську історію», коли Освенцім прирівняли до існування соцтабору із трагічними сторінками його «безпрецедентних людських страждань і окупації країн на декілька десятиліть». Косачев робить акцент на тому, що й сама Європа не без гріха: «Зрозуміло й те, чому відлік подіям Другої світової війни ведеться з вересня 1939 року – адже тоді можна «забути» все, що передувало цьому, включаючи договори європейських країн з Гітлером, розчленування Чехословаччини спільними німецько-польськими зусиллями, та й багато інших епізодів, про котрих не заведено говорити вголос у європейських колах. До речі, можливо, пора підняти питання про уточнення реальної дати початку війни? Згадуючи не лише «аншлюс», Мюнхен і Чехословаччину, але й події на азіатському континенті? Думаю, наші китайські колеги оцінять таку постановку питання» [3].

Привертають увагу й деякі інші нюанси Другої світової війни, які були, на думку Косачева, штучно обійдені європейськими депутатами з метою «не порушити минулого»: сконцентрувавши увагу на злочинах «двох тоталітаризмів», можна між тим обійти той факт, що «в Європі перед війною була не мала кількість, м'яко кажучи, недемократичних режимів, що багато в чому полегшувало їм діалог із Гітлером». А тим часом Радянський Союз, мовляв, ще в червні 1941 року був підданий нападу, і його атакував «не лише німецький фашизм, а й досить пістрява коаліція союзників, чимало з котрих звірствували на нашій землі гірше фашистів. Вони забули про це, але ми – ні». Тут Косачев, щоправда, і сам криводушить: назвавши «розчленування Чехословаччини спільними німецько-польськими зусиллями», він зовсім «забув» третього учасника поділу чехословацьких територій – Угорщину. Дипломатія – справа тонка. Очевидно, що розпочавши полеміку з Польщею, в Росії було вирішено недоцільним розповсюджувати дискурс й на Угорщину. Чи не правда?

Трохи згодом офіційна позиція МЗС РФ з приводу «пакту Молотова – Ріббентропа» була викладена на сторінці МЗС Росії «ВКонтакте». Згідно цієї версії, підписання пакту було «ви-

мушеним кроком, котрий дозволив Радянському Союзу відстрочити початок війни майже на два роки й зміцнити обороноздатність країни для боротьби з агресором», а в подальшому дозволив увійти у військові дії на «стратегічно більш вигідних для СРСР рубежах, при цьому населення цих територій піддавалось нацистському терору на два роки пізніше – тим самим було збережено сотні тисяч життів», – підкреслили в МЗС [1].

Врешті-решт вирішальне слово було сказане президентом РФ Владіміром Путіним в ряді виступів на міжнародних і російських форумах у грудні 2019 р.. У них попри згадку про резолюцію Європарламенту зокрема йшлося про відповідальність Заходу – і насамперед Польщі – за початок Другої світової війни. Путін процитував архівні документи, що свідчили, на його думку, про роль західноєвропейських держав у подіях, котрі передували початку Другої світової війни. Одночасно він акцентував увагу на тому, що Договір про ненапад між Німеччиною і Радянським Союзом був найостаннішим в ряду угод, укладених Німеччиною з іншими європейськими країнами. Говорячи про роль Польщі, президент Росії охарактеризував її вкрай негативно, порадивши польському керівництву «вибачитись за те, що відбувалося раніше» [9].

Істинні причини війни, на думку російської сторони, приходяться в кабальних умовах Версальського миру й наступної політики європейських держав, що потурали мілітаризації Німеччини (англо-німецька угода 1935 року дозволила Німеччині відновити воєнний флот) і її експансіоністським планам (Мюнхенська змова). Путін наголосив, що інкриміноване Росії викривлення історичних фактів і проштовхування тези, що «справжніми призвідниками війни є Польща, країни Прибалтики і Захід», є необґрунтованим: «Ми ніколи не говорили, що хтось із цих перерахованих країн є призвідниками». Із наявних документів, на думку Путіна, випливає, що плани нападу на Польщу були затверджені в Німеччині у квітні 1939 р., а зовсім не в результаті «пакту Молотова – Ріббентропа» [8].

З усього було видно, що різке протистояння позицій Росії й Євросоюзу рано чи пізно могло вилитися в дипломатичний

скандал. І це сталося. Під час виступу на засіданні Міноборо-ни РФ 24 грудня 2019 р. Володимир Путін назвав Юзефа Липського, який у 1934-1939 рр. займав посаду посла Польщі в Німеччині, «сволотою» й «антисемітською свинею» [6]. Ці слова Путіна, а також загальний зміст його виступів викликали протести польської сторони [13]. Посол Росії був викликаний у МЗС Польщі. Заступник глави МЗС Польщі Марчин Пшидач заявив, що Польща «у різкій формі» висловила свої заперечення «у зв'язку із брехливими історичними твердженнями високопоставлених російських осіб» [6]. Прем'єр-міністр Польщі Матеуш Моравецький звинуватив Путіна у викривленні історії й спробі реабілітації сталінізму [4].

Власне кажучи, хоч Польща і виявилася в центрі скандалу, однак справи обстояли значно ширше. На прикладі Польщі Росія заповзялася «поставити на місце» всіх діячів європейської спільноти «щоб іншим не кортіло» вдаватися до оцінки й переоцінки сторінок російської історії. І тут Константин Косачев вдався до пропагандистського трюку: модель тоталітарного суспільства, описаного англійським письменником Оруелом, він застосував для оцінки демократичних країн Європи: «Європейська пам'ять є вкрай важливою для майбутнього континенту, але лише чесна пам'ять. Адже коли розпочинаються «єдиноправильні» трактування в дусі Міністерства Правди Оруела, коли ділять народи уже не по расовому, а по «демократичному» принципу на повноцінні й не надто, коли інакомислення оголошують дезінформацією і фейками, коли оголошують війну пам'ятникам тих, хто звільняв Європу, це значить, що історія знову нічому не навчила європейців. Вони зробили один висновок: «той, хто управляє минулим, управляє майбутнім; той, хто управляє сучасним, управляє минулим».

А далі Косачев вдається до традиційного з боку росіян трактування стану справ у Євросоюзі як патологічної русофобії, якою буцімто перейнялися не лише союзники СРСР по антигітлерівській коаліції, а то навіть і держави – колишні союзниці нацистської Німеччини в роки Другої світової війни. Тактика кремлівської еліти стара, але добре випробувана в пе-

рипетіях психологічної війни: головне висунути звинувачення, а далі – хай виправдовуються. Той, хто виправдовується – завжди програє. «Тому й «кують залізо», – дорікає європейцям Косачев, – допоки в євроструктурах панує тотальна одномуність, і можна переважною більшістю ухвалювати резолюції про те, як «правильно» розуміти історію. І чим далі ці події віддалені в часі, тим фантазмагоричнішими будуть версії. Якщо ми вже дочекалися висловлювань представників країн – колишніх союзниць нацистської Німеччини про те, що вони внесли мало не вирішальний вклад у перемогу над нею, то в подальшому буде очевидно ще цікавіше» [3].

А в чому ж історична істина?

Тим часом, поки з боку російських політиків лунають безапеляційні заяви й однастайний осуд резолюції Європарламенту, критика цієї резолюції з боку професійних істориків Заходу відзначається певною стриманістю й прагненням до політкоректності, що іноді навіть межує з апологетикою сталінізму. Як це зараз притаманно багатьом послідовникам позиції *Putinverstehen* – «зрозуміти Путіна». Взяти хоча б судження професора історії й культури Східної Європи і Росії в Університеті імені Фрідріха-Вільгельма (м. Бонн) Мартіна Ауста. На його думку, сама поява резолюції 19 вересня 2019 року засвідчує тенденцію до підвищення ставок у оцінці політичних аспектів історії. Немає нічого поганого в тому, що заради світлого майбутнього Європи наразі важливо пам'ятати уроки минулого, уроки історії. Однак Ауст ставить під сумнів пункт резолюції, в якому його автори стверджують, що «пакт Гітлера – Сталіна, врешті-решт, проклав шлях до розв'язання Другої світової війни і тим самим натякають, що Німеччина і Радянський Союз у рівній мірі несуть відповідальність за початок війни» [5].

З точки зору хронології, вважає Мартін Ауст, факт одночасного розв'язання війни абсолютно самоочевидний. Хоча, на його думку, тут є ряд супутніх моментів: «Впродовж одного лише тижня після підписання договору Німеччина напала на

Польщу; при цьому Гітлера запевняли, що цей крок було погоджено зі Сталіним. Однак у світлі більш широкого тлумачення причин війни і того, що їй передувало, дослідження німецької і радянської дипломатії, а також керівних принципів Гітлера й Сталіна – вимальовується більш складна картина, котра не відбита повною мірою в резолюції» [5].

Які ж аргументи висовує Мартін Ауст на підтвердження тези про «більш складну картину»? Якщо узагальнити його точку зору, то вона зводиться до того, що Гітлер від самого початку хотів війни, а Сталін був втягнутий у війну силою обставин. Мовляв, шлях Гітлера до війни спершу із Польщею, а потім із Радянським Союзом було вимощено трьома засадничими принципами: 1) демонтаж версальського порядку; 2) боротьба з більшовизмом, і 3) знищення євреїв. Натомість, стверджує професор Ауст, зовнішня політика Сталіна була продиктована ідеологічними настановами і прагматизмом великодержавної політики. Мюнхенський зговір 1938 року став для Сталіна переломним. А тому він був змушений засвоїти важливий для себе урок: не проконсультувавшись із Радянським Союзом, західні держави дозволили Гітлеру добитися свого. Тому в 1939 р. Сталін зважився на співробітництво з Гітлером. Навіть без згоди Сталіна Гітлер зробив би все можливе, щоб розпочати війну, до якої він прагнув» [5].

Що можна сказати з цього приводу? Не наше завдання розставляти всі крапки над «і». На це є професійні дослідники Другої світової війни. Однак, в контексті «війн історичної пам'яті», поставимо під сумнів логіку аргументації Мартіна Ауста. По-перше, те, що в Гітлера були свої реваншистські мотиви розпочати війну, а Сталін, мовляв, керувався лише прагматизмом «великодержавної політики» – не спростовує того, що досягати своєї мети вони обидва збиралися збройним шляхом. Тобто, образно кажучи, вони могли йти «не в ногу», але, разом з тим, «пліч-о-пліч» до розв'язання Другої світової війни. І вони це зробили. По-друге, судження про те, що міг би зробити Гітлер і без згоди Сталіна, а чого не зміг би – є чисто спекулятивне. Тут хіба що можна було б звернутися до теорії ймовірності чи ще якихось досліджень з галузі нелінійних рів-

нянь. А поки що остаточну крапку ми б тут не ставили, обійшовшись трикрапкою...

Не переконує й судження Мартіна Ауста про недоречність застосування терміну «тоталітаризм» щодо нацистської Німеччини й сталінського Радянського Союзу. Логіка його викладу така: «Поза всяким сумнівом – і нацистська Німеччина, і сталінський Радянський Союз здійснювали масові, широкомасштабні звірства. Однак об'єднання цих двох держав під зонтичним терміном «тоталітаризм» можна виправдати лише з точки зору абстракцій в історії різних ідеологій. Якщо оцінювати два режими з цих позицій, то нацизм і сталінізм були диктатурами, що вдавалися до масового насилля для формування суспільств відповідно до їхніх ідеологічних уявлень про майбутнє. Але це, мабуть, єдине, що їх ріднило».

А далі у аргументації Ауста фігурують пошуки того, що, мовляв, принципово різнило ці два суспільно-політичні устрої. Німецький професор погоджується з тим, що з 1933 по 1945 роки світ був свідком постійного наростання насилля як з боку Німеччини, так і СРСР. Однак, Ауст вишукує якісь нібито принципові відміни у насильстві цих двох режимів. Мовляв, «насилля в Радянському Союзі при Сталіні було наслідком масового терору за наказом Сталіна, який же він міг і зупинити. Гітлер віддавав накази виключно усно під час своїх промов і виступів. Сталін сидів у Кремлі, читаючи постанови й особисто підписуючи накази щодо масових вбивств». Тут у нас виникає запитання: невже технологія ухвалення рішень щодо вбивства проводить принципову лінію розмежування щодо тоталітарного характеру обох режимів?

Або ще: «Після так званого «путчу Рема» в 1934 р. нацисти ніколи більше не піддавали терору членів своєї партії. В сталінському Радянському Союзі навіть членам компартії далєбі не була гарантована недоторканість і безпека – багато з них стали жертвами сталінського терору». Знову у нас виникає запитання: про що б це мало свідчити? Хіба що про більшу «демократичність» нацистського тоталітаризму на відміну від сталінського? Ще одна, на думку Ауста, «принципова» відмінність: «Нацизм не пережив смерть свого провідника, а радян-

ська система не раз переживала смерть вождів». Ми знову ставимо запитання: як розуміти це положення? Хіба так, що радянський тоталітаризм був глибоко укорінений в суспільстві, а від цього він набував легітимності й ставав принципово відмінним від устрою Третього рейху? [5].

Хіба що з єдиним аргументом Ауста можна погодитися: «Німці здійснювали Голокост, радянські війська звільнили Освенцім». Хоча й тут не все було так просто. Наприклад, науковий співробітник Ієрусалимського університету Леонід Прайсман, коментуючи ставлення до євреїв під час спільної німецько-радянської окупації Польщі у вересні 1939 року зазначає: «Те, що ці райони дісталися Радянському Союзу, а не нацистській Німеччині, для євреїв це було, звичайно, набагато краще. Хоча слід мати на увазі, що із цих районів відбувалися масові висилання усіх активістів політичних, усіх представників буржуазії, усіх представників єврейських партій. Часто процент євреїв, що були заслані, перевищував процент поляків, а якщо це було в Прибалтиці, то литовців і латишів. Але слід мати на увазі, що якби вони були в нацистській Німеччині, то ситуація була б гіршою» [11].

Так, нацистський і сталінський тоталітаризми були не абсолютно тотожні у своєму ставленні до подальшої долі єврейського народу. Але чи є це підставою для того, щоб прийняти остаточний висновок Мартіна Ауста: «Порівнювальну історію нацистської Німеччини і сталінського СРСР можна писати лише відмовившись від поняття «тоталітаризм»? Ми ж зі свого боку вважаємо, що проблема вимагає подальшого ретельного вивчення цього питання з боку професійних науковців – істориків, соціологів, правників та історіософів.

Так, на нашу думку, жодні деталі і нюанси, які висунув професор Мартін Ауст щодо недопущення аналогій між нацистською Німеччиною в сталінським СРСР в контексті тоталітаризму, не можуть, попри всі його намагання, спростувати аргументацію відомого американського історика Тімоті Снайдера. Професор Снайдер не заперечує того факту, що Радянський Союз переміг нацистську Німеччину на східному фронті Другої світової війни і, в такий спосіб, забезпечив Сталінові

вдячність мільйонів людей світу, а також забезпечив центральну роль Кремлю у встановленні повоєнного ладу в Європі. Однак цей факт не знімає відповідальності Сталіна і Гітлера за злочини проти людяності, здійснених переважно на так званих Кривавих землях, що охоплюють землі центральної Польщі, Україну, Білорусь, Прибалтику та деякі західні регіони Росії: «Сталінові здобутки на ниві масових вбивств були майже такими разючими, що й у Гітлера. У мирний час він навіть перевершив Гітлера. В ім'я захисту й модернізації Радянського Союзу протягом 1930-х років влаштував голодну смерть мільйонів і розстріли трьох четвертей мільйона людей. Він убивав власних громадян не менш ефективно, ніж Гітлер убивав чужоземних. Із 14 мільйонів осіб, яких навмисно вбито на Кривавих землях між 1933 та 1945 роками, третина на совісті Радянського Союзу... Усі 14 мільйонів були жертвами радянської або нацистської винищувальної політики – а часто спільних зусиль Радянського Союзу і нацистської Німеччини – але в жодному разі не жертвами бойових дій між ними» [10].

Як і в який спосіб диктатори ухвалювали рішення про ліквідацію мирних жителів не може бути підставою для виправдання злочинного характеру тоталітаризму як політичного режиму. Сталін знав, що станеться з мільйонами українців чи казахів, коли забирав харчові продукти і прирікав людей на голодну смерть. Так само Гітлер знав, чого можна сподіватися, коли позбавив їжі радянських військовополонених. В обох випадках загинуло понад 3 мільйонів людей. А ще «сотні тисяч радянських селян і робітників, розстріляних під час Великого Терору 1937-1938 років, були жертвами прямих директив Сталіна, так само як мільйони розстріляних і задушених газом євреїв були жертвами декларованої політики Гітлера» [10].

Можна звернути увагу на різницю в інтенсивності злочинів проти людяності, здійснюваних нацистською Німеччиною і сталінським Радянським Союзом до і після розв'язаної між ними війни. Так, за підрахунками Снайдера, перед Другою світовою війною, за перші шість з половиною років після приходу до влади Гітлера, нацистський режим убив не більше ніж 10 тисяч осіб. А от сталінський режим на той час уже заморив

голодом мільйони і мало не мільйон розстріляв. Німецька політика масового вбивства почала конкурувати за пальму першості з радянською уже між 1939 і 1941 роками – «після того, як Сталін дозволив Гітлеру розв'язати війну». Розпочавшись після окупації Польщі, наймасовіші вбивства нацистів розпочалися вже після вторгнення у нещодавно розширений Радянський Союз: «У радянській Україні, радянській Білорусі і лєнінградському регіоні – землях, де сталінський режим за попередні вісім років заморив голодом і розстріляв близько 4 мільйонів осіб, німецькі сили спромоглися заморити голодом і розстріляти навіть більше за вдвічі короткий час» [10].

Ще один фактор, що поєднував дві тоталітарні системи – винесення злочинних дій за межі метрополії на периферію імперських систем. Сталінові злочини часто асоціюються з Росією, а Гітлерові – з Німеччиною. Але найсмертоносною частиною Радянського Союзу була його неросійська периферія, а нацисти переважно вбивали за межами Німеччини. Згідно з поширеним уявленням, жакіття ХХ століття відбувалися в таборах. Але більшість жертв націонал-соціалізму та сталінізму загинули не в концентраційних таборах. Тімоті Снайдер вносить корективи у наше традиційне сприймання концентраційних таборів як місць німецького та радянського насильства і масового вбивства: «Близько мільйона людей загинуло через те, що їм винесено вирок працювати у німецьких концентраційних таборах – не відміну від німецьких газових камер, німецьких полів масових розстрілів та німецьких голодних зон, де загинуло 10 мільйонів осіб. Понад мільйон життів у 1939-1945 роках вкорочено через виснаження й хвороби у радянському ГУЛАГу – на противагу радянським полям масових розстрілів та радянським голодним районам, де загинуло близько 6 мільйонів осіб, з яких близько 4 мільйонів померли на Кривавих землях» [10].

Віддаючи належне Тімоті Снайдеру, можна однак погодитись і з деякими судженнями німецького професора Мартіна Ауста. Взяти хоча б його оцінку «вкладу» президента Росії Владіміра Путіна у розвиток історичної науки: «Замість того, щоб надати вченим можливість відзначити слабкі пункти в

декларації парламентів ЄС, російський президент Володимир Путін вирішив взяти на себе роль історика. На неформальному саміті країн СНД 20 грудня 2019 р. Путін прочитав для колег лекцію про початок Другої світової війни і про те, що їй передувало. На круглому столі з колегами-президентами він заглибився в архівні документи заради вивчення резолюції парламентів країн Євросоюзу. Згідно відкриттям історика Путіна, Польща була причетною до розв'язування Другої світової війни. Путін перерахував усі двосторонні договори, котрі нацистська Німеччина підписала з іншими державами, в тому числі і з Польщею, в 1934 р., дійшовши висновку, що пакт Молотова – Ріббентропа став лише продовженням загальноєвропейської практики. За такого трактування випадає із виду той факт, що договори, котрі підписувалися іншими країнами з нацистською Німеччиною, не супроводжувалися секретними протоколами про вторгнення у сусідні країни і про їх розділ, що вочевидь виділяє пакт Молотова – Ріббентропа із загальної маси договорів, що були укладені в ту історичну епоху» [5].

То в чому ж полягає історична істина щодо визначення призвідників Другої світової війни? Американський дипломат Джордж Кеннан у 1944 році висловив у Москві таку слушну й понині думку: «Тут [у Москві] люди визначають, що істина, а що ні». А тому Тімоті Снайдер цілком слушно ставить запитання: невже істина – це не що інше як умовність, яку встановлює влада? Ми з свого боку теж ставимо запитання: а хіба лекція Володимира Путіна про витоки Другої світової війни не переконує в тому, що влада в Росії й нині претендує на встановлення своєї історичної істини? І в цьому виявляє себе давня традиція нацистської Німеччини й сталінського Радянського Союзу у їхньому прагненні запанувати над самою історією. В Радянському Союзі марксизм було визнано єдиною вірною науковою теорією суспільного розвитку, а керівництво країни проголосило себе фахівцями з історичної науки. Націонал-соціалісти в Німеччині вважали себе надлюдьми, здатними до всеосяжного перетворення суспільства й подолання історичного поступу завдяки волі провідної раси, оскільки,

завдяки переконанням Гітлера, воля завжди тріумфує над фактами. Тож для коректної оцінки подій Другої світової війни на території Кривавих земель – від східних кордонів Німеччини до західних кордонів Росії, вважає Тімоті Снайдер, слід насамперед враховувати, що ці «землі не були політичною територією – ні справжньою, ні уявленою; це всього-на-всього місце, на якому найбільш душогубні режими Європи вершили свої найтемніші справи» [10].

А в цілому, попри заяви тих чи інших політичних діячів, слід неухильно дотримуватися трьох засадничих методів історичного дослідження: 1) жодна подія минулого не лежить поза межами історичного розуміння; 2) історичний процес не фатальний, він передбачає можливість альтернативного вибору з боку тих чи інших суспільно-політичних сил; 3) вірогідність цього вибору зменшується в часи стабільності й збільшується в періоди суспільної кризи й появи точки біфуркації із варіантами подальшого поступу. І ще одне застереження: посилаючись на архівні джерела минулих часів – документи німецької і радянської дипломатії, а також політичні заяви керівників (насамперед Гітлера й Сталіна) – слід враховувати стереотипи мислення тих, хто писав чи підписував ці документи, а не відтворювати їхні оцінки й переносити їх в наше сучасне розуміння історичного процесу. Архівний документ сам по собі ще не є історичною істиною.

Література

1. В РАН отмежевались от обсуждения «пакта Молотова-Риббентропа» в политической плоскости // *Интерфакс*, 24.09.2019. URL: <https://www.interfax.ru/russia/677720>
2. Захарова навала фальсификацией резолюцию Европарламента об исторической памяти. URL: <https://iz.ru/923804/2019-09-20/zakharova-nazvala-falsifikatsiei-rezoliutciiu-evroparlamenta-ob-istoricheskoi-pamiatii>; Москва раскритиковала Европарламент из-за принятия «антисоветской» резолюции. URL: <https://www.interfax.ru/world/677307>. Interfax.ru (20 сентября 2019)
3. Косачев объяснил значение резолюции «О важности европейской памяти для будущего Европы». URL: <https://rg.ru/2019/09/23/>

kosachev-obiashnil-znachenie-rezoliucii-o-vazhnosti-evropejskoj-pamiaty-dlia-budushchego-evropy.html

4. «Нельзя путать палачей и жертв». Как Путин и премьер Польши поспорили об истории. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-50948791> . Би-би-си.

5. «Олимпиада жертв исторической несправедливости». URL: <https://globalaffairs.ru/articles/jlimpiada-zhertv/>

6. Посол РФ в Варшаве вызван в МИД Польши после слов Путина. URL: <https://www.dw.com/ru/посол-рф-в-варшаве-вызван-в-мид-польши-после-слов-путина/a-51819300>. DeutscheWelle на русском языке, 28.12.2019.

7. «Президент Путин лгал». Заявление премьер-министра Польши Матеуша Моравецког. URL: <https://aillarionov.livejournal.com/1155024.html>

8. Путин заявил, что его удивила резолюция ЕП об исторической памяти. URL: <https://ria.ru/20191220/1562655224.html> . РИА Новости (20 декабря 2019); Стенограмма выступления Владимира Путина на неформальном саммите СНГ. URL: <https://rg.ru/2019/12/20/stenogramma-vystupleniia-vladimira-putina-na-neformalnom-sammite-sng.html>) *Российская газета* (20 декабря 2019). ; Ученые и политики продолжают разговор, начатый Владимиром Путиным. URL: <https://rg.ru/2019/12/23/uchenye-i-politiki-prodolzhaiut-razgovor-nachatyj-vladimirom-putinyum.html>) *Российская газета* (23 декабря 2019).

9. Путин трижды за неделю осудил резолюцию Европарламента. Что важно знать // РБК, 24.12.2019. URL: <https://www.rbc.ru/politics/24/12/2019/5e02044b9a7947ed72a460bc>

10. Снайдер Т. Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним: монографія. Київ, 2011. С.8.

11. Соколов М. За Сталина, за Путина? URL: <https://www.svoboda.org/a/30342270.html>

12. Текст той самой резолюции Европарламента, которая возмутила путинских россиян. URL: <https://ru-polit.livejournal.com/19280948.html>

13. Russia-Poland row over start of WW2 escalates. URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-50955273>, BBC, 31/12/2019

Глава 6.

В РОЛІ ГОЛОВНОГО РОСІЙСЬКОГО ІСТОРИКА

Громадськість завжди насторожі щодо представників влади – і в цьому є сенс. Коли в повоєнні роки Сталін перейнявся питаннями мовознавства, нічого доброго це не віщувало. У президента Росії Владіміра Путіна своє хобі: він із заavidною періодичністю звертається до питань історії. Проаналізувавши виступи свого президента впродовж 2012-2018 рр., російський дослідник Константін Пахалюк дійшов висновку, що у них «головною діючою особою виступає держава, а ключовою політичною чеснотою – служіння їй. Переконливість історичних аргументів обумовлюється, по-перше, уявленням про об'єктивність минулого, а по-друге, емоційною силою образів героїв, що пожертвували собою во ім'я Вітчизни. Останнє пояснює не лише домінування воєнних сюжетів, але й прагнення пануючих еліт витіснити тематику політичних репресій на узбіччя публічного простору, щоб емоційно сильні образи жертв не використовувалися для обґрунтування альтернативних політичних цінностей» [5].

Досить частим компонентом цих історичних сюжетів виступають ті чи інші події з історії України. Однак головним об'єктом заінтересованості президента РФ у 2019-2020 рр. стала, безумовно, Польща. Як зазначалось в українському інформаційному порталі ZAXID.NET, «Путін на річній прес-конференції, і особливо на неформальній зустрічі глав СНД виступив у ролі російського верховного історика. На цей раз головне вістря інструменталізованої Кремлем історії було спрямовано проти Польщі. І відтепер слід гадати, що російська пропагандистська машина запрацює достоту в цьому напрямі. А Україні й країнам Балтії може перепасти, коли треба

буде закріпити успіх» [10]. Тож був сенс у тому, що Тімоті Снайдер у свій час згрупував країни Балтії, Польщу й Україну в збірне поняття – Криваві землі: «місце, на якому найбільш душогубні режими Європи вершили свої найтемніші справи». А за путінською Росією, судячи з усього, справа не стане: «Если надо – повторим».

Півроку після саміту висвітлення все тих же проблем Другої світової війни відбулося на сторінках американського журналу The National Interest. Принагідно Володимир Путін хизувався тим, що, мовляв, його аргументація на неформальному саміті СНГ виявилась неспростовною: «Ця розмова викликала великий резонанс в Європі і світі. Значить, звернення до уроків минулого дійсно є необхідним і злободенним. Разом із тим було й багато емоцій, погано прихованих комплексів, галасливих звинувачень. Ряд політиків за звичкою поспішили заявити про те, що Росія намагається переписати історію. Однак при цьому не змогли спростувати жодного факту, жодного наведеного аргументу» [8].

Насправді ж, як засвідчує аналіз інформаційного простору, в реакції на лекцію-виступ Володимира Путіна містилася низка досить-таки аргументованих оцінок і спростувань.

Гандж непрофесіоналізму

Що й казати, рани Другої світової війни не загоєні й понині. І одне із центральних питань полягає саме у тому – хто і коли розв'язав цю війну? У лекції з історії, котру президент Росії прочитав здивованим главам держав СНД 20 грудня 2019 року, зазначалося, що причиною розв'язання цієї війни було аж ніяк не підписання договору між СРСР і нацистською Німеччиною з таємним додатком, а так званий Мюнхенський зговір про поділ Чехословаччини.

Отак, за допомогою перенесення акцентів з однієї події на іншу, Володимир Путін намагається вивести із-під удару агресивну зовнішню політику СРСР і перекласти увесь тягар відповідальності за розпалювання Другої світової війни на Великобританію, Францію й Італію. А також паралельно «прив'язати»

до цього кола держав і Польщу з її ультиматумом до уряду Чехословаччини щодо повернення Заользя (Тешинського округу). В результаті цих маніпуляцій «Путін намагається зробити Польщу повноцінним палієм Другої світової війни, а не жертвою радянсько-нацистської змови. Він представляє це так, нібито й не було війни проти Фінляндії, причетності до поділу Польщі й приєднання Бессарабії» [10].

Варто акцентувати увагу на досить промовистій фразі із виступу Владіміра Путіна на неформальному саміті СНД. Давши оцінку таємному додатку до пакту Молотова – Ріббентропа, він ніби мимохіть зауважує: «Так, там є секретна частина про розділ якоїсь території». Під оцим терміном – «якоїсь території» – йшлося про поділ Польщі, війну проти Фінляндії, окупацію Балтії та приєднання Буковини. Куди вже далі? [4].

Як уже зазначалося вище, висвітлення перебігу конкретних історичних подій ми полишаємо професіоналам з цієї галузі досліджень. Предмет нашої уваги – спонуки війн історичної пам'яті, принаймні тієї історичної політики, якою нині перейняті практично всі найбільш потужні держави світу. А що вже стосується Росії, то тут українська громадськість мала можливість неоднократно переконатися, що будь-якій антиукраїнській силовій акції з боку агресора завжди передувала своєрідна «гуманітарна артпідготовка» на ниві прокремлівської історичної політики.

Тож українці мають усвідомити, що і на цей раз Польщею не обійдеться – не даром же Путін поставив завдання відродити «історичні кордони Росії», під якими розуміються кордони Російської імперії принаймні станом на 1800 рік, чи хоча б третього поділу Польщі 1795 року. А тим часом ситуативною спонукою до нового «антипольського походу» аналітики називають насамперед небажання польського президента Анджея Дуди запросити Володимира Путіна на заходи з нагоди початку Другої світової війни 1 вересня 2019 року. Логіку поляків можна було зрозуміти: чи годиться запрошувати на відзначення події президента країни, який прославляє того самого Сталіна, котрий разом із Гітлером у вересні 1939 року поділили Польщу між собою? Однак такі аргументи не для

Путіна. В силу свого менталітету він, очевидно, сприйняв факт відмови у запрошенні не лише як особисту образу, але й усієї Росії.

Другою ситуативною спонукою для історичних досліджень російського президента стало, судячи з усього, прийняття Європейським парламентом резолюції про те, що Радянський Союз є співвідповідачем за початок Другої світової війни. Не виключено й те, що російське великодержавницьке мислення сприйняло як образу той факт, що резолюцію підготували Польща й Литва – в минулому підконтрольні Кремлю політичні суб'єкти. А коли вже твої колишні клієнти-сателіти сьогодні висмикують з-під тебе стілець – це вже виклик. Тим більше, що нині Росії власне нічим гордитися крім того, що Радянський Союз переміг нацизм у другій світовій війні. От і довелося Владіміру Путіну, заручившись підтримкою президентів країн СНД, з документами в руках доводити західним «патологічним русофобам» російський наратив подій Другої світової.

А тим часом у інформаційному полі інтернету на російському порталі Znak.com з'явилася низка критичних зауважень, стосовно непрофесіоналізму лекції Путіна перед своїми колегами по СНД [6]. Йшлося, принаймні, про *сім спірних позицій*. Перша з них стосувалася таких слів Владіміра Путіна: «Договір між Радянським Союзом і Німеччиною був останнім в ряду тих, котрі були підписані іншими європейськими країнами, як нібито заінтересованими у збереженні миру в Європі» [4].

Насправді це було не зовсім так: у 1926 році між СРСР і Німеччиною уже було укладено договір про ненапад і нейтралітет, так званий Берлінський договір. Після його пролонгації у 1931 році ще на три роки термін дії договору тривав ще впродовж цілого року після проголошення Третього рейху. Так що пакт Молотова – Ріббентропа був не першим і не єдиним документом, що визначав взаємини двох країн. «Останнім же його можна вважати лише в тому ракурсі, що власне з моменту нападу Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 року ведеться офіційний відлік Другої світової війни.

Друга позиція стосується суми репарацій, що їх мала виплачувати Німеччина за умовами Версальського договору. Наголошуючи на непомірності цих репарацій, Володимир Путін зазначив: «Німеччина повинна була заплатити країнам Антанти... астрономічну як на ті часи суму – 269 мільярдів золотих марок, що приблизно еквівалентно 100 тис. тон золота» [4].

Аналітики сайту Znak.com спростовують це взятє, судячи з усього, із «Вікіпедії» визначення суми репарацій: «Насправді у тексті Версальського мирного договору ніде не прописана сума в 269 млрд. золотих марок. Це скоріше за все розрахункова одиниця усіх грошей, майна і земель, котрі Німеччина повинна була передати союзникам по Антанті в якості компенсації за розв'язування війни і нанесення збитків населенню цих країн». Щоправда остаточна сума репарацій була встановлена в Лондоні у 1921 році. Вона складала приблизно 132 млрд. золотих марок. До того ж була опрацьована складна система додаткових умов, так що в реальності Німеччина зобов'язувалася заплатити навіть менше зазначеної суми. Щоправда, населення поверженої Німеччини болісно сприйняло як підсумки Першої світової війни, так і умови Версальського мирного договору, вважаючи їх принизливими. Все це, помножене на наслідки Світової економічної кризи 1929 року, в значній мірі сприяло росту популярності Гітлера і партії НСДАП, що спекулювали на реваншистських настроях в суспільстві.

Третя позиція, що породила сумнів аналітиків сайту Znak.com, стосувалася звинувачення Польщі в нібито підбурюванні нею Угорщини проти Чехословаччини. Називаючи Мюнхенський зговір поворотним моментом у відносинах СРСР і Німеччини, Володимир Путін вдався до дивних пасажів у звинуваченні Польщі як одного із ключових гравців поділу Чехословаччини: «Польща також, очевидно, взяла на себе роль підбурювача: втягувала Угорщину в розділ Чехословаччини, тобто усвідомлено намагалась пов'язати й інші держави у порушення міжнародного права» [4].

Насправді ж ситуація розвивалася по-другому. На відміну від Польщі, що скоріше тяжіла до Великобританії, Угорщина

стала зближуватися з віссю Берлін-Рим ще напочатку 1930-х років. Цьому сприяло декілька факторів. Тріанонський мирний договір 1920 року, згідно з котрим Угорщина, як одна із правонаступниць Австро-Угорщини, була визнана переможею у Першій світовій війні. Суттєва частина її території перейшла до Румунії, Югославії, Австрії. Окрім того, договір обмежував чисельність угорської армії, заборонивши їй мати авіацію й танки. Все це посилювало процес фашизації країни. У 1938 році Угорщина анулювала умови Тріанонського договору, що стосувалися армії, і за підтримкою Німеччини розгорнула кампанію щодо поверненню своїх територій.

Четверта позиція стосується максими «русофобія», до якої раз-по-раз вдається Путін у своїх промовах: «І в минулому, і нині лякають Росією. І царською, і радянською, і нинішньою – нічого не змінюється». В такий спосіб, на думку Владіміра Путіна, було обґрунтовано й Мюнхенську змову: «В основі всього, що я наразі показав, безумовно, лежить патологічна русофобія. Це, до речі, розуміли і в європейських столицях. Західні союзники Польщі на той час прекрасно це розуміли» [4].

На думку аналітиків сайту Znak.com, теза про «русофобію» сумнівна. В контексті міжнародних відносин 1920-1930-х років правильніше було б вживати термін «Червона загроза»: в Європі боялися не стільки росіян, скільки комуністів. Як доказ – Антиконтинентальний пакт було укладено в листопаді 1936 року у Берліні. Першими його підписали Німеччина і Японія. В 1937 році приєдналася Італія, потім Угорщина, Іспанія і Манчжоу-го. В 1941 році – Фінляндія, Румунія, Болгарія, Хорватія, Словаччина, Данія та окупована японцями частина Китаю. Решта країн, при усій антикомуністичній настанові, від приєднання до пакту утрималися. А тим часом Радянський Союз від вересня 1936 року до грудня 1939 року (початок війни із Фінляндією) був повноправним членом Ліги Націй.

П'ята позиція стосується того факту, що до останнього часу ні СРСР, ані Росія – так і не осудили сталінський режим. Розвиваючи тему Мюнхенської мови як каталізатора пакту Молотова – Ріббентропа, Путін висловив думку, що нині на-

магаються «перекласти вину, в тому числі за розв'язування Другої світової війни, з нацистів на комуністів». Відмежовуючись від цього звинувачення, Путін заявляє: «Так, ми знаємо, хто такий Сталін, так, ми дали йому свої оцінки» [4].

Тим часом аналітики сайту Znak.com застерігають, що насправді жодного суду над цим історичним діячем чи публічного визнання злочинними тих масових репресій, які були санкціоновані Сталіним, й до цього часу не відбулося. Спроба десталінізації у 1956 році на XX з'їзді КПРС була обмеженою – оригінальна доповідь «Про культ особи і його наслідки» офіційно не публікувався до 1989 року. Нинішні оцінки Сталіна з боку керівників Росії здебільшого залишаються нейтральними, зате проголошується роль Сталіна як організатора перемоги у Великій Вітчизняній війні. В результаті культ особи Сталіна поступово відроджується й стає у сучасній Росії досить помітним явищем.

Шоста позиція стосується того положення Путіна, що СРСР, мовляв, з Польщею не воював, а просто зайшов на територію: «Червона армія не воювала ні з ким, з поляками не воювала. Більш того, в цей час польський уряд втратив контроль над країною, над управлінням збройними силами і перебував десь в районі румунського кордону. Ні з ким було навіть вести переговори ніякі» [4].

Натомість аналітики сайту Znak.com зазначають, що наказ про наступ проти Польщі було розіслано підрозділам Білоруського воєнного округу 14 вересня. Кордон перейшли 17 вересня, і лише після цього польський уряд прийняв рішення про еміграцію в Румунію. Усі спроби польського керівництва вийти на контакт із СРСР не приносили результатів. Так, 5 вересня посол Польщі Вацлав Гжибовський звернувся до Молотова щодо транзиту воєнних вантажів через СРСР в Польщу. Попри заспокійливі заяви з боку СРСР жодного практичного кроку не було здійснено. А тим часом 7 вересня 1939 року глава Комінтерну Георгій Димитров записав у своєму щоденнику: «Знищення цієї держави за нинішніх умов означало б – однією буржуазною фашистською державою менше! Що поганого сталося би, якби в результаті розгрому Польщі ми

розповсюдили соціалістичну систему на нові території й населення».

Дійсно, організованого опору частинам Червоної армії поляки не чинили, хоча певні вогнища збройного спротиву все-таки були (Вільно, Гродно, Тернопіль, Сарненський укріпрайон). Тим не менше, відповідно до постанови Політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня 1940 року, у смоленському містечку Катинь було розстріляно майже 22 тисячі поляків, здебільшого офіцерів, що здалися в полон.

І, нарешті, остання сьома позиція стосується пам'ятників радянським воїнам у різних країнах світу. У лекції Володимира Путіна немає жодного згадки про Катинь, зате багато суджень про осквернення «могил тих людей, котрі перемагали у війні, життя своє клали, в Європі в тому числі, звільняючи ці країни від нацизму... Тепер їхні пам'ятники зносять, в тому числі й для того, щоб не виринули факти фактичного зговору з Гітлером деяких тодішніх керівників своїх європейських країн» [4].

Що й казати – у 2007 році в Таллінні пам'ятник воїну-визволителю було перенесено на Військове кладовище. У 2011 році у Варшаві демонтували пам'ятник радянсько-польському братству по зброї. У 2018 році було зруйновано монумент Бойової слави Збройних сил СРСР у Львові. Часто-густо такі дії відбуваються в рамках кампанії по декомунізації. Буває що відбувається демонтаж пам'ятників тим особам, які неоднозначно сприймаються місцевим населенням. Так, у 2015 році в Польщі демонтували пам'ятник генералу Івану Черняхівському, що загинув тут у 1945 році. Приводом стали звинувачення на його адресу за участь у арештах бійців Армії Крайової.

Однак Володимир Путін не згадав, що пам'ятники зносять не лише в Європі. Так, у березні 2015 року в місті Ангрені Ташкентської області Узбекистану демонтували обеліск, встановлений в честь пам'яті про місцевих жителів, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни. Більше того – пам'ятники зносять і в самій Росії. Так, в 2007 році знесли пам'ятник радянським солдатам у Хімках. В 2012 році в Іваново демонтували монумент в честь 40-ліття Перемоги. У 2015 році в челябінському селі Еткуль знесли стелу героям Великої Вітчизняної війни.

Але це один бік справи. А є й інший – пам'ятники радянським солдатам-визволителям продовжують стояти по всій Європі. У 1998 році Верховний суд Болгарії заборонив зносити пам'ятник радянському солдату «Альоша». На площі Шварценбергплац у Відні стоїть монумент в честь 17 тисяч радянських солдат, які загинули при взятті цього міста у 1945 році. У Будапешті зберігається 14-метровий обеліск, встановлений на площі Свободи. У Берліні в Трептов-парк з 1949 року стоїть 12-метровий бронзовий солдат. В Ризі у Парку Перемоги розміщена 79-метрова стела в пам'ять про воїнів радянської армії. У Великобританії пам'ятник радянським громадянам, що загинули в роки війни, було встановлено у 1999 році. Є пам'ятники радянським воїнам в Норвегії, Словаччині, Чехії та інших країнах. Так що, значиться в аналітичному матеріалі експертів сайту Znak.com, «було б перебільшенням сказати, що Європа намагається піддати забуттю радянський вклад у розгром гітлерівської Німеччини» [6].

Тож, підсумовуючи сказане, хотілось би ще раз звернутися до реакції російської громадськості на творчість президента Росії у сфері історичної науки. Так, відомий у Росії аналітик Стас Кувалдін стверджує: «Президент у цьому відношенні веде себе як популярний блогер, котрий хоче виграти якийсь-там спір. Спір цей, як ми також можемо бачити, ведеться насамперед з Польщею – саме їй, що вважає себе найбільш трагічною жертвою пакту Молотова – Ріббентропа, Путін хоче брутально повідомити, що вона сама винувата у своїй долі» [1].

Що ж стосується технічної сторони роботи у написанні історичних праць главою держави, то про це говорити поки що рано. Президент Путін повідомив, що попросив «колег» підібрати йому архівні документи. Що це за «колеги», можна лише здогадуватись, так само як і робити припущення про принципи підбору цих документів. Скоріше всього мова може йти про такі свідчення, які дозволять йому ще раз заявити «самі винуваті» у відповідь на розмови про те, хто несе відповідальність за розв'язування Другої світової війни.

Втім до думки російської громадськості, хай вона поки що присутня у вкрай обмеженому просторі соціальних мереж, хотілося б прислухатись у більш повному її обсягу.

Vox populi – vox Dei

Ми б не стали вдаватися до якоїсь градації російських аналітиків, які принципово засвідчують свою ліберальну незалежну позицію. Скоріше всього, тут з нашого боку мова може йти про певну прихильність до способу мислення й логіку викладу матеріалу тим чи іншим російським автором. Так і нині – нам у своїх роботах уже не раз довелося посилалися на думку Кіріла Рогова, тож і на цей раз розпочнемо із його версії про досягнення Володимира Путіна на ниві історичної науки.

Отож, на думку Кіріла Рогова, не так просто знайти якесь пояснення тому, що впродовж тижня у грудні 2019 року Владімір Путін лише й говорив про мюнхенський зговір і поділ Чехословаччини у 1938 році. Здавалося б, резолюція Європарламенту, що стала формальним приводом історичних роздумів російського президента, була прийнята ще три місяці перед тим – 19 вересня 2019 року. В тому, що говорив Путін щодо суті озвученої проблеми, теж не знайшлося якихось нових «архівних відкриттів» (за виключенням декількох посольських шифровок). У своїй загальній масі подібні матеріали можна знайти навіть у Вікіпедії.

Та й сама концепція у викладі Владіміра Путіна не позначена якоюсь оригінальністю: як сам на це вказує російський президент, вона була сформульована ще Вінстоном Черчиллем. Згідно цієї концепції, Мюнхенські угоди стали ганебним і безглуздим актом дипломатії європейських держав, що порушила антигітлерівську коаліцію і надала Гітлеру за рахунок поділу Чехословаччини додаткові ресурси для підготовки до великої війни. Польща теж «поживилась» дрібним трофеєм цього поділу – приблизно 800 квадратних кілометрів західної частини Тешинської Сілезії. Тож у Сталіна після розвалу антигітлерівської коаліції були свої резони для укладення договору про ненапад з Німеччиною. Однак суть справи не в самому

договорі про ненапад. Головна проблема – підписання секретних протоколів до пакту Молотова – Ріббентропа: «І тут Путін вдається до того самого, в чому звинувачує Росію вереснева резолюція Європарламенту – викривлення історії. Секретні протоколи були, а відтак їхнім наслідком стала агресія сталінського СРСР проти 6 (шести!!) східноєвропейських держав, три із котрих були анексовані (країни Балтії), а ще від трьох – Фінляндії, Польщі й Румунії – були відторгнуті суттєві території. І це зовсім не те ж саме, що окупація 800 квадратних кілометрів Заолеззя» [1].

Нині все більшу підтримку знаходить думка про те, що секретний протокол був ініціативою СРСР і поступкою з боку Німеччини. Ідея підписання цього документа про розподіл сфер інтересів у Східній Європі була висловлена Сталіним з самого початку перемовин із Ріббентропом 23 серпня 1939 року. Згідно із спогадами Владіміра Павлова, котрий був на тій зустрічі особистим перекладачем Сталіна, Ріббентроп привіз лише текст основного договору, але Сталін, розуміючи, що Гітлер в тій ситуації, що склалася, буде готовий піти на будь-які поступки, раптом заявив: «До цього договору необхідні додаткові угоди, про котрі ми нічого ніколи публікувати не будемо». Тут же, в кабінеті Сталіна, був складений текст протоколу, котрий відредагували, надрукували й підписали. Сталін декілька разів підкреслив, що ця суто секретна угода ніким і ніколи не повинна бути оприлюднена. Правдивість цих слів Павлова підтверджуються і Ріббентропом, який на Нюрнберзькому процесі заявив, що Сталін обговорював «не можливість мирного урегулювання німецько-польського конфлікту в дусі пакту Бріана-Келлога, а дав зрозуміти, що якщо він не отримає половину Польщі і Прибалтійські країни ще без Литви з портом Лібава [Лієпая], то я можу негайно виїхати назад» [2].

Однак твердження про те, що Сталін поряд із Гітлером розв'язав Другу світову війну здається Кірілу Рогову, дещо натягнутим й несправедливим: «Друга світова війна була проектом Гітлера, Сталін мріяв про інше. Однак в 1939-1941 рр. сталінський СРСР, безумовно, є країною-агресором, що діяв у

союзи з Гітлером у Східній Європі. І це фундаментальний факт історії Європи новітніх часів» [1].

На наш погляд, аргумент Рогова про те, що Гітлер замишляв одну війну, а Сталін мріяв про іншу, за великим рахунком не міняє головної суті проблеми – обидва хотіли і готувалися до війни. Більше того, зазначає відомий історик Андрей Зубов, агресії сприяли й Англія з Францією: «Чемберлен і Даладье були раді добитися від Чехословаччини поступки, практично капітуляції. Але те, що Радянський Союз при цьому мріяв просто покорити Європу, що Комінтерн не складав своєї зброї, що ідея всезагального панування Радянського Союзу в Європі не була знята з порядку денного – це абсолютний факт. Не вбачати в Радянському Союзі 1938 року агресора – це значить не бачити нічого і не розуміти нічого» [7].

То ж головним судженням і Кіріла Рогова ми вважаємо те, що «сталінський СРСР, безумовно є країною-агресором, що діяв у союзі з Гітлером». Зрештою, консолідовану точку зору на винуватців початку Другої світової війни ми покладаємо на професіональних спеціалістів з цього питання. Предмет же нашого інтересу полягає в тому, щоб визначитись із позицією Володимира Путіна: навіщо він розпочав цю полеміку напередодні Нового 2020 року якраз перед католицьким Різдвом? Навіщо вклав у неї стільки сил і емоцій? Навіщо з таким співчуттям говорив про несправедливість Версальського мирного договору і про прагнення Німеччини переглянути його принизливі положення? Відповіді на ці запитання і складають суть проблеми війн історичної пам'яті.

У Андрея Зубова в зазначеному контексті питань не виникає: «Чому Путін вважає себе зобов'язаним виправдовувати поступки Сталіна, не менш агресивні, ніж поступки Гітлера? Я думаю, лише з однієї причини: тому що він відчуває себе потомком, продовжувачем цього тирана. Саме це дуже печально для Росії. Тому що Росія, природно, маючи президентом людину, яка оправдовує Сталіна, не має перспектив увійти в сучасний світ» [7].

Версія Кіріла Рогова, як на наш погляд, глибше конкретизує зазначену проблему. Судячи з усього, зазначає він, Володимир

Путін намагався донести до світової громадськості думку про те, що сильна, вольова держава, котра прагне відновити свої «природні» історичні/національні кордони (як Німеччина, чи СРСР в минулому), є потерпаючим героєм путінських ескапад. А натомість фарисейський «Захід», що присвоює собі право визначати оці кордони й торгуватися щодо них у своїх інтересах – антигерой путінського наративу. І тут до слів Кіріла Рогова особливо варто прислухатися з точки зору інтересів і перспектив подальшого розвитку України: «Основна ідея Путіна полягає в запереченні права Заходу під виглядом «міжнародного права» визначати, де проходять кордони «вольової» держави, що сповідує свій історичний і національний досвід. І це є головним пунктом полеміки і сутність путінської політичної доктрини». Що особливо важливо для утвердження суверенітету України: **«Питання в тому, чи повернена ця доктрина в минуле – на виправдання уже здійсненої анексії Криму і агресії в східній Україні – а чи в майбутнє, тобто «природний» західний кордон Росії залишається для Путіна відкритим питанням, що є, безумовно, сьогодні найважливішим і найбільш інтригуючим.** І всі зусилля раціональних експертів і політиків будуть спрямовані на оцінку вірогідності другого варіанта його вирішення» [1].

Одну із версій затіяної Владіміром Путіним інтриги пропонує журналіст із «Эхо Москвы» Александр Плющев. Намагаючись зрозуміти мотивацію і логіку мислення російського президента, Плющев висуває припущення, що причини розпаду СРСР як «геополітичної катастрофи ХХ століття» Путін пояснює тим, що «просто неправильні люди в керівництві СРСР пішли неправильним шляхом». І ось настав його час «усе поправити», і повернути країну в критичну точку, пов'язану із раптовою смертю Юрія Андропова, який теж, перед тим, як очолити країну очолював КДБ. Андропову трансформувати СРСР у економічно ефективну країну не вдалося: не допомогли облави в кінотеатрах задля зміцнення трудової дисципліни, не змогла ожитися й квола економіка за умов збереження керівної ролі КПРС, а гонка озброєнь у космосі остаточно виснажила країну. І до того ж у 1983 році було збито південно-

корейський Боїнг, коли загинуло 269 ні в чому не винних пасажирів. Це все докорінно підірвало престиж СРСР на міжнародній арені, а суспільно-політична криза в країні набирала нових обертів.

Александр Плющев припускається думки, що саме із Юрієм Андроповим асоціює себе Владімір Путін: «У його уявленні, ось не помри Андропов, все могло б піти по-іншому: і економіку б реформували, і американцям кузькіну матір показали б, і народ загнущаним тримали б. І Путін, як мені здавалось, усі ці роки хотів як нібито вернутися приблизно у 1984 (!!!) рік, і підхопити падаючий прапор із рук генсека. А щоб туди вернутися, слід створити умови для повернення: протистояння з американцями, переважаючу роль держави в економіці тощо» [1].

Однак останні події засвідчили, що Путін, судячи з усього, не збирався затримуватися у 1984 році. Спершу він ніби й «відкрутив історію назад» і поправив те, що було, на його думку, зроблено «не так»: він провів свою «правильну» Олімпіаду в Сочі, на яку приїхали поважні зарубіжні гості; в Сирії він теж поступив уже «правильно», бо на відміну від Афганістану не став вводити регулярні сухопутні частини, а лиш задіяв авіацію і найманців-вагнерівців, за яких ніхто не несе жодної відповідальності; здійснив анексію Криму і в подальших діях демонструє здатність «зібрати» Радянський Союз. Навіть із збитим Боїнгом у нього усе ніби йде «правильно» – Росія не визнає свою вину. Та й у площині внутрішньої політики хоч Росія з кожним днем усе більш нагадує колишній Радянський Союз, однак на цей раз «правильний» – із широким продуктивним асортиментом, вільним виїздом за кордон, із релігією, що посіла місце комуністичної ідеології. Однак агресивна сутність країни принципово не змінилася: ***«Його фіксація на історії, особливо на історії Другої світової війни, говорить нам про те, яку кінцеву чи важливу проміжну станцію він собі намітив»*** [1].

Від такої перспективи стає моторошно. Однак Александр Плющев ухиляється від того, щоб назвати все своїм іменем, лише натякає: «Чесно кажучи, навіть уявляти собі не хочу,

якого це вигляду набере». Зате Андрей Ілларіонов без усіляких натяків прогнозує: після провалу плану «Новоросси́я» ідеологію «русского мира» замінила концепція «відродження історичної Росії» з кордонами, зорієнтованими на 1800 рік [9].

А тому український народ має зважати на останнє трактування Путіним подій, коли Польща була піддана агресії з обох сторін. Для більшої достовірності передамо судження Путіна на щорічній прес-конференції 19 грудня 2019 року мовою оригіналу: «Кстати говоря, да, советские войска зашли в Польшу в соответствии с этими протоколами. Обращаю ваше внимание на следующее обстоятельство: войска зашли-то, но зашли после того, как польское правительство утратило контроль за своими вооруженными силами и за тем, что происходит на территории Польши... . То есть войска Красной армии не захватывали эти территории Польши. Немецкие войска туда зашли, потом освободили, и зашли советские. Вот это о чем-то говорит? Поэтому я вас обязательно познакомлю с этим» [1].

Нинішніх Українців переконувати в тому, як російські війська «заходять» на територію сусідніх країн немає потреби – досить згадати Іловайський котел та постійні конвої з так званою «гуманітарною допомогою» маріонетковим ДНР/ЛНР. У ліберально налаштованих росіян, судячи з блогів заступника головного редактора інтернет-видання Грані-Ру Ніколая Руденського, теж своє критичне сприйняття терміну «зайшли»: «Здесь, конечно, обращает на себя внимание колоритное словечко «зашли». Вроде как «тамбовские зашли на нефтебазу». По сути, действительно близко».

Що ж, бандитизм він і є бандитизм – хоч у зовнішній, хоч у внутрішній політиці.

Відтворення кордонів «історичної Росії»

Те, що сучасна Росія все більш нагадує колишній Радянський Союз – уже давно ні для кого не є таємницею. Власне, цивілізаційний вибір є суверенним правом кожного народу. Насторожує інше – залишаючи за собою право на власний ци-

вілізаційний вибір, Росія тим часом тихою сапою підштовхує інші країни СНД приєднатися до неї як до флага. Звертаючись до президентів країн СНД, Володимир Путін проводить думку, що спільне минуле ніби як зобов'язує й до спільного майбутнього: «Хочу ще раз підкреслити, це стосується усіх нас, тому що ми у певній мірі спадкоємці колишнього Радянського Союзу. Коли говорять про Радянський Союз, говорять про нас» [4].

А за цими пишномовними закликами – не така вже й приваблива реальність, яка, наприклад, у відомого журналіста Олега Кашина викликала почуття незручності на межі сорому. На його думку, президент Росії – екстравагантна людина, навіть у виборі аудиторії: «зібрав президентів, щоб найвищий рівень, і при цьому зрозуміло, яка ціна цього рівня». Розрахунок, очевидно, був на дотримання цією аудиторією церемоніалу й протоколу дипломатичної служби: «у всіх випадках є щось таке, що ніколи не дозволить жодному із цих людей встати й піти із-за столу, навіть якщо він почне на ньому танцювати. Всі за столом це розуміють, тому незручність має бути загальною – але незручно насамперед йому». Врешті-решт, вислухавши історичні відкриття північного сусіда, слухачі були «незворушні, і казахський патріарх як найстарший і тому наймудріший першим порушує мовчанку: «Це слід передати в публічне поле»; ідеальна фраза, не придерешся – ніби й окреслив важливість, але ж не похвалив і навіть не погодився, просто «слід передати», та й по тому» [1].

Так чи так, але спроба добитися співчуття й схвалення з боку колег по СНД щодо сталінської політики по втіленню в життя пакту Молотова – Ріббентропа якось не справила на аудиторію належного враження. Тому не виключено, що для підвищення градусу дискурсу щодо провини Польщі у розв'язанні Другої світової війни 24 грудня 2019 р. була обрана інша, лояльніша аудиторія – колегія Міністерства оборони РФ. Тут ескапад звинувачень з боку Путіна прозвучав настільки колоритно, що знову ж таки годиться передати його словами оригіналу: «Что меня, честно говоря, задело, я вам честно скажу, это как обсуждали Гитлер и официальные представители той

же Польши так называемый еврейский вопрос. Гитлер сообщил министру иностранных дел, а потом послу Польши в Германии, прямо сказал, что у него есть идея выслать евреев в Африку, в колонии. Представляете, 1938 год, выслать евреев из Европы в Африку. На вымирание. На уничтожение. На что посол Польши ему ответил, а потом это записал в своей докладной бумаге министру иностранных дел Польши господину Беку: «Когда я это услышал, – пишет он, – я ему ответил, – фюреру он ответил, Гитлеру, – если он это сделает, мы поставим ему великолепный памятник в Варшаве». Сволочь, свинья антисемитская – по-другому сказать нельзя. Он полностью солидаризировался с Гитлером в его антиеврейских, антисемитских настроениях и, более того, за издевательства над еврейским народом обещал поставить ему памятник в Варшаве. И пишет он своему патрону, министру иностранных дел, видимо, в расчете на поощрение. Так бы просто не стал писать» [3].

Чи говорив посол Юзеф Ліпський такі слова Адольфу Гітлеру? Так, говорив. Чи це є якесь наукове відкриття або, принаймні, якийсь новий архівний матеріал? Зовсім ні. В минулому кореспондент *The Wall Street Journal*, а нині банківський аналітик Александр Коляндр зазначає, що розмова, на яку посилається Володимир Путін, давно відома із перших вуст, із спогадів самого польського посла в Берліні Юзефа Ліпського (Josef Lipski, *Diplomat in Berlin 1933-39*, NY: Columbia University Press, 1968). У книзі Ліпський пише про свою зустріч з Гітлером 20 вересня 1938 року: «У Гітлера була ідея вирішення єврейської проблеми з допомогою еміграції в колонії при досягненні відповідних домовленостей з Польщею, Угорщиною і, можливо, Румунією. Почувши це, я сказав, що якщо він знайде таке рішення, то ми йому встановимо красивий пам'ятник у Варшаві».

Як тлумачити ці слова польського посла? Александр Коляндр посилається на їхню інтерпретацію з боку таких відомих істориків як Джошуа Ціммерман (*The Polish Underground and Jews*) а також Тімоті Снайдер (*Black Earth*), які у своїх дослідженнях «наводять цю розмову як приклад невіри Ліпсько-

го у плани Гітлера і нерозуміння усієї серйозності його антисемітської одержимості. А вже те, як ми це почули від Путіна, скоріше підштовхує до висновку, що і правильно розкурочили Польщу, так їй і треба, бо недалеко від Гітлера зайшла, але, на відміну від Німеччини, цього не визнає». Щоправда завершує фразу Александр Коляндр обережно дипломатично: «Мені це здається трохи невірним посилом, незрозуміло для чого потрібним» [1].

Для чого це потрібно – питання комплексне і вимагає всебічного й врівноваженого аналізу. Поки що в російських соціальних мережах йдеться про те, що резолюція Європарламенту нагадує про поділ Польщі у 1939 році згідно пакту Молотова – Ріббентропа, а Володимир Путін нині намагається знайти аргументи для спростування цього факту. Наразі його інтерпретація зводиться до «самі ж і винуваті». Однак, зауважує шеф-редактор Znak.com Дмитрій Колезев, «як би голосно ми не звинувачували Польщу у симпатіях до Гітлера, навряд чи це зніме питання про зговір Гітлера і Сталіна. Путін вочевидь боїться, що європейці за підтримкою американців переписуть історію, перетворивши СРСР із головної жертви війни в одного із її зачинателів. Враховуючи те, що жодних замкнутих національних культур не залишилося, така точка зору буде транслюватися із Заходу в Росію, чим вочевидь заклопотані в Кремлі, та може поступово зруйнувати головну, а можливо й єдину скрепу, на котрій тримається наша багатонаціональна країна – скрепу Перемоги, триумфу добра над злом, врятування світу» [1].

Дмитрій Колезев, як людина російська, що живе в атмосфері кремлівської пропаганди, допускає думку, що «у своїй логіці Путін, можливо, й правий. Але ця логіка не єдино можлива. Непогано було б розпочати пошуки об'єднуючих ідей не в минулому, а в нинішньому й майбутньому. А про свою історію навчитися говорити спокійно, без істерик, визнаючи помилки й намагаючись винести уроки з минулого. Врешті-решт, це ж не Путін з Гітлером Польщу ділили, так чого так переживати». І от в цій фразі, як на нашу думку, й закладена відома гегелівська «іронія історії». Бо історія для Путіна – це не минуле, а

щонайактуальніше сьогодення, тісно пов'язане з планами на майбутнє. А плани виношуються назагал великодержавні – відтворення кордонів «історичної Росії», де Україна уже зазнала територіальних втрат і перебуває донині під загрозою подальшого розчленування. Адже, за свідченням Радослава Сікорського, були свого часу натяки й до Польщі з боку Росії щодо перспектив поділу України. Так що судження про те, що в своїй логіці Путін, можливо, й правий – це визнання правомірності великодержавницької ідеї, в рамках якої Україна – задвірок Росії. Так що Путін, судячи з усього, зондує ґрунт в Європі щодо майбутнього поділу України. І до цього слід ставитися серйозно.

Звісно, щось Путін говорить, а щось тримає собі на умі. Російський журналіст і блогер Андрей Мальгін у соцмережах з цього приводу зазначає: «Як шкода, що Путін перервав свою лекцію на щонайінтереснішому місці. І не розповів, як у 1939-1941 роках СРСР і Німеччина завойовували Європу паралельно і погоджено». А й дійсно. Вересень 1939 року увінчався спільним парадом у Бресті-Литовському обох переможців польської кампанії – гітлерівської Німеччини й сталінського СРСР. А далі все пішло як по графіку: СРСР напав на Фінляндію й анексував частину її території, а Німеччина у свою чергу вторглась у Данію й Норвегію. Потім німецька армія захопила Бельгію, Голландію й Францію, а СРСР увів війська в Латвію, Литву й Естонію і під дулами автоматів провів там безальтернативні «вибори», в результаті котрих приєднав ці території до свого складу. У дні, коли Гітлер завершив окупацію Франції, Сталін увів війська в Румунію, після чого забрав собі Бессарабію й Північну Буковину.

Які ще потрібні свідчення щоб зафіксувати факт агресії? Тож Андрей Мальгін констатує: «І якщо вересневе приєднання західної України і західної Білорусі хтось ще міг вважати окремим епізодом двосторонніх відносин між СРСР і Польщею, то після нападу 30 листопада на Фінляндію у міжнародній спільноті сумнівів не залишалося: СРСР є таким же агресором, як і Німеччина. За вторгнення у Фінляндію Радянський Союз було виключено із Ліги Націй. Ну і, звичайно, дуже шко-

да, що за межами путінського історичного екскурсу залишилися Катинь і сорок років післявоєнної комуністичної диктатури в Польщі» [1].

Можна зрозуміти тих дописувачів у російських соцмережах, які намагаються переконати своїх співгромадян, що 75-та річниця розгрому нацизму означає: «питання для нас закрите повністю й остаточно, як би ці люди не намагалися його навіть щось постійно розчісувати, знову пікіруючись на голому місці з урядом сусідньої країни». І ще одне нагадування з боку громадськості: «Концентруватися на проблемах 70-літньої давності в ситуації наростання валу проблем сьогодення – це політичне самогубство. Багато хто з виборців у вільну хвилину, звичайно, цікавляться історією, але від президента вони чекають зовсім не цього».

А поки що все йде до того, що крім традиційної антиукраїнської настанови, об'єктом російської пропаганди у все більшій мірі стають Польща і країни Балтії. І позиції цих країн можуть похитнутися тоді, коли найскладніші питання історії будуть замовчуватися. Історична істина потребує захисту. Так що вислів «глас народу – глас Божий» знову набирає актуальності, бо правдою є також і вислів «глас волаючого в пустелі». І котрий із них восторжествує – це багато в чому залежатиме від нас.

Література

1. Беляев И. Путин и свиньи: соцсети о странном интересе президента к истории. URL: <https://www.svoboda.org/a/30345335.html>
2. Википедия. Секретный дополнительный протокол к Договору о ненападении между Германией и СССР. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Секретный_дополнительный_протокол_к_Договору_о_ненападении_между_Германией_и_СССР
3. Заседание коллегии Министерства обороны. – Президент России. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/62401>
4. Неформальный саммит СНГ. – Президент России. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/62376>

5. Пахалюк К. А. Историческое прошлое как основание российской политики. На примере выступлений Владимира Путина. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/istoricheskoe-procshloe-kak-osnovanie-rossiyskoy-politii-na-primere-vystupleniy-vladimira-putina-v-2012-2018-gg>

6. Путин прочитал коллегам по СНГ лекцию о начале Второй мировой. В нем есть семь спорных моментов. URL: https://www.znak.com/2019-12-23/putin_prochital_kollegam_po_sng_lekciyu_o_nachale_vtoroy_mirovoy_v_ney_est_sem_spornyh_momentov

7. Соколов М. За Сталина, за Путина. URL: <https://www.svoboda.org/a/30342270.html>

8. Фактические уроки 75-й годовщины Второй мировой войны – Статья Владимира Путина в National Interest (текст полностью). *Независимая газета* / Интернет-версия, – 19.06.2020.

9. Экс-советник президента РФ: Путин намерен восстановить границы Российской империи от Беларуси до Украины. URL: politring.com/mir/32405-eks-sovetnik-presidenta-rf-putin-nameren-vosstanovit-granicy-rossiyskoy-imperii-ot-nemana-do-buga.html

10. Zaxid: причины «антипольского» похода хозяина Кремля. URL: inosmi.info/zaxid-prichiny-antipolskogo-pokhoda-khozyaina-kremlya.html)

Глава 7.

МОСКВА, КРЕМЛЬ: ВСЯ ІДЕОЛОГІЧНА РАТЬ

На переломі 2019 – 2020-х років статус майбутніх урочистостей з приводу 75-ї річниці перемоги СРСР над гітлерівською Німеччиною залишався доволі невизначеним. Певний час подібні святкові заходи в день 9 травня слугували проявами жестів примирення Росії й колективного Заходу. Так, з нагоди 65-річчя Перемоги у 2010 р. в параді на Красній площі у Москві взяли участь представники збройних сил країн-союзниць – Франції, Польщі, Великобританії й США. На цих урочистостях від ФРН була присутня канцлер Ангела Меркель, а за п'ять років перед тим Німеччину представляв Герхард Шредер. Однак із початком 2020 р. подібної єдності у ставленні до перемоги Радянського Союзу над фашизмом уже не було. Замість цього у міжнародних дебатах спалахнули гарячі суперечки як щодо винуватців розв'язування Другої світової війни, так і навколо самого тлумачення перебігу воєнних кампаній. Загострилась і проблема відповідальності за Голокост.

Думка професійних істориків часто-густо тут мало що значила. Тут тон задавали лідери країн – адже йшлося про велику політику. Російський президент Володимир Путін, як ми вже зазначали, присвятив цій тематиці низку виступів. І не дивно, адже в центрі його трактувань було виправдання «пакту Молотова – Ріббентропа», підписаного сталінським СРСР і гітлерівською Німеччиною 24 серпня 1939 р. в Москві. Навряд чи спроба Путіна обілити акт агресії проти Польщі з боку СРСР виявилась виправданою. Адже, що не кажи, а 1 вересня 1939 р. Вермахт здійснив напад на Польщу, а два тижні по тому в країну вторглась і Червона армія. Акт агресії відбувся – в резуль-

таті дві держави поділили між собою третю. Саме в цьому ключі визначив позицію ФРН німецький посол у Польщі Рольф Нікель: «Пакт Молотова – Ріббентропа послужив підготовці злочинної загарбницької війни гітлерівської Німеччини проти Польщі». В цьому ж дусі висловились і посол США у Польщі Джоржет Мосбахер: «Дорогий президенте Путін, Гітлер і Сталін домовилися з собою розпочати Другу світову війну. Це факт. Польща стала жертвою цього жажливого конфлікту» [7].

Курс на «умиротворення»: вчора і сьогодні

Заяви Владіміра Путіна про те, що Радянський Союз у Польщі нічого не забирав, теж нікого не переконали. Повисли в повітрі й звинувачення російського президента на адресу керівництва Варшави у тому, що воно співробітничало з Гітлером і нібито достеменно ніхто інший як поляки зробили перший крок у знищенні єврейського народу. Більше того – подібні заяви якраз і вписалися у сумнівну тенденцію, зазначену в резолюції Європарламенту як такий собі «небезпечний компонент інформаційної війни проти демократичної Європи». Тієї війни, яка ведеться досить диференційовано, залежно від того, чи схильні певні політичні кола йти на «примирення» з агресивною політикою Росії, чи принципово відсторонюються від подібних кроків.

Сподіваючись на порозуміння із Заходом, Владімір Путін опосередковано апелює до історичних аналогій між Німеччиною 1930-х років, і нинішньою Росією. Так, під час зустрічі представників Союзу незалежних держав (СНД) в Санкт-Петербурзі 20 грудня 2019 р. він заявив, що розуміє причини реваншистських настроїв у Німеччині після укладення Версальського договору 1919 р.. А полягають вони в тому, що підвівши підсумки Першої світової війни цей договір примусив Німеччину до територіальних поступок, виплат репарацій і роззброєння. При цьому Путін був вельми категоричним – Німеччину пограбували. «Для Німеччини Версальський мир став символом глибокої несправедливості і національного приниження. Фактично мова йшла про пограбування Німеччини» [4].

Президент Росії ніби застерігає: не доводьте політику щодо Росії до критичної ситуації. Цю думку більш випукло протягує відомий своїми проросійськими поглядами американський журнал *The National Interest*. Апелюючи до історичних аналогій, він у березні 2020 р. писав, що ціла серія багатосторонніх економічних санкцій, накладених на Москву після анексії Криму в 2014 р. та втручання в американські вибори 2016 р. можуть викликати небезпеку феномену «Версальського синдрому» – перетворення Росії на країну-ізгоя. А це, в свою чергу, потягне за собою вірогідність відродження російсько-китайського воєнного альянсу.

Тож журнал радить і колективному Заходу про всяк випадок дотримуватись лінії на «умиротворення» Росії: «Західно-європейські країни і Росія повинні шукати можливості зміцнювати зв'язки, що об'єднували їх в рамках європейського товариства й спільноти». Питання поставлене благородне, але на що сподіваються ці епігони «зрозуміти Путіна»? Вони тішать себе надією, що саме в формі континууму Західна Європа – Східна Європа колективні зв'язки багатої в минулому культурної й інтелектуальної історії мають набути й нині пріоритету над регіональним політичним ревізіонізмом, що виник після закінчення холодної війни. А над усе їх приваблює думка, що «має розпочатися європейське пробудження, в рамках котрого західні країни наново відкриють для себе універсальний вплив праць Достоевського, Толстого, Тургенєва, Горького та інших. Паралельно з цим Росія має прагнути до опанування нової традиції прихильності принципам універсальних прав й плюралістичності, що пустили в Росії корені у 19 столітті завдяки західному демократичному впливу, але які були втрачені в тоталітаризмі 20 століття» [9].

Що ж, як мовиться – блаженний хто вірує? А що стоїть за цією блаженною примхою ще десятиріччя тому розкрив видатний французький філософ Андре Глюксман у інтерв'ю польському виданню *Dziennik*. На його думку, причини політичної короткозорості європейців, а насамперед німецьких ділових кіл, полягають в тому, що підприємці, банкіри й бізнесмени стали жертвами гігантської ілюзії ідеологічної при-

роди. Вони, зокрема, вважають, що Росія могла б стати їхньою новітньою колонією, що вони могли б вернути собі ту роль, яку вони відігравали у ХІХ столітті – роль адміністраторів царської імперії. Воно переконані, що мають над Росією технологічну й інтелектуальну перевагу, а тому сподіваються стати вчителями, адміністраторами й інвесторами у період модернізації Росії. Тим часом німецькі підприємці не беруть до уваги те, що більшість лідерів Росії – вихідці з КДБ чи інших репресивних органів. Спільною рисою цих органів є презирство до людства. Біда в тім, що наївним німцям і в голову не приходить, наскільки велетенським є цинізм і нігілізм правлячої еліти Росії.

Тож Андре Глюксман застерігає діячів Заходу й нагадує їхню короткозорість, яка може в черговий раз обернутися трагедією: «всі західні лідери раніше помилялися в Путіні. Буш побачив у його очах небесну блакить. Блер пішов з ним в оперу у Санкт-Петербурзі ще до того, як Путіна було обрано, що було свого роду благословенням. Про Шредера й Берлусконі й говорити нічого. Насамперед вражає абсолютно фантастична нездатність лідерів Заходу щодо розуміння справжніх мотивів росіян... Оскільки Росія не може стати по-справжньому сильною, її головною метою стало шкідництво. Завдяки ядерній зброї, завдяки продажу конвенціональних озброєнь по всьому світу, а також завдяки продажу нафти й газу Кремль здатний поширювати тривогу й паніку... Західні лідери усвідомлюють це надто повільно з великими труднощами...» [2].

То на чому ж базуються оті наївні міркування про можливість успішного «засвоєння Росією нової традиції прихильності принципам універсальних прав й плюралістичності» на шляху інтеграції в сім'ю європейських народів? Тут варто було б західним аналітикам прислухатись до думки деяких представників російського ліберального сегменту. Так, наприклад, віце-президент Російського товариства сходознавців, професор Леонід Алаєв, оцінюючи систему цінностей Росії, зазначає: «Росіянин – це європеець **естетично**, людина тієї ж художньої культури. Але він не європеець **етично**. Він поводить себе не по-європейськи. У нього інша система цінностей. Для

європейця головною цінністю є свобода, а для росіянина – впевненість у своєму місці в соціальній системі. Він успішно вбудовується в системи рабства, кріпосництва, лакейства, прислужництва тощо. З обох сторін цих дихотомічних схем» [1].

То ж навіщо ж західним псевдолібералам апелювати до якогось «універсального впливу» благотворного у своїй духовності ХІХ століття, яке навіть і тоді зачепило Росію досить поверхово. Сподівання Еммануеля Макрона на те, що геополітична відкритість Європи по відношенню до Росії поставить своєрідний демократичний заслін перед її більш тісним зближенням з Китаєм – теж, очевидно, не самий мудрий хід. Хіба це не нагадає політику «умиротворення» Заходом «Версальського синдрому» Гітлера? Адже на наших очах відбувається немислиме: зріє новітній «приступ безумства», про який нагадував Андре Глюксман. І виключати цей приступ із зовнішньої політики Росії, очевидно, просто неможливо. Принаймні слід тримати в полі зору відому концепцію «безумного лідера», великого авантюриста, здатного укласти «велику оборудку» з ким завгодно й за будь-яких обставин.

Ось і зустріч глави європейської дипломатії Жозепа Борреля із главою російської дипломатії Сергієм Лавровим 5 лютого 2021 р. порівнювалась у ЗМІ із «зустріччю Невілла Чемберлена із Гітлером напередодні Другої світової війни». Зокрема державний діяч і викладач Паризького інституту політичних досліджень Сіріль Бре зазначав: «Чи виявив Жозеп Боррель наївність, відправившись у Росію? Чи ж, навпаки, розписався у власному цинізмі, опосередковано схваливши цим візитом затримання 11 тисяч людей [симпатиків Навального]? Наразі це питання залишається нерозв'язаним, як це зазвичай буває у відносинах Росії і ЄС після анексії Криму Москвою у березні 2014 року». Коли європейські інтереси наразилися на нехтування Росією європейських принципів, стало очевидно, що Жозеп Боррель «взяв на себе нездійсненну місію». Тим часом, французький аналітик констатує: «Росія має більшу потребу в ЄС, ніж той у ній. Вона потребує його капітали, технології, інвестиції й торговельні договори. Чому ж ми не можемо пока-

зати Росії її місце?». І відповідає – для цього має бути узгоджена політика усіх держав-членів ЄС: «непохитність за принципами і жорсткий захист законних інтересів – таким має бути спільне ядро держав-членів» [10].

А тим часом Росія продовжує йти авторитарним шляхом. Під час зустрічі з Боррелем Росія відверто окреслила свою позицію: жодних поступок у тому, що вона вважає с своїми внутрішніми справами (в тому числі й ситуацію у Білорусі): жодного співробітництва, жодних компромісів, жодної терпимості до зауважень ЄС у сфері дотримання прав людини. Так що правим виявився керівник Центру польсько-російського діалогу Анджей Новак, коли у свій час стверджував: «це не Захід буде впливати на Росію, а Росія буде впливати на західних партнерів, підштовхувати їх до того, щоб відмовитися від вимог у сфері цінностей. Президент Макрон може займатися відкритістю, але він розширює не вплив Заходу, а вплив Росії в Європі. Вплив не Толстого і Чехова, а Путіна й колишнього КДБ» [8].

Важко що-небудь добре сказати про політику «умиротворення» Гітлера з боку Франції та Великобританії. Що тут було більше – наївності чи злого умислу щодо спрямування Гітлера на схід – це справа професійних дослідників Другої світової війни. Ми ж в контексті війн історичної пам'яті не можемо обминути хай і поодинокі судження в російському інформаційному просторі про значну частку правди у резолюції Європарламенту від 19 вересня 2019 р. Так, політичний оглядач Борис Соколов запитує: ну й де в цій резолюції неправда? І дає свою відповідь: «Радянський Союз дійсно підписав пакт про ненапад із Німеччиною і секретний додатковий протокол до нього лише для того, щоб відкрити дорогу до Другої світової війни й закріпити за собою ряд територій у Східній Європі». До того ж докорінна відмінність радянсько-німецького пакту про ненапад 1939 року і польсько-німецького пакту про ненапад 1934 року полягає в тому, що останній не вмещав у собі жодних секретних додаткових протоколів і не був спрямований на розв'язування війни. Точно так же Мюнхенська угода 1938 року, будучи колосальною помилкою з боку лідерів Англії й

Франції, не дала цим державам жодних територіальних прирощень чи торговельно-економічних вигід, але була однозначно спрямована на недопущення війни. Тож «Чемберлен і Даладье, віддаючи Гітлеру Судетську область Чехословаччини, хай і наївно, але щиро вірили, що апетити фюрера будуть тим самим, врешті-решт, задоволені, і Європу чекає тривалий період миру» [6].

Звісно, важко сприйняти подібну аргументацію на рівні того, чи щирими, а чи наївними були спроби «умиротворення» Гітлера з боку Франції та Великобританії. Це має стати, очевидно, предметом окремих комплексних досліджень із залученням соціальної психології. Нас же цікавить інше – наявність в російському інформаційному полі альтернативної до офіційної точки зору щодо витоків та характеру Другої світової війни. Сумлінний читач має змогу дізнатися, що частина російського суспільства (хай навіть незначна за питомою вагою) вважає неправдою, що СРСР ніколи не був союзником Німеччини. Так, після підписання пакту про дружбу і кордон між СРСР і Німеччиною інші держави світу стали сприймати Радянський Союз як невоюючого союзника Німеччини. Це підтверджувалось спільними діями СРСР і Німеччини проти Польщі, котрі теж були зафіксовані в секретному додатковому протоколі до Договору про дружбу і кордон, радянським постачанням сировини й продовольства Німеччині й німецьким постачанням озброєнь Радянському Союзу (найбільш відомий тут переданий СРСР для добудови німецький важкий крейсер «Лютцов», перейменований у «Петропавловськ», а згодом використаний для оборони Ленінграда). Те ж саме стосується радянського сприяння німецьким торговельним суднам, яким після початку Другої світової війни було дозволено схоронитися в радянських портах, щоб не бути перехопленими британськими військовими кораблями, та ще довгим рядом інших фактів радянсько-німецького співробітництва у 1939-1941 рр.

Крім того, керівництво рейхсверу змогло за допомогою Радянського Союзу обійти приписи Версальського договору, який забороняв Німеччині створювати воєнно-повітряні

сили. З 1925 по 1933 рік у російському місті Липецьку існувала школа для німецьких пілотів. В Радянському Союзі було побудовано три німецьких літакобудівних заводів, була в наявності й школа танкістів. І все це відбувалося на основі Рапальського договору 1922 р., що передбачав воєнне співробітництво між Німеччиною і радянською Росією [7].

Ми не беремо на себе функцію погоджуватися з кожною думкою Бориса Соколова, чи спростовувати її. Наприклад, він пише: «Якби не було пакту про ненапад між СРСР і Німеччиною, Друга світова війна просто не почалась би в 1939 році. І німецького нападу на СРСР взагалі б не було» [6].

Що могло б статися, а що ні – це тема спекулятивних припущень. Зосередимось на тому, що було і що є нині. Отже, оскільки Росія оголошена правонаступницею СРСР, а сталінська версія Великої Вітчизняної війни була піднесена до рівня наріжного каменя нової російської ідентичності, то нинішнім офіційним особам доводиться викручуватись і поширювати завідому дезінформацію з приводу пакту Молотова – Ріббентропа. І замість того, щоб взяти на себе частину провини за сталінські й інші радянські злочини, чиновникам та білякремлівським науковцям доводиться опускатися до брехні й доводити, що злочини не були злочинами, а пакт Молотова – Ріббентропа ніс народам мир і благодать.

«Мозковий штурм» білякремлівських аналітиків

Ситуація напередодні 75-ї річниці закінчення Другої світової війни для російської влади, щоб хто не казав, склалася не комфортна. Прямо як в романі Льва Толстого: «Все смешалось в доме Облонских». З одного боку, 2020 рік згідно задуму Кремля мав пройти під знаком возвеличення ролі СРСР у справі перемоги. Тим більше що в сучасній Росії Велика Перемога – була й залишається ключовою подією в процесі формування національної ідентичності, визначальним стрижнем внутрішньо- й зовнішньополітичного наративу. І от раптом справжній концептуальний провал: у Європі на повну потужність відбувається перегляд усталених і, здавалось би, моно-

літно непорушних критеріїв і оцінок цілого історичного періоду – Другої світової війни. Не треба бути провидцем, щоб усвідомити – цей суспільний тренд буде мати й в подальшому глибокі політичні наслідки. З цього приводу Федір Лук'янов був змушений визнати: «На жаль, здається, що процес ерозії, який ми спостерігаємо в Європі, жодні аргументи загальмувати не здатні» [3].

В процесі подальшого аналізу перед групою білякремлівських аналітиків було поставлене риторичне запитання: «А це взагалі можна здійснити?». Відповіді на це запитання засвідчили, що жодних універсальних рецептів науковцям знайти поки що не вдалося, та й навряд чи їх вдасться відшукати. Бо змінювати слід не слова, а діла – здійснювати трансформацію в бік демократії й західного лібералізму. А до цього нинішня Росія, судячи з усього, поки що не готова. Але оскільки в дискурсі взяли участь аналітики провідних наукових центрів – Московського державного університету, Інституту наукової інформації з суспільних наук РАН, Інституту міжнародної економіки й міжнародних відносин РАН, Європейського університету в Санкт-Петербурзі, Балтійського федерального університету та Науково-дослідного університету «Вища школа економіки» – то вони виклали ряд порад і пропозицій для діючої влади. Що з того буде – то вже не їхній клопіт, а практичні завдання на рівні управлінської компетентності державних мужів.

А тим часом проблема історичної політики сприймається в світі як щось стихійно невідворотне: в Європі та й самій Росії змінюється розуміння глибинної суті самої політики пам'яті. На зміну ідеї, що історична пам'ять покликана подолати політичні розбіжності й ворожнечу, поступилася місцем розуміння пам'яті як ще одного простору, де можна жорстко вирішити насущні політичні завдання. Суть проблеми Алексей Міллер охарактеризував у такий спосіб: «Ми влилися в цю тенденцію, не розуміючи її механізмів і здійснюючи безкінечну низку помилок. До певного моменту Росія апелювала до Західної Європи, скаржачись на «погану поведінку» нових східноєвропейських членів. І резолюція Європарламенту ста-

ла настільки неприємним сюрпризом коли виявилось, що наратив «двох тоталітаризмів» замінив собою наратив Голокосту й отримав підтримку переважної більшості» [3].

До такого повороту подій Росія виявилася не готовою. На офіційному рівні з'явилися інформаційні приводи, якими залюбки могли скористатися опоненти. Взяти, наприклад, ряд висловлювань офіційних осіб Росії про те, що пакт Молотова – Ріббентропа став видатною перемогою радянської дипломатії. Ці заяви суперечили виступу Владіміра Путіна на Вестерплатте 2009 р., де ним була сформульована зовсім відмінна позиція: нам нічим гордитися у зв'язку з пактом Молотова – Ріббентропа, ми шкодуємо про цей крок, однак це було ланкою в низці подій, в яких взяла участь далеко не один СРСР. Однак в подальшому позиція Росії в цьому питанні раптом змінилася до протилежної. Агресія проти України в 2014 р. неминуче відбилася на посиленні агресивності зовнішньополітичного курсу Росії в цілому: з цього часу президент Путін став називати пакт Молотова – Ріббентропа правильним рішенням. То чому ж дивуватися, коли вслід за ним цю тезу стали повторювати усі підряд.

Алексей Міллер закликає правлячі кола Росії не робити заяв з кондачка, а зважати на фундаментальні зрушення, що відбуваються в сучасній Європі. Насамперед зважати на перегляд основоположних засад дотеперішнього європейського наративу. Раніше європейці прагли створити «космополітичний» наратив національної пам'яті, націлений на формування європейської ідентичності і загальноєвропейського громадянства. Звідси й серія різних заходів щодо формування транснаціональної пам'яті: франко-німецькі підручники, франко-німецько-польські посібники... Вихідна позиція, як уже зазначалося, полягала у визнанні: ми всі винуваті в Голокості, наша тема – покаяння, наше гасло – «ніколи більше» («**newer more**»). Та ось прихід нових східних європейців вніс кардинальні зміни в баченні проблеми: «Євреї, мовляв, підтримували радянську владу, а ті, кого обвинувачують у причетності до Голокосту, боролися проти сталінізму. Знайшли ідеальну фігуру поляка – Вітольда Пілецького, котрого нині збираються

вшановувати як втілення європейського підходу. Він був прихильником лондонського уряду Польщі під час окупації. Навмисно потрапив у Аушвіц [Освенцім], щоб зібрати дані про те, що там коїться, втік звідти, брав участь у Варшавському повстанні, був знову у німців у полоні, потім, восени, повернувся як агент Лондонського уряду в комуністичну Польщу, де був невдовзі заарештований і розстріляний. Ідеальна фігура, поляк, жертва двох тоталітаризмів, що й вимагається» [3].

Важко сказати, наскільки правлячий російський політикум дозрів до такого розуміння в постановці проблем. Та все ж Алексей Міллер береться влаштувати своєрідний історичний лікнеп, привертаючи увагу політиків до особливостей сучасної європейської ментальності: «діалогу, заснованому не лише на конфлікті інтересів, але й на взаємній повазі диспутантів». Реагуючи на виклики часу, знаний науковець поважає політичний клас Росії: «Замість ідеї, що ми говоримо про минуле для того, щоб знищити нашого противника, слід побудувати розмову про минуле, яка б враховувала, у чому ми не згодні, але маючи на увазі, що ми поважаємо один одного у цій незгоді».

Така діалектика, звісна річ, важка для сприйняття людьми, для яких навіть «Державна Дума не є місцем для дискусій» (Борис Гризлов, 24 грудня 2007 р.). То чи є шанс Алексею Міллеру розраховувати на дієвість і соціальний запит щодо своїх пропозицій? Тут важко сказати щось однозначно, принаймні він вважає своїм обов'язком попередити: «На верхівці політичної системи є потреба у розумінні того, що із верхнього поверху мають спускатися вкрай правильні, відшліфовані й кооперативні речі. Не слід ув'язуватися у цю війну. Судячи з того, що говорив Путін впродовж останнього місяця [грудень 2019 р.], він цього поки не усвідомлює. Слід провести розмежування між державними органами й «представниками громадськості», яким усе дозволено. У нас є організація «Історична пам'ять», хай викриття «мерзотної сутності» тих чи тих діячів і країн впливає звідти. Вони, до речі, це дуже ефективно роблять. А державним органам – заборонити, тому що на ділі їхні заяви адресуються насамперед внутрішній аудиторії,

а зовнішня це використовує. На крайній випадок – є Дума, хай вона й сперечається із Європарламентом» [3].

Ось такі тактичні кроки пропонують наукові експерти. А в чому ж тоді має полягати стратегічна лінія? Як виявляється, її ще слід осмислити, бо, на думку Олексія Міллера, на тривалу перспективу антагоністичний характер історичної політики нинішньої Росії, ні до чого доброго не приведе: «Перехід від космополітичної до антагоністичної пам'яті зайняв досить тривалий час. Він розпочався на порозі XXI століття, ідеологічно оформився у 2004 р., остаточно утвердився ще через десять років [2014 р.]. В якомусь очевидному майбутньому тенденції мають змінитися – неможливо їхати в один бік надто довго». Тобто, слід іти по шляху пошуку компромісу, конструктивного діалогу [3].

А тим часом, станом на кінець 2019 р. конкретні кроки Росії в сфері політики пам'яті були вже визначені Кремлем, а тому науковцям залишалося лише висловити свої судження з тих чи тих практичних питань. Тоді, на переломі 2019-2020 рр., перспектива на найближче майбутнє сприймалася здебільшого в мажорних тонах – епідемія коронавірусу ще не внесла свої корективи в міжнародні стосунки. Магістральна подія 2020 р. сприймалася однозначно піднесено: Парад Перемоги на Червоній Площі за участю світових лідерів, а потім і відзначення 75-ліття ООН, де можна буде спробувати зміцнити й утвердити позицію порозуміння із Заходом в рамках політики пам'яті. В контексті появи на Заході феномену «Путін-ферштеєр», з Україною планували не церемонитись: «Природний союзник – Ізраїль, котрий, звичайно, ніколи не погодиться з тим, що роблять інститути національної пам'яті в Польщі і – особливо – в Україні, чи з політикою пам'яті в Естонії, Латвії, Литві» [3].

Такі розрахунки мали під собою певні підстави. Тут і примиренський щодо Владіміра Путіна курс Еммануеля Макрона, тут і очікування кінця каденції Ангели Меркель, а ще відверто проросійські, навіть пропутінські жести з боку Ізраїлю. Адже в січні 2020 Путін відвідав цю країну на відкриття пам'ятника жертвам блокади Ленінграда. Цей жест оцінювався в Росії як піднесення блокадників (а значить і персонально батьків Пу-

тіна) на один п'єдестал із жертвами Голокосту. Отже, була знайдена лінія на порозуміння між Росією й Ізраїлем. І це при тому, що в Європі ніяк не прийдуть до спільної думки, кого ж слід вшанувати в образі жертв Другої світової війни. У відповідь на проект окремого пам'ятника усім жертвам нацизму на Сході, було висунуто окремий проект пам'ятника полякам, бо, мовляв, негоже полякам бути разом з росіянами в одному меморіалі. А тим часом до цього часу ніхто так і не вшанував ні пам'ять остарбайтерів, ні радянських військовополонених. От тут, міркують російські експерти, є шанс Росії виступити ініціатором їхнього вшанування, створити відповідну коаліцію однодумців, а потім задекларувати: «це, мовляв, не Путін, а народи Східної Європи апелюють до пам'яті. І то негайно».

А тим часом ставлення до встановлення монументів тим чи іншим жертвам Другої світової війни є своєрідним маркером, що передає ступінь напруги в існуючих війнах історичної пам'яті. Досить детально проілюстрував стан справ у цій сфері професор історії й культури Східної Європи і Росії в Університеті імені Фрідріха-Вільгельма (м. Бонн) Мартін Ауст. Його загальна оцінка полягає в тому, що «нині доводиться з гіркою усвідомити, що за минулі роки політизація історії вочевидь стала терном в тілі націй, сіючи антагонізм і провокуючи запеклу полеміку» [5].

В практичному полі німецької політики це знаходить свій вияв у підриві культури спільної пам'яті в країні. Два десятиліття тому після переїзду уряду й парламенту Німеччини із Бонну в Берлін в 1999 р., а також в перші 2000-ні роки символічна культура суспільної пам'яті в Німеччині знайшла своє втілення в установленні пам'ятників у центрі Берліна: жертвам Голокосту, жертвам винищення народів сінті і рома (циган), переслідуваним нацизмом гомосексуалістам, а також жертвам нацистської евтаназії. Критики справедливо зазначали відсутність пам'ятника жертвам руйнівної війни, котру Німеччина вела спершу в Польщі, а потім у країнах Прибалтики й в Радянському Союзі. Одні пропонували спільний пам'ятник усім загиблим, другі пропонували окремий меморіал полякам, а Тімоті Снайдер, виступаючи в парламенті ФРН, про-

понував приділити особливу увагу жертвам України. Ще одна третя ініціатива надійшла від Фонду меморіальної пам'яті убитих євреїв Європи: було запропоновано створити документальний центр німецької окупації й звірств у всій Європі, в тому числі й на території Радянського Союзу.

Поки що жоден проєкт не отримав підтримки парламентської більшості. Складається враження, що наразі взагалі неможливо об'єднати ці три ініціативи. З точки зору наукової історіографії й культури народної пам'яті, здавалось би, не повинно було б бути якихось серйозних бар'єрів для пошуку компромісу. Однак війни історичної пам'яті загострили питання про «правильне» трактування історії. Наприклад – чи може існувати спільна пам'ять про польські і радянські жертви війни? Обставини складаються так, що «ці люди покликаються на лекцію Путіна по історії війни. Ось чому врешті-решт є сенс прислухатись до заклику російського географа й історика Павла Поляна, з котрим він звернувся в інтерв'ю телеканалу «Дождь»: будь-ласка, залиште історію історикам, не перетворюйте її в політичну зброю. Необхідно провадити дійову політику деескалації війн пам'яті. Історикам слідє взяти на себе керівництво щодо виконання цього завдання: хай вони піднімуть свій голос, вимагаючи ретельного розслідування усіх складнощів і хитросплетінь історії» [5].

Ми б сказали дещо стриманіше – змістити центр ваги між історією і політикою у бік наукового аналізу, бо зовсім відділити історію від політики не вдавалося ще нікому.

У пошуку «великого наративу»

Питання залишилося за малим: хто підніме свій голос на захист наукової істини? Вірніше – кому буде дозволено в Росії цей голос підняти? Як показує дискурс білякремлівських аналітиків, не всі вони готові одностайно статъ за свободу професійної наукової думки. А то й простіше: чи не запропонувати, врешті-решт, свої послуги діючим політикам? Так, викладач МДУ Федір Гайда пропонує Кремлю посилити свої позиції за рахунок більш активного пошуку союзників у Єв-

ропі. Для цього, на його думку, в контексті проблеми початку Другої світової війни слід зосередитись на таких чотирьох напрямках [3].

Перший, посуватись чимдалі вглиб історії, всіляко наполягати на тому, що війна розпочалася не в 1939 р. Аргументація мала б бути такою: війна розпочалася на Далекому Сході у 1937 р., принаймні так вважають китайці, а це нині дуже вагомो. Тим більше, що і СРСР в серпні-вересні вів війну із Японією, яка була союзницею Німеччини і дуже болісно відреагувала на пакт Молотова – Ріббентропа. Отже, за таких передумов є шанс довести, нібито СРСР не міг бути заводієм Другої світової війни.

Другий напрям: всіляко нагадувати про витоки війни у образі ганебного Версальського договору, де статус Німеччини було зведено до упослідженого ізгоя, а щодо радянської Росії здійснювався курс на її ізоляцію. А тим часом акцентувати увагу на тому, що авторитарні режими Центральної і Східної Європи теж були не чим іншим як породженням Версальського договору. От чому з цими режимами, мовляв, уже можна було не церемонитись: «Чим Пілсудський кращий за Муссоліні? В Прибалтиці й Румунії режими теж були уповні на рівні італійських фашистів». Отже, висновок напрошується сам собою: СРСР прирощував свою територію на послідовно антифашистській платформі. То які, мовляв, можуть бути до нього претензії?

Третій напрям: щоб вивести Сталіна із-під вогню критики його ім'я було б доцільно «послідовно пов'язувати з тими, в союзі з ким він вів Другу світову війну. Що говорив про Сталіна Черчилль, Рузвельт, де Голль?... Сталіна слід пов'язувати з ООН, Декларацією Об'єднаних Націй 1 січня 1942 року. Якщо ми говоримо про нього, відразу повинна виникати «Велика трійка». Отже, апологетика Сталіна зводиться до того, що коли його важко зарахувати до демократів, то у всякому разі можна вважати «великим другом» демократів.

Четвертий напрям: замість СРСР із його пактом Молотова – Ріббентропа слід знайти спільного для європейців ворога. Це положення було озвучено відверто цинічно: «Головний

офірний козел у нас, виходить, Польща. Якщо нам із Євробюрократами слід віднайти спільного ворога, мабуть, Польща й буде першим кандидатом... Наш головний союзник – так, це Ізраїль. Зовсім згоден, тому слід розвивати: євреї у Червоній армії тощо. В Україні є державне свято – День захисника України, день створення Української повстанської армії (УПА), що відзначається 14 жовтня, на Покров. І в той же день відбулося повстання в таборі Собібор. Відзначати річницю на загальнодержавному рівні в цей же самий день!».

Показово, що цей підхід, який власне виправдовував існуючу «війну історичної пам'яті», не був підтриманий Алексеем Міллером як головним доповідачем на цій панелі. Його контраргументація полягала в тому, що це все, мовляв, дрібниці, усе це – часткові випадки, що летять мимо цілі. У даному випадку «слід розбудовувати великий наратив, а цього наративу немає. Позиція, що слід якимось чином захищати Сталіна, – завідомо програшна, нам взагалі не слід його чіпати». Що ж стосується авторитарних режимів Центральної й Східної Європи, то судження з цього приводу «уже звучали в європейські дискусії напередодні моменту, коли в 2009 р. була прийнята знаменита постанова про те, що 23 серпня – День пам'яті жертв двох тоталітаризмів. Спершу назва була іншою – «День пам'яті жертв тоталітарних і авторитарних режимів», але «авторитарних» по дорозі загубили, і це відбулося не випадково – вирішили приховати ті самі східноєвропейські держави. Знову піднімати цю тему нема смислу, тому що так ми граємо на руку тим, хто стверджує, що росіяни спеціально сіють ворожнечу між європейськими народами. Ще раз повторюю, потрібен позитивний порядок денний, позитивний наратив» [3].

То де ж його взяти – отой достоту позитивний наратив? Хіба що, вважає представник ІНІСН РАН Дмитро Єфременко, позитив може бути і у деякій відмові від негативу. Задля ілюстрації він пропонує розглянути досить умовну схему: історичний наратив держави «Х» відіграє визначну роль у згуртуванні суспільства. А в цей час впливові сили держави «У» систематично цей наратив заперечують. Тоді політичні еліти держави «Х» опиняються перед вибором – або ж ігнорувати

дії держави «У», або ж опрацювати комплекс заходів, спрямованих на протидію підриву свого наративу й дискредитацію історичних настанов, значимих для держави-суперниці «У». В результаті рано чи пізно відбувається «вихід на надзвичайно небезпечну траєкторію, що ми нині й маємо до діла. Ми близькі до цього в балто-російських і польсько-російських інтеракціях з питань історичної пам'яті. Останніми роками ми впевнено рухалися в напрямі подібного конфлікту історичних наративів і з Україною, у крайньому випадку, коли основним рупором «української національної пам'яті» був Володимир Вятрович. Не знаю, чи вдасться тепер переломити цей тренд Зеленському. Підстав для оптимізму поки що дуже мало» [3].

Чи можемо ми в Україні сприйняти цей пасаж Єфременка як добрий знак переосмислення Росією неконструктивного курсу своєї історичної політики щодо України? Навряд чи так. Почавши із заперечення небезпечної траєкторії війни історичної пам'яті, розв'язаної Росією, він врешті-решт сподівається, що на поступки має піти чомусь Україна. Логіка, що не кажи, дивна, але зрозуміла з точки зору лояльності науковця в статусі заступника директора ІНІСН РАН до кремлівської влади: Україна має відступити, а Росія тоді залюбки прийме капітуляцію. А паралельно Москва має приділити більше уваги аналітичній деконструкції наративу, представленого резолюцією Європарламенту. У цій справі, мовляв, слід подбати про пошуки реальних і потенціальних союзників: «це, безсумнівно, Ізраїль і світове єврейство», а ще країни, «де ліві і комуністичні сили були й залишаються впливовими», а в Сполучених Штатах «вести діалог із американським університетським співтовариством». Не варто гордувати, закликає Єфременко, й міжнародним співтовариством експертів Асоціації дослідження пам'яті, які мають виходи на політичні еліти. А тим часом англomовний сайт цієї асоціації в Росії заблоковано, чому слід, мовляв, дати раду.

Не зійшов із найждженої колії «війни історичної пам'яті» й Андрей Тесля – старший науковий співробітник Інституту гуманітарних наук Балтійського федерального університету імені Іммануїла Канта. Хоча слід віддати йому належне – на

представлення «великого наративу» історичної політики він не претендує, а також не береться «створювати універсальний текст, який відразу захопить усіх і звернеться до всіх». Для нього найсвятішим обов'язком є захист «соціалістичного досвіду». У цій площині він почуває себе впевнено: «Як ставити питання? Так, Радянський Союз – трагічна тема, гідна осуду, але це сюжет про збій, про зрив, а не про системний ґандж. Коли ми говоримо про логіку еволюції правих, то рух різних варіантів фашистів, фалангістів і їм подібних до нацизму – це рух в рамках внутрішньої логіки, скочування до крайнощів, але закономірних. Радянська минуле – не закономірність, а ексцес» [3].

Дивні судження доводиться чути від представників російської науки. Виходить так, що західний лібералізм має свою внутрішню логіку, а радянський соціалізм – це суцільний тобі ексцес. Як це зрозуміти, що величезний регіон світу йде всупереч логіці й тим самим входить у стан ексцесу, збою і зриву. Як же з таким історичним багажем та не втягнутись у війни пам'яті? Тож Андрей Тесля пропонує не виправдовуватись, а виходити із концепції «меншого зла»: бо «з нашого боку виступали далєбі не воїни світла, чого тільки не було, але з іншої сторони було абсолютне зло». Посилання на Версальський договір, мовляв, теж може бути доречним – воно показує як усе відбувалося складно й нелінійно. І тут у нашого автора звучить фінальний акорд «логіки вирішального випробування»: «Не важливо, що було в минулому, головне – в момент істини очутитися на світлій стороні. Тут добре спрацьовує зв'язка про підсумки, про вихід із Другої світової війни, 9 травня і 2 вересня 1945 р.». Тобто, переконує нас Тесля, мало що могло бути до 22 червня 1941 р, тут головне те, що сталося після Великої Перемоги. А в цей період уже можна знайти суцільний позитив: і створення ООН, де СРСР член Ради Безпеки; і прийняття Всезагальної декларації прав людини 1948 р. Отже у російських аналітиків з'являється шанс наполягати на тому, що всі ці досягнення «пов'язані з радянською ідеєю». Більше того, ці досягнення й виявилися універсальними «завдяки 1945 р. і ролі СРСР», бо «ми так чи інакше – спадкоємці СРСР».

В такий спосіб Росія в найкращий спосіб виступає спадкоємницею СРСР, «а сучасний консервативний прядок денний включає все краще із соціалістичної спадщини».

Що й казати – на «великий наратив» ці розумування не затають. Одне діло соціалістична спадщина Австрії чи Швеції, а зовсім інша – радянська. Цю спадщину ми на пострадянському просторі й до сьогоднішнього дня ніяк перебороти не можемо, бо вона в способі мислення й життєдіяльності старшого (а то й середнього покоління). Можливо, справі зарадить третє покоління (тут доречно згадати російських декабристів – третє покоління «нелупцьованих» дворян»). Вони вже, будемо сподіватися, не шукатимуть «перед кем бы преклониться» (М. Достоевський).

А поки що практично усі зазначені вище аналітики так і не піднялися до рівня «великого наративу», а натомість осмілюються хіба що вносити незначні корективи у практично діючі нині в Росії війни історичної пам'яті. Навіть Алесей Міллер, при всій його академічності, погоджується з виступаючими: «Той більшовизм, котрий перетворюється в сталінізм, захищати не слід, а от ліву традицію, соціал-демократію, можна використати». Так і хочеться запитати: то хто ж в Росії уособлює в собі оту соціал-демократичну традицію: невже ж партія «Яблуко»? І який же в неї рейтинг? Так собі – «голос волаючого в пустелі».

Література

1. Алаев Л. Проблематика истории Востока. М., 2019. С. 474.
2. Глюксман А. Европа не способна использовать слабости Кремля. URL: <http://inosmi.ru/world/20081210/245970.html>
3. Историческая память – еще одно пространство, где решаются политические задачи». URL: <https://globalaffairs.ru/print/global-processes/Istoricheskaya-pamyat--rsche-odno-prostranstvo-gde-reshayutsya-politicheskie-zadachi-20316>
4. Неформальный саммит СНГ. Президент России. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/62376>
5. «Олимпиада жертв исторической несправедливости». URL: <https://globalaffairs.ru/articles/olimpiada-zhertv/>

6. Соколов Б. Резолюция Европарламента о правде. URL: <https://day.kyiv.ua/ru/blog/politika/rezolyucia-evroparlamenta-o-pravde>
7. ADR: споры о роли Польши в разжигании войны. URL: inosmi.info/ard-spory-o-rol-polshi-v-razzhiganii-voyny.html
8. Le Figaro: Варшава обеспокоена идеологией евразийства Путина. URL: inosmi.info/le-figaro-varshava-obespokoena-ideologiyevraziystva-putina.html
9. TNI: почему опасно делать из России государство-изгой. URL: inosmi.info/tni-pochemu-opasno-delat-iz-rossii-gosudarstvo-izgoy.html
10. Atlantico: Россия не хочет слушать лекции ЕС. А не показать ли ей, что ЕС сейчас в позиции силы? URL: inosmi.info/atlantico-rossiya-ne-khochet-slushat-lektsii-ts-a-ne-pokazat-li-ey-chto-es-seychas-v-pozitsii-sily.html

Глава 8.

«ВЕЛИКИЙ НАРАТИВ»: МІЖ СХОДОМ І ЗАХОДОМ

Слід віддати належне – певні спроби російських аналітиків представити «великий наратив» бути здійснені. Задля успішного протистояння на європейському театрі війн історичної пам'яті, заступник директора Інституту світової економіки і міжнародних відносин імені Є.М. Примакова РАН (ІСЕМВ) Александр Ломанов запропонував шукати союзників Росії на Далекому Сході – в Китаї. Його стартова теза – в Росії здійснюється поворот на Схід. Тож слід враховувати, що в Китаї конструюється оновлене трактування історії, гідне заявки на перетворення цієї країни в могутню державу під керівництвом КПК.

Які ж зрушення привернули увагу російського науковця? Він звертає увагу на те, що наприкінці ХХ початку ХХІ століття офіційна версія щодо ролі Китаю у Другій світовій війні була дещо притлумленою. Що не кажи, але проти Японії боровся гомінданівський уряд Чан Кайші. За цих обставин затіняти особу Мао Цзедуна фігурою генералісимуса було негоже. Та ще слід було зважати на гостру потребу отримання інвестицій і технологій з Японії. В ті часи Ден Сяопін намагався уникнути історичних суперечок і облишити їх вирішення на розсуд наступних поколінь.

Нині ж ситуація докорінно змінилася. У 2015 р. в ході підготовки до святкування 70-ліття Перемоги китайське керівництво заявило, що здійснювана в Китаї Війна спротиву Японії була «важливою частиною світової антифашистської війни». Відповідно Сі Цзінпін доручив китайським історикам докорінно вивчити чотирнадцять років Війни спротиву, розпочинаючи із японської анексії Маньчжурії в 1931 р. В та-

кий спосіб традиційні рамки воєнного восьмиріччя – з 1937 по 1945 рр. – у Китаї можуть бути розширені аж до чотирнадцятиріччя.

Східний вектор «великого наративу»

І тут для Росії нібито з'явився шанс при оперті на Схід поправити свої позиції на європейському театрі війн історичної пам'яті. Олександр Ломанов констатує: *«така точка зору означає, що «світова антифашистська війна» розпочалася не в Європі і не в 1939 році. Розв'язала цю війну Японія, а тому жодні звинувачення на адресу СРСР стають беззмістовними»* [3]. А отже з'явився шанс скористатися з того, що на цьому головному східному полі антифашистської боротьби й до сьогодні ще залишилась добра пам'ять про радянських льотчиків-добровольців і про вклад Червоної армії у звільненні північно-східного Китаю у 1945 р. І жодних тобі суперечок в Китаї щодо визвольної місії радянського солдата.

Звісно, за все доводиться платити. Олександр Ломанов нагадує про очікування з боку китайської сторони того, що й російський історичний наратив теж буде доповнений. Хоч би й визнанням того, що Радянському Союзу саме завдяки Китаю у 1941 р. не довелося після нападу Німеччини воювати ще й з Японією на Далекому Сході. Але й тут для Росії з'являється можливість поправити свій імідж: «В якості зустрічного кроку ми можемо розраховувати на китайське визнання ролі СРСР в якості «головного західного поля битви у світовій антифашистській війні». Щоправда, застерігає Ломанов, росіянам розраховувати на повне взаєморозуміння з боку Китаю теж не доводиться. У Китаї домінують свої національні інтереси: «Китай заінтересований у розвитку зв'язків із країнами Центральної і Східної Європи і тому навряд чи буде брати участь на боці Росії у полеміці про колабораціонізм і Голокост. Відповідно, і Росія може дозволити собі не встрявати надто глибоко в китайсько-японські суперечки з історії війни» [3].

При всьому тому, зазначає Олександр Ломанов, є один позитивний для Росії фактор в історичній політиці Китаю: «За

умов строгого контролю над історичною пам'яттю в Китаї «стихийна» поява критики щодо ролі СРСР у Другій світовій війні є неможливою. Наратив створюється зверху і контролюється правлячою елітою». Отже відшуковувати спільні точки в пам'яті про війну Росії доведеться із врахуванням ужорсточення контролю над історичним наративом. За цих умов завдання для Росії полягає в наступному: еволюцію «історичної пам'яті» в Китаї необхідно відслідковувати й «слід подумати про спільні виступи на наукових площадках третіх країн, насамперед – в Європі. Китайські колеги можуть переконливо розповісти, що війну розв'язав не Сталін, а японські мілітаристи» [3].

Поряд з цим Росії пропонується вдатися до створення різноманітних історичних наративів із широким використанням потенціалу китайських історичних напрацювань, спираючись на могутній пропагандистський апарат і підтримку з боку держави, задля спільного проведення різноманітних наукових конференцій та інших форм «спільних вилазок на західні дискусійні площадки». І в цій площині російсько-китайського співробітництва відкривається широке поле діяльності: «Перед нами дві об'єктивні даності. З одного боку, наростаюча відчуженість між Росією і Європою, що не буде скоро вилікувана. З другого боку, це оголошена на офіційному рівні нова епоха російсько-китайських відносин, головною нормативною характеристикою котрих є безпрецедентний рівень взаємної довіри. Повна довіра до китайської версії, що проголошує Китай переможцем на східному фронті Другої світової війни, неможлива без зустрічного розуміння рівня китайської підтримки російської воєнної історії» [3].

Воно все б нічого, але як китайцям зрозуміти наратив «російської воєнної історії», навколо якої до цього часу самі росіяни ведуть суперечки? І то хіба що на рівні тактичних кроків, так і не дійшовши згоди щодо стратегічної лінії великого наративу. І все-таки, як на нашу думку, в одному сюжеті під час панелі сталося певне зрушення. І надійшло воно не від представників наукових установ, а від спеціального кореспондента газети «Взгляд» Юрія Васильєва. Насамперед він констатував

наявність глибокої дослідницької інерції: «В цілому склалося так, що наратив війни і наратив Перемоги у нас – майже одне і те саме. Прекрасно було сказано про старий жорсткий наратив наших східних сусідів. У нас теж наратив достатньо старий, жорсткий і монументальний. В контексті відносин із західними партнерами – а чи можливе інше визначення війни і Перемоги? Це стосується і питання пам'ятників, і різноманітних демаршів, і своєрідних трактувань історії Другої світової. Чи ж можливий більш гнучкий, тактичний, оборонний ізвод цих уявлень? Чи можливим є, умовно кажучи, «наратив по виклику» в такій досить великій, неповороткій, справі? Мені здається, що ні. Цей наратив так просто в тактичну оборонну одиницю не перетворюється».

Юрій Васильєв стверджує, що досвід переосмислення війни в Росії практично відсутній. Деякі спроби перегляду, до яких вдалися у 1980-1990-ті роки ні до чого не привели. Хоча з плином часу, не виключено, такі зміни можуть відбутися, якщо це буде відповідати якимось фундаментальним завданням. На сьогодні ж існуючий наратив в Росії, як і в Китаї, досить монументальна структура, для переосмислення якої можливо доведеться ще чекати впродовж п'яти-десяти-п'ятнадцяти років. Але *такий перехід наразі мислиться в такий спосіб: «перехід від наративу Великої Вітчизняної до наративу Другої світової. Грубо кажучи, у нас є тумблер: на одному боці – 22 червня і 9 травня, на другій – 1 вересня і 2 вересня*. Чи переходити від одного до другого – питання стратегічне. І розв'язання його лежить насамперед, як мені здається, в сфері не стільки чисто громадського, скільки ще й адміністративно-управлінського консенсусу, причому на найвищому рівні. Але резерв переосмислення наративу Великої Вітчизняної у тому вигляді, який склався, я не бачу – крім відходу в сферу чисто історичної пам'яті» [3].

Отже, необхідність переходу від концепції Великої Вітчизняної до концепції Другої світової, яка в Україні уже давно усвідомилася, нарешті висловлюється і в російському інформаційному полі. Щоправда з суттєвою поправкою – остаточно справа буде вирішуватись врешті-решт не громадськістю кра-

їни, а в Кремлі «на найвищому рівні». І це перше помітне зрушення у сприйнятті історичного минулого Другої світової війни. З другого боку, відбувається переосмислення політики щодо знесення тих чи інших пам'ятників. До розуміння російських експертів врешті-решт дійшло, що політика встановлення чи знесення пам'ятників не є якимось «унікальним і безпрецедентним явищем, а насправді – абсолютною нормою. Кожна зміна режиму веде до перелопачування, до зачистки пам'ятників». Тому, закликає Алексей Міллер, «перестаньте смикатися». Світова практика полягає в тому, що місця воїнських поховань – не зачіпати, а там, де тіла не лежать – то сфера компетенції тої чи іншої держави, а не Росії. Цю думку підтримує й Федір Лук'янов: «ми не можемо нав'язувати іншій країні, як їй дивитися на своє минуле» [3].

Цю думку поділяє і професор НДУ «Вища школа економіки» Александр Філіппов. Коли раніше встановлювалися пам'ятники на територіях, підконтрольних СРСР чи Варшавському договору, «все це базувалося на певній концепції світової історії, де комунізм був неминучим майбутнім планети. Ті, хто боровся з комунізмом, були палії війни, прихильниками старого світу, ворогами не просто нашої країни, а людства». Нині ж виявилось, що все це пропаганда. І коли Росію наразі не влаштовує зміна трактувань історії «у наших колишніх союзників, сателітів і тих країн, що відкололися від Радянського Союзу, то слід запитати, а навіщо їм наше суттєво спрощене й редуковане навіть порівняно із пізнім СРСР трактування минулого? Вони-то що отримають, виявившись чи то боягузливими зрадниками в боротьбі проти фашизму, чи то часами мало не гіршими за Гітлера?». Тож цілком представників цих країн можна зрозуміти: «Вони зносили й будуть зносити пам'ятники, тому що наявність їх насправді – не питання того, чи заслужила монумент та чи інша людина із минулого, а того, як на це дивляться люди сьогодні. Їм потрібно знести пам'ятник для своєї самоорганізації, вирішення внутрішніх питань» [3].

А коли взяти до уваги тезу, зазначає Філіппов, що радянське – це ексцес, а не закономірність, то тоді російській сторо-

ні доведеться стверджувати, що «ми до цього часу є насамперед спадкоємцями універсалістського гуманістичного загальнолюдського проєкту. На шляху його реалізації ми не те щоб тимчасово ухилялися в бік ексцесів, а, скоріше, здійснювали жажливі злочини. Тим не менше, жодного іншого проєкту в ресурсах наративу у нас немає. Якщо ви не берете його, ви берете проєкт Третього Риму, що має спасти людство відомо в який спосіб. Або ще в розпорядження виявиться один із варіантів етнокультурного націоналізму, що досить жалюгідно й непереконливо намагається довести, нібито націоналісти різних країн світу можуть без всілякого імперіалізму мирно співіснувати на нашій маленькій красивій планеті» [3].

Одним словом, як на нашу думку, фінал панелі щодо трансформації війн історичної пам'яті і опрацювання «великого наративу» виявився далеко не на сподіваному мажорному рівні. І для цього існують об'єктивні підстави: брак «великого наративу» є просто наслідком відсутності стратегічного бачення завтрашнього дня, неможливості висунути себе в ролі авангарду людського прогресу. І тут не зарадить жодний «східний» вектор. В Китаї протидія будь-якому «очорненню» героїв війни і революції тісно пов'язана із захистом легітимності влади, що не допускає жодних розумувань щодо того, чи був вибір у бік соціалізму «історичною помилкою». За даних обставин, зазначає Алексмандр Філіппов, є дуже мало надій, що перегляд історичної політики зведеться до якоїсь поміркованої й акуратної версії: «Слід зрозуміти, що ми не в Китаї, – не те щоб нажаль, не те щоб на щастя. У нас немає єдиного ідеологічного центра, який міг би достатньо ефективно змінити характер внутрішнього дискурсу, навіть в цілях щонайбільшої солідаризації. У нас інше розуміння способів аргументації в гуманітарній сфері і накопичений великий досвід роботи з пам'яттю, який неможливо ні ігнорувати, ні відмінити» [3].

Отже, питання історичної пам'яті станом на кінець 2019 р. не знайшло в Росії свого наукового обґрунтування у вигляді «великого наративу», не кажучи вже про втілення історичної політики у якийсь притомний державний курс. Однак із порядку денного воно теж не було знято. Як то мовиться – «кож-

ній справі свій час і пора». А тим часом, поки основи стратегічного курсу до переорієнтації історичної політики на Схід ще проробляються, Москві доводиться в режимі гнучкого реагування діяти на західному фронті – проти об'єднаної Європи, насамперед проти Польщі.

Польський фактор для Росії

Але й тут спрацьовували одні і ті ж підводні камені. Щонайголовніше, російські науковці не змогли вийти на великий наратив насамперед тому, що кожен із них підсвідомо знав – такі питання вирішуються лише на найвищому рівні в Кремлі. І неспроста. Інтерпретація кривавої історії ХХ століття є надто важливою ділянкою «гібридної війни», щоб її довіряти академічним чи університетським структурам. А війна ця ведеться уже не один рік на широкому просторі від Кавказу до Великобританії: тут і збройні напади на Грузію й Україну, і вбивства противників путінського режиму дома і за рубежом, і стрімко зростаюче число провокаційних польотів російських військових літаків в регіоні Прибалтики, і прихована та пряма підтримка популістів у країнах Заходу, і пропагандистські марші байкерів. І все це цілеспрямовані кроки націоналістичної держави Росії проти об'єднаної Європи.

Тож прийняття 19 вересня 2019 р. резолюції Європейського парламенту під назвою «Про важливість європейської пам'яті для майбутнього Європи» є, як на нашу думку, ще одним свідченням того, що нині Європа вдається до мобілізаційних заходів проти путінської інформаційної інтервенції. Однак у прийнятті цього документу є один пікантний момент – одним із активних ініціаторів цієї резолюції виступила Анна Фотига – экс-міністр закордонних справ Польщі. І це, очевидно, зіграло свою роль – Польща виявилася в центрі уваги Кремля як перший кандидат «на роздачу». До решти Європи, не будемо сумніватися, справа ще дійде.

Щоправда відповідь на резолюцію Європарламенту з російського боку була надана із пристойною як для дипломатичної гри затримкою. Нагадаємо ще раз хронологію подій: Володів

Путін з інтервалом у три місяці – а саме 12 грудня 2019 р. – з гіркотою в голосі назвав документ Європарламенту «безпардонною брехнею». І на цьому не спинився. Уже через декілька днів 19 грудня під час чотиригодинної «бесіди з журналістами» він розкритикував позицію Польщі напередодні Другої світової війни, зазначивши, що Польща активно взяла участь у поділі Чехословаччини. Цю ж тему Путін піднімав на неформальному саміті СНД в Санкт-Петербурзі 20 грудня, а також на зустрічі з бізнесменами в Кремлі 25 грудня. Справа дійшла до скандалу після виступу російського президента на розширеному засіданні колегії Міноборони 24 грудня, коли він вдався до недипломатичної лексики, назвавши «антисемітською свинею» польського посла Юзефа Липського, котрий працював у Німеччині в 1930-х рр.

Характерна риса зазначених виступів Владіміра Путіна – не обілювання й припудрювання зовнішньої політики Сталіна, а жорстке дотримування лінії на те, що, мовляв, усі в цьому світі грішили, ну й ми не без гріха. І ніхто нам не суддя, бо таке життя. А тим часом над усіма сентиментами має домінувати державницький інтерес. Ось така філософія, яку доцільно проілюструвати широко і дослівно із прес-конференції 19 грудня:

«Сталін не заплямував себе прямими контактами з Гітлером, а керівники Франції і Великобританії з ним зустрічалися і папірці підписували. Так, був підписаний пакт Молотова – Ріббентропа і секретний до нього додаток, це правда. Добре це, чи погано? Звертаю вашу увагу, це дуже важливо: Радянський Союз – це була остання держава Європи, яка підписала з Німеччиною пакт про ненапад. Решта усіх до цього підписали, ну а що було діяти Радянському Союзу? Залишатися один на один?

Так, кажуть, секретні протоколи, поділ Польщі. Але Польща сама взяла участь у поділі Чехословаччини: зайшла у два райони і забрала їх, от і все. Ультиматум висунули фактично, ціле угруповання створили для агресії, до якої не дійшло, тому що Чехословаччина здалась під цим натиском і віддала території.

Так, радянські війська зайшли в Польщу відповідно до цих протоколів, але зробили це після того, як польський уряд втратив контроль за своїми збройними силами і за тим, що відбувається на території Польщі й само перебувало десь-то вже в районі польсько-румунського кордону. Ні з ким було розмовляти на цю тему» [4].

Прямо дивуєшся, наскільки ця логіка повторює аргументацію Путіна щодо анексії Криму в 2014 р.: так і так, мовляв, Україна фактично залишилася без керівництва, то щоб не допустити ексцесів на території півострова, Росія надала братерську допомогу російськомовному населенню Криму. Тобто, уся пропаганда кроїлась згідно відпрацьованих лекал: так було, так є, і так, мовляв, буде в подальшому.

А тим часом польський прем'єр Матеуш Моравецький акцентував увагу на тому, що справа не суто в пакті про ненапад, а в реальній співпраці двох тоталітарних режимів: «Без співучасті Сталіна в поділі Польщі і без природних ресурсів, що їх Сталін постачав Гітлеру, злочинна машина нацистської Німеччини не змогла б встановити свій контроль над Європою». Це в плані зовнішньополітичному. Але цілі і методи двох диктаторів співпадали і у внутрішній політиці: тривалий час Гітлер і Сталін «були не тільки союзниками, але й фактично друзями. Їхня дружба процвітала настільки, що, коли група із 150 німецьких комуністів до початку Другої світової війни втекла із Третього рейху в СРСР, то в листопаді 1939 року Сталін передав їх Гітлеру у вигляді «подарунка» – тим самим прирікаючи їх на вірну смерть».

За оцінкою Моравецького, СРСР і Третій рейх увесь цей час аж до червня 1941 р. тісно співпрацювали: «На конференції в Бресті 27 листопада 1939 року представники служб безпеки обох держав обговорили методи і принципи співробітництва у боротьбі з польськими організаціями, що боролися на окупованих територіях. Наступні конференції офіцерів НКВС і СС про їх співробітництва відбулися, між іншим, в Закопане і в Кракові (у березні 1940 року). Це були переговори не про ненапад, а про ліквідацію (тобто про вбивство) людей, польських громадян, і про спільні союзницькі дії, спрямовані на повне знищення Польщі» [7].

Власне, продовжив Моравецький, злочини комуністичного режиму розпочалися ще до початку Другої світової війни: «голод мільйонів росіян напочатку 20-х років; Великий голод, що призвів до загибелі багатьох мільйонів жителів України і Казахстану; Великий терор, в ході котрого було вбито майже 700 тисяч політичних противників і простих громадян СРСР, в основному росіян; і так звана «Польська операція» НКВС, під час якої було розстріляно громадян СРСР в основному польського походження. Дітей, жінок, мужчин відправили на смерть. Лише в «Польській операції», за даними НКВС, радянські комуністи розстріляли понад 111 тисяч людей. Бути поляком в СРСР того часу означало смертний вирок або багаторічне заслання» [7].

На захоплених Радянським Союзом після 1 вересня 1939 р. територіях розпочалися етнічні чистки стосовно поляків, українців, прибалтів, які були заарештовані й депортовані в спеціальні зони поселення та концентраційні табори. Що вже говорити про офіцерський склад полонених польської армії – понад 22 тисяч із них було розстріляно у Катині, Харкові, Твері, Києві й Мінську та інших радянських таборах смерті. Такі ж самі етнічні чистки провадилися німцями на західній частині після вторгнення в Польщу. Зокрема було проведені масові арешти університетської професури в Кракові, який планувалося перетворити в німецьке місто. Тоді ж стали будувати перші гетто для польських євреїв. Все це загальновідомі нині факти, які були визнані не лише німцями, але й діями Радянського Союзу часів Горбачова. Однак з часом настрій в путінській Росії стали мінятися. Знову зазвучали аргументи щодо обґрунтування альянсу Гітлера і Сталіна, зокрема в заходах 2009 року, присвячених 70-літній річниці 1939 року. І всі ці тенденції європейській спільноті доводиться тримати в полі зору.

Наразі ми б не поспішали робити висновки, що після усіх інформаційних кроків з боку польської сторони на вищому рівні польський наратив врешті-решт здобув тріумфальну перемогу, а російський був підданий загальному осуду. Нас мав би насамперед насторожити той факт, що впродовж якихось тижня-другого Володівір Путін підняв тему про відповідаль-

ність Польщі аж п'ять разів. Навряд чи ці кроки не були ретельно прораховані російською дипломатією та відповідними спецслужбами. Старший науковий співробітник Інституту Агора при університеті Джона Хопкінса Енн Еплбаум в журналі *The Atlantic* цілком слушно, як на наш погляд, ставить запитання: навіщо Росії розпалювати неприязнь до Польщі саме в цей час? Версія її відповіді зводиться до того, що наразі стосунки в Путіна із західним світом складаються в цілому непогано: американський президент Дональд Трамп є його прихильником, проросійські ультраправі політичні партії набирають вагу в Німеччині, Італії, Австрії і Франції. Навіть помірковані європейці поступово стомлюються від напружених стосунків із Росією й від антиросійських санкцій.

Між тим Польща нині перебуває у більшій ізоляції, ніж коли-небудь раніше. Унікальні польсько-німецькі відносини, що успішно розбудовувалися впродовж декількох десятиліть, останнім часом були піддані ерозії. А зв'язки Польщі з Євросоюзом взагалі бажають бути кращими. Тож не виключено, що нині для російського президента «настав ідеальний момент, щоб поставити під сумнів «наратив» Польщі: жертва війни, жертва комунізму, стійкий борець за демократію й свободу – нині всі ці тези можна буде оспорювати... Нині, коли Польща готується зробити крок в бік справжнього авторитаризму, Путін хоче поглянути, як світ – і Польща – відреагують на ідею про те, що поляки і нацисти, по-суті, мало чим відрізняються один від одного» [8].

Якщо такою і є мета Путіна, то не все так погано для нього складається. Тут є над чим задуматись і Україні. По-перше, звернути увагу на те, що прем'єр-міністр Польщі жорстко відреагував на коментарі Путіна, але президент Польщі, на що звертає увагу Енн Еплбаум, не проронив з цього приводу й слова. Висловлюються припущення, що деякі члени його партії «Право і справедливість» побоюються Росії, а деякі навіть «захоплюються Росією за її відвертий расизм й агресивний націоналізм». До того ж і реакція міжнародного товариства виявилася значно слабшою, ніж того чекали в Польщі. В цілому й Білий дім відбувся мовчанкою, а реакція глав європейських

держав виявилася досить в'ялою. І ось тут Енн Еплбаум висловлює досить цікаве спостереження: «Дехто переконаний, що у всіх цих розмов про історію є зовсім інші цілі. Врешті-решт, *якщо Росія не була заводієм Другої світової війни, тоді, ймовірно, вона була жертвою. А жертва заслуговує заявити, що насправді їй належить значно більша частина територій України. Можливо, Росія, котра уже давно приглядається до Білорусі, скористається подібним аргументом, щоб врешті-решт перетворити цю країну – уже залежну від неї – у свою повноцінну провінцію... І, зрозуміло, багато жителів країн Балтії переймаються нині глибокою турботою у зв'язку із поновленням інтересом Росії до пакту Молотова – Ріббентропа, секретний протокол якого позбавив їх незалежності майже на півстоліття. Чи може це бути прелюдією до чергової атаки на їхню незалежність? Або ще до якогось іншого злочину? Брехня щодо витоків Другої світової війни може призвести до набагато страшніших речей» [8].*

Назагал політизація історичної спадщини Другої світової війни набирає в Європі обертів, створюючи турбулентний потік інтерпретацій, яким важко дати однозначну оцінку. Так, у самій Польщі правляча партія «Право і справедливість» звинувачується у створенні вкрай спрощеної й націоналістичної версії історії країни. Однак при всьому цьому колишній прем'єр-міністр Польщі Дональд Туск вважає, що в ситуації, котра склалася, Польща має об'єднатися й спростувати твердження Володимира Путіна. Зокрема на сторінці у Twitter Туском було зазначено: «Перед лицем безсоромної брехні президента Путіна і російської пропаганди потрібна єдина позиція польської влади й опозиції. Зараз не місце і не час для внутрішніх суперечок» [9].

Чи почули ці слова у самій Польщі?

«Великий наратив» для Польщі

Судячи з усього, задля досягнення польським політикумом єдиної позиції щодо протистояння Росії ще залишилась дистанція велетенського розміру. Здавалось би – це нормально,

коли опозиція налаштована критично до влади. Однак у кожній критичній ситуації є свої «червоні лінії», за які заступати не доводиться. Насамперед – це питання національної безпеки, територіальної цілісності й непорушності кордонів. Українці в цьому аспекті мали можливість переконатися в повній мірі з зв'язку з агресією Росії, а от чи всі (чи хоч би більшість) зуміли зробити належні висновки – це ще покаже подальший розвиток подій.

А справа самих поляків – дійти згоди щодо стратегії й тактики протистояння у війнах історичної пам'яті. Поки що ситуація в суспільстві досить неоднозначна. Так, доцент Академії мистецтв (м. Варшава) Ян Сова висловлює свою стурбованість з приводу того, що наразі політика в сфері історичної пам'яті стала «інструментом досягнення поточних політичних цілей шляхом створення ідеологічно спотворених наративів про минуле. У сучасній Польщі це здебільшого сфера інтересів правих – від популістів і консерваторів до неофашистів. Хоча цим грішать й інші політичні сили. Їх цілі можна розділити на дві категорії: легітимність правих і національне визнання» [5].

Ми б не взялися оцінювати достовірність тверджень Яна Сови (це прерогатива його польських колег), але вважаємо за доцільне познайомити із його судженнями українську аудиторію. Ян Сова стверджує, що в контексті легітимності праві у Польщі прагнуть створити версію польської соціально-культурної історії, котра б дозволила правим зберегти однорідність населення. За іронією долі, така Польща є продуктом цілеспрямованої й жорсткої соціальної інженерії Гітлера й Сталіна всередині ХХ століття (знищення євреїв, циган та інших національних груп, масове переселення після 1945 р.).

Ян Сова акцентує увагу на тому, що в 1939 р. третина громадян Польщі не були ні етнічними поляками, ні католиками – ступінь неоднорідності населення перевищувала показники сучасних західних держав. А це, на думку польських правих, означає, що такі суспільства «переповнені чужинцями». Висновок Яна Сови насторожує: «Стирання меншин із колективної пам'яті створює фальшиву Польщу і фальшиву «польську

традицію», котра нібито існувала із незапам'ятних часів. І все це робиться, щоб перетворити ксенофобію і націоналізм в норму, в «правомірний захист нашого традиційного способу життя» [5].

Ще один пасаж Яна Сови стосується проблеми національного визнання. За його спостереженнями, внаслідок зростання економіки все більше поляків усвідомлюють, що їхня головна проблема не у браку коштів і національного багатства, а у відсутності підстав для національної гордості та здобуття світового визнання. Хоча країна – п'ята за величиною економіка ЄС з імперським минулим, але на Заході за Польщею закріпився імідж дешевої робочої сили і чорної діри, де зникають вкрадені автомобілі. Щоб зарадити проблемі, праві сили формують образ Польщі як жертви історичної несправедливості: «Шведське вторгнення і українське повстання в XVII ст., іноземні інтриги у XVIII, поділи в XIX, жахи Другої світової війни і радянське панування в XX столітті – кожен школяр уже в 5-му класі знає, що Польща могла б відбутися найвеличнішою із світових імперій, якби не підступи щонайзліших ворогів, росіян і німців. Друга світова війна відіграла ключову роль у цій повісті... Це дає відмінну можливість представити світу наші страждання і героїзм» [5].

На шляху реалізації цих можливостей, вважають праві, є дві перепони. Перша, за версією Яна Сови, – це євреї: «Їм не просто завдали неймовірних страждань під час війни – широко відомо і часто повторюється, що вони потерпали від переслідувань з боку поляків, котрим було зручно позбавитись від ненависної етнічної групи руками німців. Таким чином, на думку польських правих, євреї позбавили нас задоволення, посівши місце головної жертви і не дозволивши нам насолодитися власними стражданнями». Друга проблемна група з точки зору польських правих, як стверджує Ян Сова, – це росіяни: «Сталін дійсно уклав пакт з Гітлером і вторгся в Польщу у 1939 р., однак в той же час Червона армія відіграла ключову роль у перемозі над нацизмом, а радянський народ заплатив неймовірно високу ціну за цю перемогу. Польські праві переконані, що святкувати перемогу замість того, щоб засуджува-

ти дії Червоної армії, не лише історично й етично помилково, це ще й шкодить нашій боротьбі за визнання, оскільки припиняє наші жертви і затьмарює наш героїзм». І загальний висновок: «Такий порядок денний прямо суперечить політиці, яку здійснює Путін. Зіткнення неминуче» [5].

Ми не беремося давати власну оцінку взаємовідносинам різних політичних сил у Польщі – це справа рук фахівців-полоністів. Однак, в контексті війн історичної пам'яті, нам дуже прикро сприймати наведену вище інформацію, де героїзм і жертвовність радянських солдат служить виправданню політики, яку здійснює Путін. Щиро бажаючи польському народу злагоди й національної консолідації, маємо й ми опрацювати власне бачення порушених питань.

Історія – надто важлива складова національної ідентичності, щоб просто пристати до якоїсь одної із обговорюваних концепцій. Тож ще раз підкреслюємо необхідність залишити це поле діяльності професійним історикам. Разом з тим доводиться тримати в полі зору й те, що Україна за будь-яких обставин заінтересована у стабільній і процвітаючій Польщі, і навпаки – основна ціль Путіна полягає в підриві позицій і статусу цієї країни. Тут Україні слід зважати, що Польща є вагомим східноєвропейським членом НАТО. Вона володіє одною із найсильніших армій та потужною економікою. Ця країна тривалий час виступає в ролі своєрідного адвоката України в Євросоюзі. Саме Польща понад 10 років виступала проти російсько-німецького газопроводу «Північний потік – 2», будівництво якого лиш нещодавно загальмувалося введенням американських санкцій. Тож на запитання – а навіщо, власне, Путіну дестабілізувати позиції Польщі? – відповідь з нашого боку може бути лише одна: тому що таким чином він підриває й дестабілізує увесь світовий порядок, що склався після закінчення холодної війни. А це було центральним завданням його зовнішньої політики впродовж 20 років.

І все ж, попри всі російські маневри й невиразну реакцію ряду політичних діячів колективного Заходу на звинувачення Польщі в розв'язанні Другої світової війни, маємо зважати на ще один вагомий фактор – громадську думку країн Європи.

Так, у зв'язку із 75-ю річницею звільнення концентраційного табору Аушвіц-Біркенау, а також 110-ю річницею із дня народження Ірени Сендерової – польської активістки, котра отримала звання «Праведниці народів світу» за спасіння 2 500 єврейських дітей, дослідницьке агентство United Surveys провело дослідження щодо ставлення до поляків жителів Великобританії, Франції, Німеччини, Італії й самої Польської Республіки. На запитання про те, чи була піддана Польща у вересні 1939 р. нападу з боку Німеччини і Радянського Союзу, ствердну відповідь дало 68% італійців, 67% французів і німців, 79% британців і 92% поляків. Згідно цих же досліджень статус Польщі як «жертви війни» підтримали: 100% поляків, 97% британців, 88% французів, а також 85% італійців і німців.

При тому United Surveys нагадує, що перемога СРСР, Великобританії й США разом з іншими країнами антигітлерівської коаліції над Німеччиною як головним ініціатором Другої світової війни, дозволила звільнити Європу від нацистського поневолення. Однак декількома роками пізніше з'явилася Берлінська стіна і розпочалася холодна війна між капіталістичною Західною і комуністичною Східно-Центральною Європою. В контексті цих історичних фактів 80% респондентів із Об'єднаного королівства вважають, що Радянський Союз, воюючи проти Німеччини, захопив Східну і Центральні Європу. Тієї ж думки дотримуються 77% німців і французів, 75% італійців і 87% поляків [6].

А ще United Surveys нагадує, що серед володарів звання «Праведник народів світу», вищої ізраїльської нагороди, що вручається не євреям, більше всього поляків. І це факт, із яким слід рахуватися.

Польща і Україна: проблеми консолідації націй

Отже, історія – не архітектурно спрямований проспект, а звивиста бита дорога, повна пригод і несподіванок. Свідченням тому – нелегкий але гідний поваги проєкт щодо польсько-українського порозуміння, започаткований великим польським мислителем, редактором часопису «Культура» Єжи

Гедройцем. Впродовж усього свого життя Гедройць уважав українське питання одним із найважливіших для майбутнього Польщі. Саме тому й приділяв першорядну увагу формулюванню нової політики щодо своїх східних сусідів – України, Литви й Білорусі. Зрозуміло, що його світоглядні засади пройшли значну еволюцію. Так, у довоєнні часи Гедройць підтримував як українське прагнення до незалежності за Збручем, так і вимоги щодо автономії для українців у Східній Галичині в межах Другої Речі Посполитої. Тоді він уважав, що поляки здатні втілити ягеллонську ідею щодо створення стабільної багатонаціональної держави.

Після перипетій воєнних років Єжи Гедройць осів у Парижі, де започаткував видання часопису «Культура». Журнал залучив до співпраці низку українських діячів з еміграції, та відкрив рубрику під назвою «Українська хроніка». Поява цієї рубрики була покликана покласти край замовчуванню української проблематики в польській еміграційній пресі або зведення її до переліку польських претензій до українців. Заполітизованість еміграційного життя – це проблема діаспори будь-якої національності. Не обійшла вона стороною й польську та українську громади. Однак навколо «Культури» зібралось середовище інтелектуалів, які поділяли неприязнь до різноманітних акцій, «нашпигованих визвольною пропагандою», а натомість переймалися нормалізацією польсько-українських стосунків, зокрема розв'язанню складних питань їхньої історії. Так, приміром, у шостому номері «Культури» за 1952 р. була опублікована стаття Бориса Левицького, яка руйнувала міф, буцімто у придушенні німцями Варшавського повстання брала участь українська дивізія [2].

Ще однією показовою акцією стала підготовка й видання у 1959 р. антології української літератури періоду національного відродження, яка, упорядкована Юрієм Лавриненком, увійшла в історію під назвою «Розстріляне відродження». Всьому світу було представлено монументальну – майже на тисячу сторінок – працю, до якої увійшли всі важливі українські літературні тексти 1920-х років. Сам Гедройць гордився цим виданням, наголошуючи, «тим більше, що

зробив я її всупереч усім». Антологія набула великого розголосу у колах української еміграції. Згодом, у кишеньковому форматі – що мало полегшити нелегальне доправлення в Україну – її перевидало українське еміграційне видавництво «Пролог» [2].

Гедройць був переконаний, що унормування українсько-польських взаємин є справою надзвичайної ваги. Така праця була націлена на сприяння майбутнім добросусідським відносинам між незалежною Польщею та Україною. Українська стратегія Гедройця складалася головним чином із таких елементів: 1) порозуміння щодо унормування кордонів; 2) критичне осмислення історичної спадщини; 3) моніторинг політичних зрушень в Україні; 4) винесення українського питання на міжнародний рівень; 5) якнайширше представлення української культури в світі.

Безумовно, щонайгострішого резонансу набула проблема кордонів. Ще в 1947-1948 року в Німеччині відбулася ініційована політиками з польського лондонського уряду дискусія з цієї проблематики. Дискусія закінчилася нічим і стала класичним прикладом неспроможності поляків та українців досягти порозуміння навіть за найкращих намірів з обох сторін: «Поляки не хотіли й не могли офіційно визнати нові східні кордони, до того ж побоювалися нових українських територіальних претензій. Своєю чергою, українці у внесених пропозиціях вбачали «польський підступ», який мав на меті захоплення українських земель». Потрібен був час для взаємного порозуміння, але й відкладати розгляд болючих питань було ніяк. Й про це писав Єжи Гедройць у своєму листуванні: «Я хочу просто піднімати конкретні питання, яких усі ми боїмося. Приміром, федерація з Литвою, а що з Вільном та Україною, і як це узгодити з ризьким договором? Чи ризький договір належить до святинь, чи може, варто спокійно подискутувати над сенсом цього кордону?» [2].

Подальша еволюція польської позиції щодо взаємин з Україною була відображена в статті Юзефа Лободовського «Проти привидів минулого». Основні її засадничі положення полягали в такому: 1) незалежність України є одним із життє-

вих інтересів Польщі, так само як і тісна польсько-українська політична співпраця; 2) така співпраця мала б відбуватися в рамках федерації Центрально-Східної Європи, що убезпечило б Україну від польського домінування і надало їй необхідний ресурс у протистоянні з Росією; 3) Східна Галичина мала б бути у статусі польсько-українського кондомініуму. Це було певне зрушення з польського боку, але з українського – воно виявилось досить запізним, особливо коли брати до уваги статус кондомініуму Східної Галичини.

Переламним моментом в дискусії стала публікація в листопадовому числі «Культури» за 1952 р. листа ксьондза Ю.З. Маєвського, який закликав визнати повоєнні кордони Польщі. Лист викликав справжню бурю в польській еміграційній пресі, звідусіль лунали звинувачення в зраді національних інтересів. Це засвідчувало той факт, що на початку 1950-х рр. значна частина польської еміграційної громади була нездатна змиритися з новими реаліями існуючих кордонів. Але публікація листа і дискусія навколо нього в журналі «Культура» заклали фундамент концепції нової східної політики, відстоюваної в подальшому Єжи Гедройцем.

Критичне осмислення історичної спадщини Польщі й України – одне із досягнень громадської діяльності Єжи Гедройця. Він уважав, що історичні незлагоди наносять шкоду нормалізації польсько-українських взаємин. І тут важливе значення має критичне ставлення до подій минулого, вміння переступити гординю й не просто визнати, але й спокутувати гріхи, які могли мати місце в минулому. Як би ми сказали – так як у Тараса Шевченка: «Серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються знову з своїми ворогами».

Одним із таких показових прикладів з українського боку можуть бути публікації Бориса Левицького, який один із перших на Заході відкрив для громадськості факти масових убивств в'язнів НКВД перед самим захопленням Львова німцями. Навівши переконливі докази, що батальйон «Нахтігаль» не брав участі у масових убивствах, Левицький, тим не менш, не заперечував, що окремі українці з націоналістичних кіл

могли брати участь у приготуванні списків польських інтелектуалів, призначених для знищення [2].

Ще один показовий факт. 28 лютого 1958 р. французьке телебачення показало програму «Процес Шварцбада», яка піднімала на щит убивцю отамана Симона Петлюри і трактувала український визвольний рух як суто антисемітський. Гедройць уважав, що поляки не можуть не висловити своєї позиції з цього питання, хоч ця справа здається, на перший погляд, вкрай безнадійною: «Ми виступаємо проти політичних убивств і «культу крові». З них народжується тільки фашизм – байдуже, коричневий чи червоний. Ми – друзі єврейського народу, а справа свободи України є й нашою справою, тому вважаємо своїм обов'язком висловити протест проти таких передач, які кривдять обидві нації» [2].

Однак траплялися й невдачі. Нічим не закінчився пошук Гедройцем українського автора, який написав би про волинські події під час німецької окупації в Другій світовій війні. Хоч попередня згода з боку Бориса Левицького була дана, одна минали місяці, а обіцяний матеріал так і не надійшов. Першими з цього питання висловились українські історики Роман Шпорлюк і Френк Сисин, але це було вже сорок років по тому – аж у 1989 р.

Звертався Єжи Гедройць до української спільноти у справі підтримки реставрації Цвинтарю Орлят у Львові та недопущення закриття польського костелу у цьому місті, чого домагалися радянські урядовці. Ці обставини послужили приводом до викладу Гедройцем свого бачення майбутніх польсько-українських взаємин у листі до Богдана Осадчука від 10 липня 1969 р.: «Особисто я вважаю – незалежно від суті і боротьби, – що подобається вам чи ні, такі чи інші є історично-правові підстави і реальний стан – однак ми не змінилимо того факту, що нас єднає кілька сотень літ історії. Не можна викреслити з польської історії Хмельницького, Корсуня, Жовтих Вод і Хотина, і не викреслити польських зв'язків і слідів у Львові. Сьогодні, коли історія вирішила суперечки за кордоном, час, мабуть, подбати про цю спільну історію з обох сторін». Тобто, йшлося про те, що прийняття повоєнних кор-

донів не може означати амнезії стосовно польської спадщини в Україні. Думка, безсумнівно, слухна, але ця проблем, зрозуміла річ, не може бути одноразовою акцією – це програма на тривалу, якщо не стали перспективу на майбутнє.

Із свого боку Єжи Гедройць багато зробив для того, щоб допомогти своїм землякам усвідомити помилки польської політики в українському питанні, переоцінюючи, зокрема, польську політику щодо української меншості в Другій Речі Посполитій. Намагався він й переглянути негативний образ українця у польському інформаційному полі, і це мало принаймні частковий успіх. Проте не всі його ініціативи знаходили розуміння в середовищі української еміграції, а Волинська трагедія, зауважує Богуміла Бердиховська, супроводжувалася справжньою змовою мовчання. Саме тому ширша дискусія на ці теми могла розпочатися лише після здобуття Польщею й Україною незалежності. Гедройць уважав унормування польсько-українських взаємин стратегічною метою. Так, ще в листі до Івана Кедрина-Рудницького від 2 квітня 1976 р. він писав: «Багато є питань між поляками й українцями – питань прикрих або дуже тяжких. Проте я не вважаю, що належить оперувати неточною інформацією. Мабуть, інтересам наших народів відповідає нормалізація стосунків, а це вимагає сказати один одному в очі всю правду – але тільки правду» [2].

Багато уваги приділяв Єжи Гедройць моніторингу політичних процесів у радянській Україні. Зокрема він намагався подолати брак зацікавленості з боку Заходу до поневолених народів східноєвропейських країн, приділяв багато уваги спробам вивести українське питання на міжнародний рівень. В цьому контексті уважав, що не переконавши бодай частини росіян погодитися з правом народів Східної Європи на незалежність, їхнього визволення буде дуже важко досягти. З часом вдавалося знайти порозуміння щодо України з частиною російських дисидентів. Так, у травні 1977 р. «Культура» оприлюднила Декларацію з українського питання, де, зокрема, містилися такі принципові положення: 1) ми прагнемо створити таку ситуацію, в якій українці могли б вільно висловитися, чи хочуть вони незалежного державного утворення»; 2) що сто-

сується питання імперської нації, то для неї «буде краще, чим швидше вона зрозуміє, що ліквідація советського колоніалізму є в її власних інтересах». Під цим текстом, поряд із західними громадськими діячами, підписалися й росіяни: Андрей Амальрік, Владімір Буковський, Наталя Горбаневська, Віктор Некрасов і головний редактор щоквартальника «Континент» Владімір Максимов.

Що ж стосується сфери культури, то саме в ній (як в нейтральній царині) розраховував Гедройць на продуктивну зустріч поляків і українців. Як польську, так і українську літературу розглядав він як єдине ціле, незалежно від того, еміграційна вона чи материкова, що й практикував у своєму журналі. А в цілому, жодна інша еміграція з країн, контрольованих СРСР, після війни не спромоглася на часопис такого високого літературного, історичного і політичного рівня. А ще йдеться про високу принциповість редактора: партнерство, яке Гедройць пропонував полякам та українцям, вимагало від обох сторін не лише взаємоповаги, а й зрілості та відповідальності.

Закономірно виникає запитання: які ж практичні результати принесла ця титанічна праця Єжи Гедройця в наше нелегке сьогодення? Належна відповідь на це запитання заслуговує на окреме наукове дослідження. Ми ж лишень наведемо один, але промовистий приклад. Так, 20 жовтня 2016 р. Верховною Радою України було ухвалено «Декларацію Пам'яті і Солідарності», яку було передбачено спільно і одночасно ухвалити обома парламентами – України та Польщі. Раніше передбачалося, що Сейм Литви також синхронно проголосує за цей документ, однак новообраний парламент мав розпочати свою роботу лише в другій половині грудня 2016 р., то щоб не гаяти часу із прийняттям документу було вирішено з тексту документа вилучити згадку про сейм Литовської Республіки.

Що найголовніше – у документі йдеться про великі історичні жертви народів Польщі й України заради захисту свободи і незалежності. Зазначається, що мета Декларації – «вшанувати пам'ять мільйонів жертв», яких зазнали обидва народи під час Другої світової війни. Крім того, сторони прагнуть «за-

судити зовнішніх агресорів», котрі намагалися знищити незалежність двох народів. Одночасно підписанти документа нагадали про кволість міжнародної реакції на ескалацію перед Другою світовою війною тоталітарних і шовіністичних ідеологій, відсутність належної реакції на порушення з боку агресорів міжнародного права. В результаті така політика заохотила комуністичний і нацистський режими до агресії, а в кінцевому підсумку – до розподілу Європи

У спільному українсько-польському документі сторони привертають увагу до того факту, що пакт Ріббентропа – Молотова від 23 серпня 1939 року, укладений між двома тоталітарними режимами – комуністичним Радянським Союзом і нацистською Німеччиною, призвів до вибуху 1 вересня Другої світової війни, спричиненої агресією Німеччини, до якої 17 вересня долучився Радянський Союз. Наслідком тих подій була окупація Польщі Німеччиною і Радянським Союзом, а в 1940 році – советська окупація Литви, Латвії і Естонії. Наслідком цього стали масові репресії проти наших народів. Ті події призвели також до ухвалення в Ялті в 1945 році рішень, які розпочали новий етап поневолення всієї Східної і Центральної Європи, що тривав півстоліття. Наразі уроки історії полягають у тому, що «здійснення Російською Федерацією агресивної зовнішньої політики, окупація Криму, підтримка і здійснення збройної інтервенції на сході України, порушення основних норм міжнародного права та договорів, підписаних з Україною, невиконання Кремлем домовленостей та ведення гібридної інформаційної війни становлять загрозу для миру і безпеки всієї Європи» [1].

У цьому документі, пам'ятаючи про причини і наслідки Другої світової війни, сторони закликали всіх європейських партнерів продемонструвати єдність і міжнародну солідарність з метою захисту об'єднаної Європи від нової зовнішньої агресії. Підкреслюючи свою заінтересованість щодо мирного розв'язання конфлікту на сході України та повернення її територіальної цілісності, Польща і Україна між тим наголосили на необхідності згуртованості дій в рамках Організації північноатлантичного договору проти нових загроз та висловили

підтримку поглибленню співробітництва Альянсу з Україною у напрямі реалізації стратегічної мети щодо набуття членства в НАТО.

Хіба прийняття такого документа між Україною і Польщею не є належною даниною пам'яті великого польського друга України – Єжи Гедройця?

Література

1. Декларація Пам'яті і Солідарності. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2016/10/20/7056198/>
2. Єжи Гедройць та українська еміграція. Листування 1950-1982 років. Упорядкування, переднє слово і коментарі Богуміли Бердихівської. Переклад з польської і англійської. К., 2008. – С. 20.
3. Историческая память – еще одно пространство, где решаются политические задачи». URL: <https://globalaffairs.ru/print/global-processes/Istoricheskaya-pamyat--rsche-odno-prostranstvo-gde-reshayutsya-politicheskie-zadachi-20316>
4. «Нельзя путать палачей и жертв». Как Путин и премьер Польши поспорили об истории. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-50948791>
5. «Олимпиада жертв исторической несправедливости». URL: <https://globalaffairs.ru/articles/olimpiada-zhertv/>
6. Польские читатели: кто был жертвой войны, оценивают на основе опросов, а не фактов (Interia). URL: inosmi.info/polskie-chitateli-kto-byl-zhertvoy-voyny-otsenivaut-na-osnove-oprosov-a-ne-faktov-interia.html
7. «Президент Путин лгал». Заявление премьер-министра Польши Матеуша Моравецкого. URL: <https://aillarionov.livejournal.com/1155024.html>
8. The Atlantic: «Пусть эти надоедливые поляки ссорятся с Россией из-за войны». URL: inosmi.info/the-atlantic-pust-tti-nadoedlivye-polyaki-ssoryatsya-s-rossiei-iz-za-voyny.html
9. Guardian: острый конфликт по поводу исторической памяти будет усиливаться. URL: inosmi.info/guardian-ostryy-konflikt-po-povodu-istoricheskoy-pamyati-budet-usilivatsya.yml

Глава 9.

ГОЛОКОСТ У ПРОТИСТОЯННІ МОСКВИ І ВАРШАВИ

Схиляючи голову перед пам'яттю загиблих, цей трагічний сюжет варто розпочати глибокодумним висловом видатного музиканта Ієгуді Менухіна: «Якби мені довелося підводити підсумок ХХ століття, я б сказав, що він породив найвеличніші мрії, котрими коли-небудь захоплювалося людство, і зруйнував усі ілюзії й ідеали». Наочним свідченням тому є хоча б наша нездатність визначитись із спільністю історичної долі, в час коли наше сьогодення дедалі глибше просочується злобою й антагонізмом попри голосні заклики до миру. Навряд чи тут допоможуть прийняті закони на кшталт «Про недопущення фальсифікації історії на шкоду Російській Федерації». Ось уже й польський парламент перейнявся ідеєю блокувати російський наратив і заборонити на законодавчому рівні тлумачення історії в російському ключі. За словами віце-спікера польського сейму Малгожати Кидава-Блонської, опозиція й проурядові політичні сили мають спільно продемонструвати Росії, що Польща не дозволить переписати історію, а «щоб боротьба проти брехні про Польщу та її історію принесла плоди, її необхідно вести постійно й наполегливо» [10].

Що можна сказати з цього приводу? Історія завжди переписувалася й буде переписуватися – таке її єство. І не лише у зв'язку з появою нового корпусу архівних матеріалів, а, частіше всього, внаслідок зміни інтерпретацій. Адже кожне покоління ставить до історії свої запитання. А до того ж історію пишуть переможці: тоді «горе переможеним» – вони завжди будуть у ролі винуватих і нести заслужене чи й незаслужене покарання аж до того часу, допоки не утвердять своєї правди у цьому світі. І тоді, поза всяким сумнівом, вони докладуть

сил щоб відомстити своїм недругам за поневіряння й ганьбу на попередньому етапі історії, а відтак будуть переписувати історію по-своєму на її новому етапі. Так було, так є, і, очевидно, так буде ще тривалий час.

«Оставьте: это спор славян между собою»?

Винесені в заголовок слова Олександра Пушкіна із вірша «Клеветникам России», як на нашу думку, не втратили своєї актуальності для великодержавних кіл Російської Федерації й понині. Як відомо, вірш було написано як реакцію на польське повстання проти Російської імперії у 1830-1831 роки. Тут варто нагадати опорні тези, звернені поетом до Європи, на користь, так би мовити, усталеної зони відповідальності Росії за міжнародну ситуацію у своєму «ближньому зарубіжжі» XIX століття. Насамперед, вважає Пушкін, Європа має назавжди передати цей регіон під опіку Росії, оскільки «Вам непонятна, вам чужда / сия семейная вражда». В чому ж полягає оцей «Домашний старый спор, уж взвешенный судьбою, / Вопрос, которого не разрешите вы»? А питання між тим для реваншистських кіл Росії залишається актуальним й до цього часу: «Славянские ручьи сольются в русском море? / Оно ль иссякнет? Вот вопрос». Регіон Східної Європи, як і раніше, бентежить імперську уяву Кремля.

Звідки ж така відверта самовпевненість, що слов'янські народи мають стати демографічною сировиною для поповнення «русского моря», своєрідним протекторатом Росії? Звідки така месіанська переконаність у єдиноправильності своїх суджень і поведінки? А, виявляється, вона обумовлена усім попереднім історичним розвитком Росії: бо росіяни, як вважає Пушкін, «нашей кровью искупили / Европы вольность, честь и мир». Тож Європа має знати свою місце і не перечити Росії: «Вы грозны на словах – попробуйте на деле!», «Иль русского царя уже бессильно слово? / Иль нам с Европой спорить ново? / Иль русский от побед отвык?». А далі варто навести фінальні слова, які стали предтечею відомого нині: **«Если надо – повторим!»**. У Пушкіна це звучало таким чином:

«Так высылайте ж нам витии,
Своих озлобленных сынов;
Есть место им в полях России,
Среди нечуждых им гробов»

То чи ж варто дивуватися тому реваншу з боку країн Східної Європи після їхнього визволення від традиційної великодержавної опіки з боку радянської Росії і наступного входження до демократичного Європейського Союзу. Нічого дивного і в тому, що Російській Федерації як країні-спадкоємиці СРСР доводиться нині спокутувати минулі гріхи за припущення своїх сателітів і їхні поневіряння в комуністичній системі. Так само нас не дивує реакція Росії на визволення народів Східної Європи, як і її потути відстояти себе якщо не в ролі світової, то, принаймні, значимої регіональної сили. Імперські зазіхання нікуди з російського менталітету не поділись. Так само як і прагнення Східної Європи увійти повноправним членом у європейські спільноту.

Однак, що дуже прикро, обидві сторони цього протистояння часто-густо відкидають довгу темну тінь, коли йдеться про аргументацію на користь тої чи тої сторони. Мова не йде про прямі й відверті фальсифікації – скоріше може йтись про мішанину реальних фактів і таких-сяких тлумачень, часткового чи повного замовчування тих чи інших подій, а також готовності вирвати окремі факти із контексту. Отже, і одна й друга сторона скоріше вдаються до вибіркового й вузько спрямованого прочитання історії на догоду поточній політиці. Візьмемо для прикладу тлумачення доктора історичних наук та експерта Російського інституту стратегічних досліджень (РІСД) Оксани Петровської: «Москва в історичних питаннях завжди йшла назустріч Варшаві. Так, проблема Катині була вирішена ще в 1992 році. Тоді президент Б. Єльцин віддав документи з цього питання полякам. В 2000 році Державна дума прийняла відповідну резолюцію, і на цьому можна було б заспокоїтися і не терзати більше Росії заявами, що Совіти знищили польських офіцерів» [1].

Тут маємо до діла зовсім не оригінальний, а скоріше старий і трухлявий підхід до історії: мовляв, про це вже було у свій час сказано, тож сучасникам можна про це не нагадувати – навіщо ворухити минуле? Тим більше, що у будинку вішальника нібито не заведено говорити про мотузку. Однак, як на нашу думку, має бути суттєве уточнення: у домі жертви про мотузку не говорять, а в домі ката про це слід нагадувати регулярно а то й безнастанно, бо інакше правда і справедливість не утвердяться на цій землі.

Про гандж вибіркового підходу в російській історіографії говорить і Емілія Кустова – викладач російської цивілізації й директор Департаменту слов'янських досліджень Страсбурзького університету: «Можна навести безліч прикладів необ'єктивного тлумачення історії та вибіркового використання історичних документів і фактів: розстріл польських офіцерів у Катині (він офіційно визнаний в Росії, але про нього воліють мовчати) чи вся сталінська політика з серпня 1939 року по червень 1941 року, коли СРСР був вірним партнером нацистської Німеччини. Антисемітська політика Сталіна після Другої світової і видалення Голокосту із радянської риторики роблять досить дивною ту невимушеність, з котрою Путін нині засуджує антисемітизм польського уряду у міжвоєнний період. Нарешті, хитання самої російської позиції слугують доказом прагнення скористатися минулим без особливої уваги до історичної істини: десять років тому, у 2009 році, Володимир Путін відверто визнав Польщу жертвою війни і засудив пакт Молотова – Ріббентропа, а також інші угоди – за участю СРСР чи без нього – з кінця 1930-х років» [14].

Які ж аргументи висувалися Росією в рік 75-ї річниці Великої Перемоги? Перший, що вирішальну роль у розв'язуванні війни відіграв не пакт Молотова – Ріббентропа, а Мюнхенська змова 1938 р. Аргумент не новий хоч і досить вагомий для Західної Європи, де й без Володимира Путіна часто засуджують і Мюнхенські угоди, і ту очевидну слабкість та боягузливість західних верхів перед лицем загрози з боку нацистської Німеччини. Дещо новим виявилось звинувачення Росією Польщі за підготовку Другої світової війни нарівні з Гітлером, де

згадується й підписаний між Варшавою й Берліном договір про ненапад 1934 р., і участь поляків у поділі Чехословаччини в 1938 р. Врешті-решт, зазначає Емілія Кустова, «російський уряд все частіше користується історією Голокосту – вона відіграє велику роль на заході, але є більш неоднозначною на сході – для нагадування про визвольну роль Червоної армії (в 1944-1945 роках) і дискредитацію критиків із Східної Європи. Вона – часто-густо справедливо – вказує на минуле співробітництво з нацистами, роль місцевих колабораціоністів у Голокості в Польщі, на Україні і в Прибалтиці» [14].

Що й казати – історія того періоду надзвичайно складна і неоднозначна. Однак є один незаперечний аргумент: за все, що відбувається на окупованій території, головну відповідальність несе держава-окупант. Так і нині – за все, що відбувається в Криму і на окупованих районах Донбасу головну відповідальність несе Росія, а не місцеві колабораціоністи, хоча і їхні дії підлягають кримінальній і морально-політичній відповідальності. Тож перенесення історичної вини на виконавців, коли головний замовник залишається в тіні – старий і заявлений прийом. Коли йдеться про політику Росії в сфері історії, то вона якраз і спрямована на внутрішнє користування для легітимізації владних структур. Згадувана вище Емілія Кустова з цього приводу зазначає: історична політика «набирає оборотів при виникненні внутрішньої напруги, суспільної чи політичної, чи міжнародних спорів. Це спостерігається всякий раз, як у відносинах із Заходом росте напруга, зовнішня політика здійснює поворот чи виникають проблеми в так званому «ближньому зарубіжжі». Так, уряд і антиросійські сили в Україні часто називають «фашистами», що є очевидним відсиланням до епохи Другої світової війни. Те ж саме стосується й використання Росією цього визначення на підтримку російськомовних спільнот Латвії та Естонії» [14].

Однак варто звернути увагу й на неоднозначну поведінку східноєвропейських держав, коли вони заперечують те, що дійсно мало місце і, разом з тим, відкидають усі негативні моменти, пов'язані із складним і трагічним минулим свого регіону. А справа в тім, що і під час війни, і після неї одні і ті ж по-

літичні сили й люди, з одного боку, здійснювали спротив нацизму, а з другого – брали участь у Голокості. Одні і ті ж люди водночас і боролися з більшовиками, і вдавалися до масових розстрілів мирного населення Польщі й України. А це означає, що чорно-біле представлення своєї національної історії, що часто вибудовується чи то як героїчна епопея, а чи то як оповідь про страшні жертви, – все це грає на руку російським обвинуваченням у перекручуванні історії.

В даному контексті хочеться ще раз наголосити на тому, що у кожних злочинах є свої заводії, і свої виконавці, і кожна із зазначених категорій має отримати своє покарання, спокутувати свій гріх. Реакція Матеуша Моравецького на виступи Владіміра Путіна привертає свою увагу тим, що польському прем'єру неможливо закинути русофобію, як це полюбляють робити російські пропагандисти. Зокрема Моравецький зазначає: «Головними жертвами комунізму стали громадяни Росії. За оцінками істориків, лише в СРСР було убито від 20 до 30 мільйонів людей... Комуністичні лідери, і насамперед Йосип Сталін, несуть відповідальність за всі ці злочини... Російський народ – величезна жертва Сталіна, одного із найжорстокіших злочинців світової історії, заслуговує на правду» [6].

Однак було б некоректно не звертати увагу на широкі суспільні процеси, які відбуваються мимо сфери прямої відповідальності польського прем'єра. Нікуди дітися від того, що значна частина міжнародних ЗМІ й наукових кіл все-таки звинувачує поляків у фактах антисемітизму, а то й у причетності до Голокосту. Все частіше озвучується теза про необхідність порозуміння між керівництвом ЄС і нинішнім польським урядом. З одного боку, деякі політичні сили в ЄС характеризують цей уряд як надто націоналістичний і авторитарний. А з другого боку, прийняття резолюції Європарламенту щодо пакту Молотова – Ріббентропа нібито дає підстави для твердження про успіх польського історичного наративу в Європі. З цього приводу глава Центру польсько-російського діалогу Анджей Новак дає таке пояснення: хоч СРСР в 1939-1941 був партнером Гітлера, а в 1941-1945 рр. – переможцем нацистської Німеччини, однак це «не означає прийняття поль-

ської версії історії! У вересні 1939 року СРСР вторгся в Польщу й окупував частину її території. Це факт. В Польщі також були очевидні факти антисемітизму. Тим не менше, говорити про причетність Польщі до організації Голокосту – брехня! Є факти, а є інтерпретація. Для Путіна головну роль відіграє інтерпретація. На президентському сайті можна познайомитися з його багаточасовими дебатами з російськими істориками в той самий день, коли Росія напала на Крим. В той день він вів спір про великі історичні питання. І давав інструкції про те, що слід писати... Те, що Путін втручається в такі питання, просто вражає. Тут, у Польщі, я й уявити собі не можу, щоб наші президенти вдавались до подібного» [13].

Аргументом щодо правдивості сказаного Анджей Новак вважає такий приклад. З одного боку, запропонований у його країні 2018-го року катастрофічний закон про Інститут національної пам'яті передбачав кримінальну відповідальність за будь-яку працю де б згадувалась причетність Польщі до Голокосту. Цей закон викликав хвилю протесту як всередині країни, так і за рубежом, адже жоден закон не може диктувати автору як слід писати про історію, а чи викладати її. Зрештою в цей закон були внесені зміни. Тим часом, з другого боку, у Росії багато хто з молодих людей опинився за ґратами через критичні замітки у своїх блогах щодо тих чи тих історичних подій. Так що між цими двома країнами – Росією і Польщею – не можна ставити знак рівності у сфері історичної політики.

Що ж стосується ставлення до структур ЄС, то тут між Росією і Польщею теж пролягає лінія вододілу: «У Будапешта і Варшави такі ж права визначати політику й імідж Європи, як і в Парижа чи Берліна. Але це прагнення до обговорення не можна порівнювати з підходом Путіна, котрий вочевидь прагне створити «альтернативу» Європі за допомогою ідеології євразійства. Зрозуміла річ, я говорю не про всю Росію, але ідеологія євразійства, котра сьогодні багато в чому формує російську політичну еліту, як мені здається, є за своєю суттю напівфашистською і глибоко антиєвропейською. У Польщі немає нічого подібного: у нас ведуться суперечки про те, який тип цінностей слід обирати для Європи: мультикультуралізм

чи християнські цінності. Головне питання в тому, чи можливе обговорення цього питання, а чи брюссельська влада уже все вирішила за нас» [13].

Отже, провідні історики Польщі визнають, що в країні були окремі факти антисемітизму. Однак це, зазначає прем'єр Матеуш Моравецький, не заслоняє й іншого факту: «Завдяки Сталіну Гітлер міг безкарно покоряти нові країни, саджати євреїв з усього континенту в гетто й готувати Голокост – один із найстрашніших злочинів у історії людства» [6].

Розвиваючи цю тезу, керівник історичного Відділу Музею Варшавського повстання Анджей Завістовський звертає увагу на те, що більша частина німецьких злочинів була здійснена достоту тоді, коли Гітлер і Сталін тісно співробітничали: «В листопаді 1940 року Молотов радився в Берліні з Гітлером, а концтабір Аушвіц [Освенцім] до цього моменту уже функціонував впродовж декількох місяців, перший ешелон прийшов туди 14 червня. У ті ж осінні дні у Варшаві німці зачинили ворота гетто, де перебувало майже 400 тисяч людей. Зрозуміло, що СРСР не несе відповідальності за створення гетто чи концтаборів, але варто зазначити, що до червня 1941 року німці теж здійснювали злочини, а відбувалося це в тому числі на землях, які вони захопили завдяки союзу зі Сталіним. Одночасно слід підкреслити, що свої спільні завдання Третій рейх і СРСР реалізовувати погоджено. Я маю на увазі, наприклад, знищення польської інтелігенції. Коли СРСР убивав поляків у Катині та інших місцях, інших поляків, зокрема в Пальмірах і П'ясніці, убивали німці» [5].

Про гріх і покуту Голокосту

Здавалося б що пам'ять про мільйони людей, невинно замордованих як гітлерівськими, так і сталінськими катами, закликає до правди й людської гідності. Однак, російська сторона діє за іншими принципом, так, як повчає російський президент: «Когда драки не избежать, надо бить первым». Отже й доктор історичних наук і експерт РІСД Оксана Петровська похваляється, як то мудро поступив президент Росії

Владімір Путін, нанісши «попереджувачий удар» в «історичній війні» Варшави проти Москви, коли нагадав про співробітництво Варшави із нацистською Німеччиною і про нібито антисемітську позицію посла Польщі: «Президенту вдалося одним виступом змазати все, що поляки ретельно добивалися довгі двадцять років на міжнародній арені. Сьогодні вони повинні зрозуміти, що не можна довго смикати тигра за хвіст» [1].

Коли президентів країни «вдається єдиним виступом змазати все», то що вже говорити про сотні тисяч «служивого люду», котрий традиційно для Росії плутає «любов до Вітчизни з любов'ю до столоначальника». Слід наносити «попереджувальні удари» – це про навішування на той чи той народ ярлик патологічного антисемітизму. І до сьогоднішнього дня на російських сайтах раз по раз випливають звинувачення: «Геноцид єврейського населення здійснювався, як відомо, в основному руками колабораціоністів – поляками, українцями й представниками інших східноєвропейських народів, а німці надавали перевагу не бруднитися участю в каральних акціях» (щодо росіян, звичайно ж, жодного звинувачення!) [7].

Матеуш Моравецький на антисемітські звинувачення Путіна відповів дипломатично, не вдаючись у деталі: «Не може бути будь-якої згоди із спробами перетворення злочинців – у жертв; винуватих за жорстокі злочини й агресорів проти незалежних держав – в невинних людей. Ми повинні разом зберегти правду – во ім'я пам'яті про жертви і на благо нашого спільного майбутнього» [6].

Врешті-решт вирішальне слово щодо Голокосту мали б сказати представники єврейської спільноти. Однак і тут є свої проблеми. Рабини із Росії й Польщі апелюють до історичної справедливості, але, судячи із їхніх заяв, вони мусять зважати на лінію урядів країн свого проживання. Так, коментуючи слова Путіна про Юзефа Липського як про «наволоч, свиню антисемітську», президент Федерації єврейських общин Росії (ФЕОР) Александр Борода в інтерв'ю РІА Новості заявив: «Від імені єврейської общини Росії ми можемо висловити лише глибоку вдячність за такий емоційний і праведний відгук на оприлюднення нових фактів стосовно підтримки з боку

Польщі політики Німеччини в 1930-1940-і роки... Слова, що їх адресував наш президент дипломату, дуже точні». На думку глави ФЄОР, польський посол не просто співчував ідеям Гітлера, але й «надихав його на вбивчі рішення, підтримував смертоносний план у його самому зародку, і тим самим надавав йому сили й енергії» [4].

Тиждень по тому, якраз напередодні нового 2020 року, із представницькою заявою виступили: голова Союзу єврейських общин Польщі (СЄОП) Клара Колодзейська-Полтин і головний рабин Міхаель Шудріх. В газеті *Rzeczpospolita* вони зазначили: «Останнім часом президент Росії Володимир Путін зробив ряд обурливих заяв про причини Другої світової війни і роль у цьому Польщі. Нас, євреїв, особливо обурило те, що Путін маніпулює фразою польського посла в Берліні Юзефа Липського із його бесіди з Адольфом Гітлером у 1938 році». Далі представники общини наголосили на тому, що «Польща, про що не слід забувати, підтримала еміграцію своєї 10-процентної меншості. Але вона зробила це частково у співробітництві із сіоністським рухом, котрому таємно надавала воєнну підтримку. Однак в той же час, коли Третій рейх вигнав тисячі польських євреїв у 1938 році, польські дипломатичні служби, в тому числі особисто посол Липський, надали їм підтримку. Звинувачувати його в антисемітизмі, засновуючись на одному реченні, вирваному із контексту, вкрай безвідповідально». В документі також зазначається, що «представники вищих органів влади сучасної Німеччини невідступно висловлювали правду про цю війну, для котрих їхня країна була прямим злочинцем й винуватцем». «Ми також бажаємо подібної чесності російським властям, котрі розпочали війну як союзник Німеччини, щоб стати їх головною жертвою і, врешті-решт, остаточно переможцем», – підкреслюють Колодзейська-Полтин і Шудріх [4].

Завершилася польська реакція на заяви Путіна, як ми уже зазначали, демаршем польського президента Анджея Дуди, який заявив, що не поїде 23 січня на 5-й Всесвітній форум пам'яті Голокосту в Єрусалим, оскільки надає перевагу відзначенню 75-ліття звільнення Аушвіца [Освенціма] у себе в краї-

ні у меморіальному комплексі в Освенцімі. Навряд чи в цьому кроці Анджея Дуди можна побачити реакцію на перебіг поточних політичних подій, наприклад, можливість (чи неможливість) виступити на пленарному засіданні форуму. Скоріше в цьому можна вбачати послідовність його вчинків – адже він першим представив концепцію, згідно котрої відповідальність за початок Другої світової війни несе не лише нацизм, а й будь-який тоталітаризм, включаючи політичний режим в СРСР. Цей політичний виступ польського президента прозвучав 1 вересня 2019 р., на заходах з приводу вибуху війни де зібралися світові лідери, за виключенням російського. Там відбулося покаяння президента Німеччини Франк-Вальтера Штайнмайера за вторгнення гітлерівців у Польщу в 1939 р. Сам Дуда скористався цією площадкою, щоб порівняти події 80-річної давнини і нинішню політику Росії по відношенню до своїх сусідів. Тобто, у чомусь теж наніс «попереджувачий удар» по путінській Росії.

Не дивно, що Міхаель Шудріх підтримав свого президента: «Це честь нового польського нарративу. Це правда, що на Польщу напали з двох сторін, і те, що зробили Совіти, було значною мірою забуто, тому що вам не дозволяли говорити про це до 1989 року. В контексті того, хто напав на Польщу, це правда, що це здійснили обидва тоталітарних режими». Що ж стосується Голокосту, то позиція Міхаеля Шудріха була оприлюднена ще у 2018 р., коли він зазначив, що «деякі поляки були причетні до вбивства євреїв під час Голокосту». Александр Борода, послідовно висловлюючи свою вдячність Путіну, коли справа стосується Голокосту все ж таки зробив своє обумовлення про визнання заслуг поляків у спасінні багатьох євреїв від геноциду, зазначивши, що серед поляків було найбільше «праведників світу» [4].

Так що тема Голокосту, як на наш розсуд, стає все значимішою у формуванні європейської ідентичності. Взяти хоча б голландського прем'єра Марка Рютте, який в січні 2010 на одному із пам'ятних заходів попросив вибачення від імені уряду за бездіяльність голландських урядовців, котрі під час війни не противилися депортації євреїв. Тоді понад ста тисяч гол-

ландських євреїв загинули в нацистських концтраційних таборах. «Ми зробили надто мало, мало допомагали й недостатньо визнавали це», – з гіркотою сказав Рютте 75 років по тому. Ще одна помітна подія останнього часу – кроки щодо реалізації Пам'ятника тиші на вокзалі Прага – Бубни. Саме звідси, коли чеська влада і суспільство мовчали і навіть сприяли, відходили поїзди із чеськими євреями, приреченими на смерть. Ті що вижили, згадували, як з пункту збору по Виставковій вулиці до вокзалу йшли десятки тисяч євреїв к супроводі чеської поліції. В той момент на вулиці не було ні душі, не збереглося жодної фотографії, панувала тишина... [9].

Чи визнає Росія свою причетність до Голокосту? Поки що на це питання відповіді немає. Втім, серед деяких духовних спадкоємців колишнього Варшавського договору і до останнього часу звучать похвальні слова щодо непомилковості Росії: «Від Росії чекають, що вона увійде в режим самобичування... Даремно. Російське питання уже остаточно вирішене. На користь Росії. Вона заплатила ціну. І більш нікому нічого не винна. Ті, хто піднімає питання про вину Росії, не просто посягають на пам'ять, вони посягають на покуту, хочуть заперечити її й відняти» [3].

Дивна виходить логіка. Вся Європа визнає свою провину й намагається спокутувати гріх Голокосту, але є одна країна, що «більш нікому нічого не винна». Не винна вона також за анексію Криму, не винна за катастрофу малайзійського лайнера, не винна за розруху Донбасу. На все у Росії одна і та ж відповідь: «НАСТАМНЕТ». А якщо комусь не йметься, то: **«Если надо – повторим»**.

Пам'ять про Голокост – тема надто делікатна. Моральним критерієм у підході до розкриття проблеми можуть бути слова єврейської письменниці Ілони Кармель, яка пройшла через табір смерті Плашове неподалік від її рідного Кракова. Як згадує автор книг «Трагедія сіонізму» і «Єврейська республіка», лауреат стипендії Гуггенхайма за 1987 рік Бернард Авішай, одного разу Ілона Кармель сказала, що в таборі смерті вона раптом відчула неповторний момент істини: «Це було єдиний раз у моєму житті, коли я точно знала різницю між добром і злом».

Розтлумачуючи позицію письменниці, Бернард Авішай зазначає: «для неї говорити про пам'ять і виставляти напоказ свої шрами, – якщо ти народився після війни і не застав її звірств, – не лише анахронізм, але й моральне самолюбівання. Для ліберальних письменників і політиків «пам'ятати» – значить нагадувати про неймовірні жорстокості Голокосту й присягати на вірність інститутам, що відстоюють терпимість. Але для націоналістичних письменників і політиків вимовляння слова «пам'ятати» – ще й можливість присвоїти собі моральний престиж, зажити собі поваги й захистити своє діло від прискіпливої уваги» [15].

Всесвітній форум пам'яті Голокосту

Приймемо на віру ці моральні критерії. І будемо зважати як на точку зору безпосередніх свідків Голокосту, так і тих єврейських авторів, які роками й десятиліттями досліджують цю людську трагедію. Бо, як мовиться, «чужої біди немає». А до того ж, ще раз нагадуємо, ми не ставили перед собою завдання досліджувати історію Другої світової війни як таку, в тому числі й історію Голокосту. Тут є свій контингент професійних дослідників і значний напрацьований матеріал. Наш кут зору – війни історичної пам'яті, а в ширшому розумінні – історична політика. А Всесвітній форум пам'яті Голокосту, що відбувся 23 січня 2020 р. у Єрусалимі, попри свою важливість і значимість, став для нас одним із сюжетів для аналізу цієї історичної політики.

Коли ізраїльські чиновники розпочинали планувати п'ятий Всесвітній форум пам'яті Голокосту, щоб відзначити 75-ту річницю звільнення концетраційного табору Аушвіц-Біркенау [Освенцім], вони гадали, що на нього приїдуть 10, чи, можливо, 15 світових лідерів і перших глав держав. Однак, напередодні відкриття цього відповідального заходу в Ізраїлі уже чекали делегації із 49 країн, включаючи 41 главу держав, безпеку яких мали здійснювати близько 10 тисяч співробітників поліції. За словами ізраїльських дипломатів, навіть на похоронах Іцхака Рабина і Шимона Переса збиралося менше лі-

дерів і перших осіб інших держав, ніж на відзначенні пам'яті жертв Голокосту. Найбільш значимими серед запрошених журналісти назвали віце-президента США Майка Пенса, президента Росії Володимира Путіна, принца Чарльза і президента Франції Еммануеля Макрона, а далі слідував довгий список гостей, куди увійшли чотири королі й лідери із таких країн як Австралія, Канада, Німеччина, Італія, Україна й Аргентина. В організаційному плані цей захід під назвою «Пам'ятати про Голокост, боротися з антисемітизмом» проходив під патронатом президента Ізраїлю Реувена Рівліна у тісній співпраці меморіального комплексу «Яд Вашем» та «Європейського форуму пам'яті Голокосту», заснованого єврейським активістом російського походження Моше Кантором.

В очікуванні початку форуму газета The Times of Israel писала: «Віддати данину поваги жертвам Голокосту і проголосувати на підтримку боротьби з антисемітизмом – це основні питання, стосовно яких лідери демонструють повну однаковість. Однак на будь-якому заході подібного масштабу неминуче виникають суперечливі ситуації: як трапилося, що ця церемонія відбувається в Єрусалимі, а не у самому Аушвіці? Чому організатори не надали президенту Польщі можливість виступити з промовою? Чи скористається Путін нагодою, щоб знову повторити звинувачення на адресу Польщі, котра, за його словами, допомагала нацистам?» тощо [8].

Зазначені вище питання, що стосувалися власне історичної політики, жваво обговорювалися в засобах масової інформації. І не заради сенсації чи смакування якогось скандалу, а висвітлюючи собою одну із кардинальних проблем сучасності – воєн історичної пам'яті – що особливо розгорнулися між Росією і Польщею, зачіпаючи попутно Ізраїль та й Україну. Уже напередодні форуму преса багато писала про рішення президента Польщі Анджея Дуди бойкотувати цей міжнародний захід: «рішення, яке Дуда пояснює тим, що Путіну дали можливість виступити, а йому – ні. Врешті-решт, заявив Дуда, Аушвіц містився на території окупованої Польщі, і поляки виявилися тим народом, котрий більше всього потерпав від цього концтабору (звісно, після євреїв). Більше того, згідно слів

Дуди, він не бажає слухати виступ Путіна – котрий наразі просуває антипольську інтерпретацію подій Другої світової війни, – не маючи на те можливості відповісти йому» [8].

З цього приводу було висловлено ряд суджень і спростувань, що знову ж таки передають перебіг дискурсу з історичної політики. З боку організаторів форуму було роз'яснено, що під час його підготовки процедуру було узгоджено таким чином, що у меморіальному комплексі «Яд Вашем» буде лише п'ять виступів – з боку представників чотирьох країн-союзниць, що звільнили Європу і увесь світ, та ще представника Німеччини. Так само було зазначено, що більшість із 1,5 мільйонів жертв, що загинули в Аушвіц-Біркенау, були євреями, а тому «громадянство жертв Аушвіца не мало жодного відношення до вибору тих лідерів, які виступлять на Всесвітньому форумі Голокосту». Тобто, за цим критерієм Польща не мала шансів для виступу на головній церемонії.

Тим не менше, з польської сторони поступило ряд інших претензій. Тут каменем спотикання стало місце проведення форуму. Представники польської влади заявляли, що головний захід щодо ушанування акту звільнення Аушвіца повинен відбуватися на місці самого концтабору, а не в Ізраїлі. Так, на початку січня 2020 р. Анджей Дуда заявив: «Я вважаю, що негоже позбавляти це місце його пам'ятного статусу, переносючи заходи в друге місце і розповідаючи в іншому місці про те, що відбулося тут понад 75 років тому». Директор Музею «Аушвіц-Біркенау» Пьотр Цівінський був радикальніший у своїх висловах: він звинуватив організаторів Всесвітнього форуму пам'яті Голокосту у спробах створити «альтернативну церемонію пам'яті», що суперничала б із заходами, котрі він буде здійснювати 27 січня 2020 р. в Освенцімі.

Ще один інтригуючий фактор впливав із того, що організатори форуму в Єрусалимі не були ознайомлені з текстами виступів головних доповідачів, у зв'язку з чим виникли побоювання «що Путін може використати цю можливість, щоб не лише похвалити Червону армію за звільнення Аушвіца, але й очорнити поляків, котрі, на його думку, надавали допомогу нацистам». Одночасно в ЗМІ висловлювалися догадки, що Не-

таньяху «може використати свою промову, щоб в якійсь мірі підтримати путінську інтерпретацію подій Другої світової війни» [8].

І ще одне уточнення щодо статусу форуму. Оскільки лише 30 із 800 запрошень було виділено учілилим в Голокості, представники Яд Вашем пояснили, що ці заходи «не є публічною церемонією, а є скоріше зустріччю лідерів». Нині в Ізраїлі проживають близько 100 тисяч людей, що пережили Голокост, і було б просто неможливо запросити навіть частину із них на урочистості.

Слід зазначити, що перед тим з боку Польщі й Ізраїлю було здійснено ряд кроків щодо порозуміння з питань Голокосту. Як ми вже зазначали, у лютому 2018 р. польський уряд запропонував своєму парламенту ввести кримінальну відповідальність за звинувачення польського народу а чи польської держави у співучасті в нацистських злочинах. Це викликало хвилю осуду з боку ізраїльського уряду – через низку антиєврейських погромів за участю поляків, в тому числі у Єдвабне у 1941 р. і в Кельце у 1946 р. Міністр закордонних справ Ізраїлю Ісраель Кац навіть висловився, що поляки «всотують антисемітизм з молоком матері». Після тривалих двосторонніх суперечок врешті-решт у червні 2019 р. в закон були внесені поправки, і обидва прем'єри – Бенджамін Нетаньяху і Матеуш Моравецький – підписали спільну декларацію, визнавши, що деякі поляки дійсно були замішані у злочинах, але не в рамках політики на вищому рівні. Здавалось би, проблема була знята з порядку денного.

Однак Анджей Дуда, як відомо, на форум не приїхав. Журнал *The New Yorker* дає таке пояснення цьому неприємному інциденту: «Це справа рук Росії, а не Ізраїлю, котра продемонструвала наскільки «пам'ять» поняття розтягне. З часу після останнього форуму в Освенцімі в 2015 році Польща і Росія виявилися в лещатах дипломатичного протистояння. В той рік господаркою форуму була Польща, а Путін нещодавно вторгся в Україну. Тодішній президент Польщі Броніслав Коморовський і Лідери Всесвітнього єврейського комітету... не прислали Путіну особистого запрошення, і розгніваний

російський лідер цей захід бойкотував. З того часу він вважає, що зручніше насаджувати реабілітований образ Сталіна і його режиму та неспростовний героїзм Червоної армії» [15].

Із свого боку правляча партія Польщі «Право і Справедливість» засудила післявоєнну радянську окупацію своєї країни. Символом польської трагедії у цьому протистоянні, як уже нами зазначалося вище, став пакт Молотова – Ріббентропа про поділ Польщі і наступне знищення польської інтелігенції, зокрема офіцерського корпусу в Катинському лісі. На що Путін відповів пропагандистською кампанією, звинувативши Польщу у створенні альянсу з Німеччиною в 1938 р. й в анексії частини Сілезії під час розділу Чехословаччини. Тож, мовляв, Польща не має права видавати себе за жертву Другої світової війни.

Здавалось би, навіщо Ізраїлю втручатися у цю суперечку, якій не видно кінця-краю. І ось тут журнал The New Yorker дає своє пояснення: «Оскільки Росія зберігає свій вплив у Сирії, а Ізраїль там бомбить іранські сили – та ще й на фоні того, що Росія затримала американо-ізраїльську туристку за банальне зберігання наркотиків, – Нетаньяху, судячи з усього, визнав за доцільне догодити Путіну, видаливши Дуду зі сцени. Раніше в той же день у єрусалимському парку Нетаньяху пліч-о-пліч з Путіним відкрив меморіал блокади Ленінграда, рідного міста Путіна. Схоже на те, Путін оплатив послугу за послугу, обійшовшись у своєму виступі без нових претензій до Польщі» [15].

Отже, можливий російсько-польський інцидент було упереджено завдяки дипломатичним крокам Ізраїлю. Та все ж, як на нашу думку, Путін не був би Путіним, якби замість Польщі не знайшов новий об'єкт для нападок. У своєму виступі він акцентував увагу на тому, що у деяких окупованих нацистами країнах були свої колабораціоністи: «Де діяли ці злочинці, було вбито найбільшу кількість євреїв. Таким чином, на Україні було вбито близько 1,4 мільйонів євреїв». «І тут у цей момент, – пише Бернард Авішай, – майже забулося, що часи змінилися, що нинішній президент України – єврей, що російські маріонетки воюють з Україною, і що Путін обманом намагається звалити втручання у американські вибори 2016 року на

українців. Пізніше він відмітив, що «нацисти готували таку ж участь й багатьом іншим народам: «недолюдками» були оголошені й росіяни, і білоруси, і українці, поляки, представники багатьох інших національностей». Але при відсутності Дуди його думка повисла в повітрі, мов дирижабль» [15].

В цілому дипломатичні маневри, які були пов'язані із фігурою Путіна, залишили по собі не найкраще враження у спеціалістів з питань Голокосту. Так, професор Єврейського університету в Єрусалимі, експерт з історії Голокосту Амос Голдберг з гіркотою зауважив: «Ізраїльський, польський і російський уряди – (хранителі похмурих історій) – реакційні популісти. Всі вони використовують пам'ять задля національного самовиправдання, і це небезпечно. Так, Ізраїль вважає польський антисемітизм вродженою хворобою, а Польща – лише окремим епізодом. Але це не справжня боротьба за історію. Це «пам'ять» суперника на службі політики» [15].

Претенденти на спадщину Аушвіца

Історична пам'ять заради національного самовиправдання – як це шкодить взаєморозумінню між народами? Таким питанням переймається, зокрема, й авторитетна ізраїльська газета Гаарець, чия аналітика й редакційні статті вважаються чи не найвпливовішими серед верхніх соціальних верств населення держави. Виходить так, пише вона, що на історичну спадщину Аушвіца претендують три сили: Росія, котра стверджує, що представляє радянських визволителів табору; Польща, на чийй території цей табір розміщено і яка підтримує на цьому місці музейне життя (окрім осіб з іншим громадянством, в таборі було замучено й 350 тисяч польських громадян, 80 відсотків із них були євреями); і, нарешті, третій спадкоємець – єврейська нація, уособлена в державі Ізраїль.

Уряди цих трьох держав-претендентів – всі вони претендують на лаври «зберігачів спадщини Аушвіца». Для Польщі Аушвіц – це набагато більше, ніж національний символ трагедії, що спіткала поляків як націю – країну, в котрій Друга світова війна розпочалася й потім була окупована впродовж п'я-

ти з половиною довгих років. Ця країна, наголошує Гаарець, «має причини, щоб пам'ятати свої страждання в роки війни, а потім і комунізму. Це потрібно, щоб посилити роль Польщі як члена НАТО, а також щоб оправдати її непокірну й протидіючу поведінку в рамках Європейського союзу, де домінує Німеччина. Звідси й спроби заборонити на законодавчому рівні будь-які згадування про погроми поляків проти євреїв, звідси й заборона заперечувати, що у Польщі є статус мученика – принаймні такий же, як і у євреїв.

Росія, за словами газети Гаарець, «теж вдається до історичного ревізйонізму – у своїй власній національній формі. На відміну від інших країн Європи, вона датує початок війни не вереснем 1939, а 1941-м роком. Так виходить, що війна йшла між 1941-м і 1945-м роками, а перші два роки просто вирізаються із офіційної пам'яті... Лише коли Німеччина зрадила пакт про ненапад в червні 1941 року, – лише тоді Радянський Союз став її ворогом. І тоді СРСР відразу взявся переписувати історію. Путін і його велетенська, що не має аналогів у світі, кремлівська пропагандистська мережа будуть нам тепер малювати Червону армію виключно як визволительку. Таким чином, вони постараються, ніби фенем, видалити із російської історії два роки співробітництва з німцями» [12].

Що ж стосується третього фігуранта на роль спадкоємця пам'яті Голокосту – Ізраїлю, то й тут дослідники зазначають не просто наявність, а протистояння двох наративів: «Один походить від істориків меморіального центру Яд Вашем, котрі виступають хранителями пам'яті про Голокост у присвячених йому дослідженнях. Цей наратив прагне до історичної об'єктивності і точності. Але є й інший наратив, котрий дипломатично вигідний нинішньому ізраїльському уряду. Нетаньяху – один із головних експлуататорів теми Голокосту для свого власного політичного порядку денного. Тим не менше, він у цьому плані далеко не перший: усі ізраїльські прем'єри, починаючи з Бен-Гуріона, використовували цей особливий наратив Голокосту» [12].

Отже, констатують ізраїльські аналітики, так сталося, що у 2020 році на проведення міжнародного заходу в Єрусалимі

впливали три рушійні сили: 1) офіс президента Ізраїлю; 2) Яд Вашем; і 3) Європейський єврейський конгрес (ЄЄК). Не зважаючи на гучне ім'я, ЄЄК є не чим іншим як платформою для задоволення амбіцій російського олігарха Моше Кантора, що представляє інтереси Володимира Путіна: «Кантор – суперник президента Всесвітнього єврейського Конгресу Рональда Лаудера. У нього такий бізнес: впродовж останнього десятиліття він увесь час критикує того чи іншого європейського лідера за те, що він (чи вона) недостатньо роблять для боротьби з антисемітизмом. Він дозволяє собі хвалити Путіна і запрошувати до нього в Кремль відомих людей із єврейських громад різних країн – для сеансів лестоців, що кидають прямий виклик тому, що пишуть про Путіна у західній і ізраїльській пресі». Аналітики Гаарця зазначають, що п'ять років тому Кантор уже спробував допомогти Путіну, організувавши захід, що став нібито альтернативою церемонії в Аушвіці. Але тоді меморіальний захід у Празі не зміг привернути до себе значної уваги. Однак «у цьому році у нього підібралося і місце ліпше – все-таки Єрусалим. А тут ще така дивина: Путіну в Єрусалимі надали можливість виголосити промову в якості лідера однієї із держав-визволителів. Дуді чомусь відразу повідомили, що йому слова не дадуть». Щоправда, помічники президента Ізраїлю Реувена Рівліна спробували заспокоїти Анджее Дуду «компенсувавши приниження мовчанкою в Яд Вашемі тим, що він був би єдиним іноземним лідером, який виступив би в резиденції ізраїльського президента в середу вечором. Але об'єзда була надто тяжкою, Дуда відмовився» [12].

Ізраїльські аналітики далекі від того, щоб одностайно відбілювати кроки польських очільників, які теж час від часу примішують політичні інтереси до пам'яті про Другу світову війну. Вони нагадують, що Польща не запросила Володимира Путіна на церемонії, що відбулися 1 вересня 2019 року й були приурочені 80-й річниці початку Другої світової війни. Не запросили російського президента й на церемонію в Аушвіці 27 січня 2020 року. Відтак вони рекомендують керівництву Яд Вашему подальше триматися від політики й робити все можливе, щоб дії цієї інституції були виключно професіональними,

пов'язаними з історією й збереженням пам'яті про події минулого. Тож надання слова російському президенту і позбавлення такого привілею польського президента «можна розцінювати як свідчення того, що ізраїльський уряд став по бік Путіна. У нинішньому контексті такий крок фактично рівнозначний мовчазній підтримці тієї викривленої версії історії, котру просуває Путін, – версії, котра дотична поділу Польщі напочатку Другої світової війни і котра виправдовує договір Радянського Союзу з Гітлером» [11].

Висновки із проведеного в Єрусалимі заходу не надихають на оптимізм. Аналітики Ізраїлю посилаються на слова із знаменитого тексту Вільяма Фолкнера: «Минуле ніколи не вмирає. Воно взагалі ще не минуло». А далі додають: «у випадку із Голокостом минуле – це сьогодняшня геополітика. Польща знову очутилася біля розбитого корита, а Ізраїль виявився змушеним прийняти сторону Росії» [12].

Як пояснюють інші оглядачі, це сталося не з принципових мотивів. За словами головного редактора видання «Деталі» Еміля Шлеймовича: «насправді Ізраїль не є союзником Росії у якихось її конфліктах з Україною, з Польщею, з будь-якою рештою світу. Це не стало частиною ізраїльської стратегії, ні гласної, ні негласної. Росія сприймається як «неминучий партнер», тому що її військові частини діють в Сирії, і не лише там, і тому вона чинить вплив на Близький Схід» [2].

Польська сторона розцінює ситуацію неоднозначно. З одного боку, польські ЗМІ визнають, що «підсумок П'ятого Всесвітнього форуму пам'яті жертв Голокосту виявився для нашої країни однозначно негативним. Це був для нас невдалий день: програла Польща, програв той погляд на події вісімдесятилітньої давності, котрі ми просуваємо». Програло не лише розуміння історії, цей форум «дозволив Путіну здійснити тріумфальний «камбек» у світові салони. Десятки президентів, прем'єрів, королів і принців зустрічали російського президента, що анексував Крим і розв'язав війну на Україні, як рівноправного лідера. По іронії долі про світовий порядок і прагнення до правди говорив саме Путін, котрий впродовж останніх двох десятиліть сам став однією із основних загроз і

спотворювачів історії». На жаль, оце «викривлене бачення війни, котре було представлене в четвер у Єрусалимі, закріпиться у світовій пам'яті» [16].

З другого боку, зазначають оглядачі, слід глянути в майбутнє і винести із ієрусалимського форуму висновки на майбутнє. Утішає те, що вирішивши не брати участі у форумі, Варшава відмовилася грати по чужих правилах, а заодно подала чіткий сигнал: «що це дивний захід, мотиви організації котрого неясні, що ми бачимо це і не можемо на це погодитися» [17].

На нашу думку, в політичному демарші Польщі є певний резон. Причетність Владіміра Путіна до будь-якої справи залишає на ній непривабливі сліди. Так, роздмухуючи надуману проблему русофобії й намагаючись надати їй презентабельного статусу, Путін у своїй промові в Єрусалимі поставив у один ряд «сприяння будь-яким формам шовінізму, антисемітизму і русофобії». Русофобією ж Росія в останні роки називає будь-які звинувачення у свій бік: і хакерські атаки російських спецслужб, і втручання у вибори інших країн, і вбивство та отруєння громадян в різних країнах, і шпіонаж, і ведення гібридної війни, і окупації територій інших держав. А в контексті таких трактувань «русофобії» будь-чий підігравання великодержавним домаганням Росії можуть виявитися надто високою ціною за якусь тимчасову ситуативну вигоду.

Насамперед, якщо погодитись ставити в один ряд і антисемітизм, і путінську «русофобію», то є загроза того, що скоро у світі боротьбу з антисемітизмом стануть сприймати як лише одну із ефективних політичних технологій. А це вже буде і вкрай неетично по відношенню до пам'яті жертв Голокосту, і недопустимо з точки зору сучасної політичної культури. Тут наслідки можуть виявитись непередбачуваними. Про один із них нагадав уже згадуваний вище Еміль Шлеймович: «І якщо ми говоримо про те, що остаточна ціль усіх подібних заходів – протидія антисемітизму, то, я боюсь, той формат, котрий сьогодні обраний, якраз антисемітам грає на руку» [2].

Таких міжнародних заходів, як Всесвітній форум пам'яті жертв Голокосту в Єрусалимі, для Владіміра Путіна залишилось не так вже й багато. І дуже жаль, що коли він проголошує

себе головним борцем із антисемітизмом, то ті, що аплодують йому, мимоволі стають співучасниками дійства по міжнародному відбілюванню цього міжнародного спойлера.

Література

1. Варшава проиграла Москве исторический спор. URL: <https://riss.ru/events/65124/>
2. Гостев А. «Последняя приличная дверь для Путина». URL: <https://www.svoboda.org/a/30391848.html>
3. Дума: от России ждут, что она покается и заплатит. URL: inosmi.info/duma-ot-rossii-zhdut-chto-ona-pokaetsya-i-zaplatit.yahtml
4. Мельников А. Еврейские миллионы в споре Москвы и Варшавы. URL: www.ng.ru/ng_religii/2020-01-14/9_479_holocaust.html
5. Польский историк: в этот день освобождения Варшавы не было, лишь сменился оккупант (DGP). URL: inosmi.info/polskiy-istorik-v-etot-den-osvobozhdenia-varshavy-ne-bylo-lish-smenilsya-okkupant-dgp.html
6. «Президент Путин лгал». Заявление премьер-министра Польши Матеуша Моравецкого. URL: <https://aillarionov.livejournal.com/1155024.html>
7. Резолюция Европарламента возлагает вину за развязывание Второй мировой войны на фашистскую Германию и СССР. URL: https://pikabu.ru/story/rezolyutsia_evroparlamenta_vozlagaet_vinu_za_rezvyazyivanie_vtoroi_mirovoy_voynyi_Fashistskuyu_germaniyu_i_sssr_...
8. Форум памяти о Холокосте: все что нужно знать (The Times of Israel). URL: inosmi.info/forum-pamyati-0-kholokoste-vse-chto-nuzhno-znat-the-times0of-israel.html
9. Aktualne: Путин, Бенеш и чешское молчание. URL: inosmi.info/aktuln-putin-benesh-i-cheshskoe-molchanie.html
10. Die Zeit: в «борьбе против лжи» Польша запретит России трактовать историю по-своему. URL: inosmi.info/die-zeit-v-borbe-protiv-lzhi-polsha-zapretit-rossii-traktovat-istoriyu-po-svoemu.html
11. Haaretz: Израиль капитулировал перед стремлением Путина переписать историю Второй мировой войны. URL: inosmi.info/haaretz-izrail-kapituliroval-pered-stremleniem-putina-perepisat-istoriyu-vtoroy-mirovoy-voinu.html

12. Haaretz: как Израиль вынудили встать на сторону России. URL: inosmi.info/haaretz-kak-izrail-vynudili-vstat-na-storonu-rossii.html

13. Le Figaro: Варшава обеспокоена идеологией евразийства Путина. URL: inosmi.info/le-figaro-varshava-obespokoena-ideologiyevraziystva-putina.html

14. Le Figaro: Путин дорожит послевоенным миропорядком. URL: inosmi.info/le-figaro-putin-dorozhit-poslevoennym-miroporyadkom.html

15. New Yorker: Нетаньяху, Путин и политика памяти на Всемирном форуме о Холокосте. URL: inosmi.info/new-yorker-netanyakhu-putin-i-hjkitika-pamyati-na-vsemirnom-forume-o-kholokoste.html

16. Rzeczpospolita: в Иерусалиме Польша проиграла. URL: inosmi.info/rzeczpospolita-v-ierusalime-polsha-proigrala.html

17. WPolityce: как Россия заманивала Польшу в ловушку. URL: inosmi.info/wpolityce-kak-rossiya-zamanivala-hjlshu-v-lovushku.html

Глава 10.

«ІСТОРИЧНИЙ НАРКОТИК» ПРОТИСТОЯННЯ

Чи не найскладніша проблема аналітика – зрозуміти мотиви поступків діючих суб'єктів суспільно-історичного процесу. Тож навряд чи можна погодитись, що новий спалах протистояння між Польщею і Росією стався через неадекватне сприйняття тою чи тою стороною якихось уявлень про історію. Як зазначають польські ЗМІ, більш віриться в те, що «полковник Путін не настільки простака, щоб вірити у власну брехню, в тому числі і в тези радянської пропаганди про нібито визвольний характер радянського вторгнення в Польщу у 1939 році, про що йому вбивалося в голову з дитинства. Відчайдушне заперечення факту існування міцного союзу Сталіна й Гітлера у перші роки Другої світової війни пов'язано не з бажанням звести історичні порахунки: гра ведеться за стратегічний бізнес з Європою, тобто за «Північний потік – 2». Будівництво цього одіозного газопроводу, що зближує Москву з Берліном, Парижем і усією рештою Заходу на шкоду Центральній Європі, стало для нинішньої російської влади питанням життя чи смерті» [15].

У польських ЗМІ проблема трактується так, що французи й німці вбачають у путінській трубі не лише чистий бізнес, що сприяє енергетичній трансформації ЄС, але й шанс на створення європейської економічної противаги Сполученим Штатам Америки. Саме тому вони таким ентузіазмом посувають «Північний потік – 2», долаючи спротив поляків і прибалтів на площадці Євросоюзу й ігноруючи інтереси українців. Для України запуск «Північного потоку – 2» означає втрату стратегічної позиції транзитного посередника щодо постачання російського газу на захід Європи. Адже газопровід до остан-

нього часу був одним із основних інструментів у руках Києва, що дозволяв Україні триматися поза московською сферою впливу. Саме тому українцям був близьким вислів нинішнього євродепутата, а в минулому міністра закордонних справ Польщі Радослава Сікорського про те, що «Північний потік – 2» є не чим іншим як новітньою версією пакту Молотова – Ріббентропа. Тож, на думку видання Wprost, Путін і вдався до традиційних радянських інсинуацій, «заявляючи про причетність Польщі до розв'язання Другої світової війни. Російський президент хоче, щоб на Заході вірним союзником Третього рейху вважали саме Польщу, а не Росію. Так, «він намагається показати американцям, що вони даремно тримаються сторони польських фашистів і антисемітів» [15].

Україна і російсько-польське протистояння

Складається враження, що президент Росії веде себе останнім часом так, як ніби він у відчаї (чи вдає це). Його очевидно могли вивести з рівноваги і резолюція Європарламенту щодо пакту Молотова – Ріббентропа, і блокування «Північного потоку – 2» під дією американських санкцій, і продовження санкцій Євросоюзу, що були вжиті після анексії Криму. Звідси й емоційні випадки на кшталт «антисемітська свиня» тощо. Тим не менше, це не заважає йому цілеспрямовано відшукувати щілини, де б можна було вбити клин між Польщею та консолідованим Заходом, в тому числі й в площині історичної науки. І це при тому, зазначають польські оглядачі, що «в Росії історія є не сферою науки, а радше мистецтва, покликаного виправдати нинішню політику РФ. В цьому плані брехня неодноразово використовувалась в якості відповідного інструмента. Варто зазначити, що в даному випадку дії росіян спрямовані не на відносини Польщі з Німеччиною чи Євросоюзом, а на відносини з Ізраїлем і, значить, із США» [14].

І ще один фактор, на який звертають увагу польські оглядачі з приводу російсько-української війни. Констатуючи, що з моменту розпаду СРСР аж до 2014 року польсько-російські відносини, попри вступ Польщі до НАТО і ЄС, були в основ-

ному задовільними, а історична політика перестала виступати предметом жорстких суперечок, зокрема завдяки тому, що президент Борис Єльцин біля катинського хреста на Повонзковському кладовищі попросив прощення за Катинь. Однак цей рівень відносин було зруйновано у 2014 році після анексії Криму й окупації Росією окремих районів Донбасу. Тут слід віддати належне принципівому курсу польського уряду щодо України. Так, прем'єр-міністр Матеуш Моравецький неодноразово заявляв, що нормалізація відносин з Росією без відповідних зустрічних кроків з боку Москви не має сенсу: Росія має відмовитися від Криму і піти зі сходу України. З приводу «Північного потоку – 2» Моравецький якось зазначив, що для Польщі було б краще, якби його будівництво ніколи й не розпочиналося. А ще прем'єр-міністр звернув увагу на те, що стурбований зростанням антиамериканських настроїв у деяких країнах ЄС, а тому Варшава докладає сил для того, щоб зміцнити союз Європи і США [7].

Характерно, що цей принциповий курс зустрічає не лише агресивне ставлення до себе з боку Росії, але й спротив з боку певних сил у внутрішньополітичному житті Польщі. Так, певні великопольські епігони, виконуючи роль «корисних ідіотів», вдалися до нападок на концепцію Єжи Гедройця, згідно якої, мовляв, «існування великої України в сталінсько-хрущовському географічному форматі із включенням Криму гарантує, що Польщі не буде загрожувати небезпека з боку Росії. Прагнення Варшави, котра продовжує вести запеклу боротьбу із спадщиною комунізму, зберегти Україну в її комуністичній конфігурації, служить свідченням не лише того, що польські атлантисти використовують подвійні стандарти, але й для того, що вони не відзначаються високим науковим інтелектом... З тих пір, як на Україні відбувся переворот, всі дії Варшави на міжнародній арені підпорядковані боротьбі з Росією. Ознакою польського патріотизму стали русофобія й українофільство. Одночасно відбувається мілітаризація національної свідомості згідно натівських лекал. В цьому плані правлячий табір виступає єдиним фронтом з опозицією». А далі вже пішли відверті антиукраїнські випадки. Мовляв, у резолюції Євро-

парламенту «все робилося по такому сценарію: наших, навіть коли вони бандерівці, чи необандерівці, ми пощадимо, текст погодимо з німецькими європарламентаріями і спільно нападимо на Росію, провокуючи її на крок у відповідь. Було зарані зрозуміло, що документ справляє враження як атака і викличе у Москви протест» [13].

Ці ж самі проросійські сили через свій друкований орган *Mysl Polska* нав'язують думку, що лише внаслідок «антиросійської історичної політики» представники польської влади спровокували Росію до рішучих дій, «звинувачуючи Польщу в причетності до нищення євреїв під час останнього світового конфлікту». Налаштовуючи громадські думку проти України, вони за московськими рецептами наклеюють на український правлячий клас ярлик «бандерівщини», а польську владу звинувачуючи у великопольських зазіханнях на відродження держави «від моря до моря»: «Ми розплачуємось також за безрозсудний союз із тими, українськими політичними силами, що апелюють до спадщини ОУН-УПА, і за (здійснюване, зрозуміла річ, во ім'я спільної боротьби з Росією) співробітництво з колами, що культивують антипольські необандерівські традиції. Подібних союзників Польща шукала і в країнах Балтії, розраховуючи на відродження ягеллонських міражів і створення нового санітарного кордону» [12].

Однак, зазначають критики нинішнього польського курсу, навіть не ці кроки Варшави у дусі прометеїзму переповнили чашу терпіння Москви. Йдеться, мовляв, про порушення тих «червоних ліній», які для Москви є мало не священними: «Насамперед польська історична політика була спрямована на підрив основ післявоєнної позиції Росії, заперечення її права називатися переможницею у Другій світовій війні та визволительки Європи від гітлерівського ярма. Це не переможець а окупант і агресор, як мантру повторювала центральна влада і всілякі державні організації й відомства, що здійснюють формування так званої історичної політики. Варто підкреслити, що в цілому після 1989 року вона залишалася практично незмінною, змінювалася лише ступінь радикальності, що звучали в той чи той момент тез. Усе супроводжувалось методич-

ним знищенням пам'ятних місць, пов'язаних із збройною боротьбою, що радянська армія вела на території Польщі» 12].

Отже, в силу співдії різноманітних факторів, що впливають на характер і міжнародних, і внутрішньополітичних відносин, було б наївно сподіватися, що питання історії не стануть проблемами історичної політики, а тим більше проявом війн історичної пам'яті. І це розуміють польські професіональні історики. Для прикладу пошлемось на судження співробітника Католицького університету в Любліні Рафала Внука. Проблема в тім, вважає він, що в обох країнах – як в Польщі, так і в Росії – історія стала інструментом політичної боротьби: «Те, чим займається нині Москва, а також керівництво Польщі, це інструментальний підхід до досліджень. Політики звертаються до історичних праць і відкриттів істориків не для того, щоб добратися до правди, розповісти, як все було, а для того, щоб досягти своїх поточних політичних цілей. На міжнародній арені історична політика слугує для формування політичного капіталу, а всередині країни дозволяє легітимізувати владу. Росія хоче, щоб у міжнародному дискурсі її версія історії стала основною. Але скажіть мені, яка країна цього не бажає?» [6].

Бажання мало – цей процес слід ще й поставити на потужну справді індустріальну основу. І в Росії це робиться. Бо крім зовнішньополітичних завдань країна стоїть перед необхідністю визначитись із власною ідентичністю, знайшовши відповідь на запитання: «хто ми?», і «в чому полягає наша історична місія?». Ще недавно Росія виступала в ролі флагмана світового революційного процесу, локомотиву миру і прогресу під прапором ленінізму. Однак після 1990 р. ленінська спадщина стала неактуальною. Жодна серйозна політична сила в Росії вже не ототожнює себе з Жовтневою революцією 1917 р. Навпаки – у всіх негараздах стали обвинувачувати Леніна та його оточення. Натомість стала помітною тенденція відшукати «золоті часи» у XIX-му столітті, а то й у більш давніших часах царювань Петра I чи Катерини II. Що характерно для днів нинішніх – задля формування міфу про велику країну, що визначала курс світової політики, імперська традиція минулих епох поєднується із пам'яттю про Велику Вітчизняну війну 1941-

1945 рр. при відсуванні в тінь пам'ять про Другу світову війну 1939-1945 рр. При цьому намагаються «забути» і про сталінські чистки, і про Голодомор в Україні та Казахстані, і про ГУ-ЛАГ. А якщо й згадувати, то як про необхідну ціну, яку слід було заплатити за пізнішу Велику Перемогу над Гітлером під мудрим керівництвом хай не ідеального, а проте ефективного менеджера Сталіна. Перемога у війні – це основна подія, що формує національну самосвідомість росіянина, який почуває себе частиною народу, що переміг найстрашніше зло ХХ століття – нацизм.

У цій монументальній ході у справі формування російського національного міфу на заваді Росії стоїть Польща, із проблемами «Польської операції» НКВД, пакту Молотова – Ріббентропа, Катині, депортації поляків тощо. Показово, що коли раніше російська сторона намагалася уникнути дискусій з історичної проблематики, то нині вони демонструють готовність «дати відсіч» усім, хто виступає проти російського нарративу. З цього приводу Рафал Внук зазначає: «Якби Путін п'ять разів не згадав про пакт Молотова – Ріббентропа, наша реакція зрозуміло не була б такою нервовою. Російські дипломати працюють відмінно. Вони обрали зручний момент: річницю звільнення Аушвіца, а Голокост і Аушвіц – це символи, котрі розуміють у всьому світі. Крім того, Польща нині ослаблена. Переломним моментом стало прийняття горезвісного закону про Інститут національної пам'яті у січні 2018 року... Нині ми пожинаємо плоди» [6].

Було б некоректно з боку України акцентувати увагу на невдачах Польщі у її боротьбі проти російського нарративу. Нам би із своїми проблемами справитись. Однак саме для цього й слід уважно поставитись до польського досвіду переосмислення стратегії й тактики у сфері історичної політики. Так, Рафал Внук звертає увагу на те, що «наші дипломати і правляча команда зі своєю історичною політикою працюють не на те, щоб поправити імідж Польщі, а на те, щоб виграти чергові вибори. Зовнішня й історична політика підпорядковані внутрішньополітичним цілям. За це доводиться розплачуватися» [6].

Екс-глава польського МЗС Радослав Сікорський ставить проблему в більш широку міжнародну площину: на його думку, замість вирішувати питання безпеки, завойовувати чим ширшу інформаційну перевагу, діяти більш вдумливо і виважено, нині Польща вдається здебільшого до «міжнародної публіцистики». А звідси й печальні результати: «На сьогодні Польща не в ладах з більшістю своїх міжнародних партнерів: з Росією – це зрозуміла річ; з Німеччиною – нічого нового, з Францією – аналогічно, з більшою частиною США – теж відомо, з Європейським союзом – з Комісією, Венеціанською комісією, Радою Європи. Можливо, невдовзі й з європейською системою правосуддя та Ізраїлем». А відтак, будучи країною середньої величини, Польща не може дозволити собі одночасно мати всі фронти відкритими. Раніше, в рамках так званого Веймарського трикутника – Франція, Німеччина, Польща – країна могла ефективно, від імені всього ЄС, спілкуватися з Росією. Зараз ці позиції втрачено і «сьогодні ми грозимо Росії крізь замкову щілину», а до того ще й «втрачаємо навіть німецький нацистський концентраційний табір в Освенцімі як місце, де раз у рік вшановується пам'ять жертв цих злочинів» [9].

У сфері історичної політики, зазначає Рафал Внук, польська сторона вдається до незбалансованого трактування подій (насамперед що стосується теми Голокосту), а це позначається на ставленні до Польщі у світі: «Ми підмочили власну репутацію у надто важливій сфері дослідження Голокосту. При цьому польська влада, зовсім справедливо висуюючи у своєму історичному наступі на перший план польських Праведників народів світу, зосередили увагу практично виключно на розповіді про позитивних польських героїв, а одночасно агресивно нападали на дослідників, котрі займаються менш славними епізодами історії польсько-єврейських відносин. Коли ми прагнемо приховати за фігурами Сендлерової (Irena Sendlerova) і Пілецького (Witold Pilecki) погром у Єдвабне, ми завдаємо удару по власній репутації» [6].

Який висновок може зробити українська сторона із досвіду протистояння польського і російського наративів? Насамперед – історики мають аналізувати, зустрічатися й дискутува-

ти, а не висловлювати свій гнів і обурення й тим самим наражатися на звинувачення у нераціональності й русофобії. По-друге, історична наука має бути багатоголосою, а не зосередженою на обслуговуванні кон'юнктурних замовлень. Помилкою Польщі, визнають її історики, була монопольна орієнтація на Інститут національної пам'яті. Перехід у сфері історичної науки на централізацію і ручне управління – це шлях в нікуди. У разі заблокування єдиного каналу історичної інформації (або його дискредитації), держава позбавляється можливості вдатися у трактуванні своїх наративів до альтернативних точок зору. Якщо суспільство підсідає на «історичний наркотик», а потім не хоче лікуватися, воно прирікає себе на деградацію. Це стосується всіх, в тому числі й нас.

Польський гамбіт

Проросійський слід деяких політичних сил Польщі у сфері історичної політики проглядається у їхній аргументації. Насамперед це шантаж щодо можливості повоєнного перегляду польських кордонів. Всі ми добре пам'ятаємо цю аргументацію Путіна про нібито штучні кордони України, які, мовляв, принагідно можуть бути переглянутими. І, звичайно ж, добре пам'ятаємо послідовне нав'язування балачок про якусь суцільну «бандеризацію» українського суспільства. То ж не дивно, що ці самі лекала підкидаються в поле протиборства політичних сил Польщі, де проросійська аргументація звучить дедалі помітніше. Так, уже згадувана *Mysl Polska* зазначає: «Російська сторона неоднократно намагалась досить прозоро натякнути своїм польським партнерам, що вони діють врозріз із власними інтересами. Дискредитуючи потсдамський світоустрій, Польща виявляється у програшній позиції: вона ставить під знак запитання своє право на набуті після війни території і сучасні кордони. У свою чергу, підтримуючи бандерівську Україну, вона братається із спадкоємцями своїх катів» [12].

А далі слідує моралізаторське повчання про доцільність вічної дружби з Росією: «Варто визнати, що Польща вперто

трудилася над тим, щоб позбавитися свого останнього союзника щодо багатьох життєво важливих для неї питань. Зараз їй доведеться наодинці реагувати на необґрунтовані вимоги єврейських кіл і боротися із своїм негативним образом, який впродовж багатьох десятиліть підряд створювався на Заході. На кого ми можемо розраховувати? На Сполучені Штати, Німеччину, Ізраїль? Польські еліти в черговий раз показали свою нездатність нести відповідальність за державу і відстоювати життєві національні інтереси» [12].

Які тут можуть бути судження? Навряд чи викладені вище аргументи мають широке ходження в Польщі. І це тішить українську громадськість. А от політика Росії щодо Польщі напередодні 75-ї річниці завершення Другої світової війни в котрий раз доводить, що ці дві країни розійшлися у трактуванні витоків та результатів війни. І яскраве тому свідчення – ті грудневі 2019 року нападки Владіміра Путіна, яким була піддана новітня історія Польщі. Позиціонуючи Росію як країну, що спасла Європу від нацизму, Путін спробував виставити Польщу одночасно і винуватцем, і жертвою нацистської кампанії щодо винищення «унтерменшів». Зрозуміло, що оці наляки російського президента, що нібито Польща несе відповідальність за розв'язування війни, викликало обурення з боку польської громадськості, а тому були сприйняті як неприхована спроба Москви реабілітувати себе за змову Радянського Союзу з нацистською Німеччиною. Не залишився осторонь і прем'єр-міністр Матеуш Моравецький, який із свого боку звинуватив президента Росії в «постійній брехні» про Польщу і закликав європейську спільноту утверджувати історичну правду, оскільки Євросоюз було засновано на повоєнних руїнах із чітко визначеною метою – не допустити повторення війни: «**never more**».

Очевидно, що цей заклик має знайти належний відголос і з боку України, якщо ми не зійдемо із обраного нами курсу на євроінтеграцію. Однак було б доцільно зрозуміти і мотивацію польської сторони щодо прийняття в 2018 році закону про Інститут національної пам'яті, який в Україні більш відомий як «антибандерівський закон». Цей документ, умовно кажучи,

складається із трьох основних частин: 1) Кримінальне покарання за заперечення злочинів, скоєних українськими націоналістами (бандерівцями) в роки Другої світової війни; 2) Кримінальне покарання за вислів «польські табори смерті», що фактично перекладає на поляків відповідальність за концтабори; 3) Кримінальне покарання за спроби перекласти на польську націю провину за злочини проти єврейського населення Польщі.

Здавалось би, мотивація ухвалення цього закону назагал правомірна: у ньому передбачається покарання кожного, хто дозволить собі публічно висловити думку про те, що польський народ і польська держава були причетні до злочинів, здійснених нацистською Німеччиною. Йдеться про недопустимість «колективної відповідальності» поляків (як, власне, будь-якого народу!), перекладення вини на увесь поневолений народ за злочини, здійснені за участю окремих його представників за умов окупаційного режиму нацистської Німеччини. Іншими словами: лише окупант несе повну відповідальність за жертви насильства. Польща ж перебувала під німецькою окупацією з 1939 по 1945 рік, а тому усі злочини цього періоду, в тому числі й геноцид євреїв, пов'язані насамперед з нацистським терором. А тому можна було в чомусь зрозуміти польський уряд, що, приймаючи цей закон, він хотів, судячи з усього, уникнути покладання на поляків (як націю!) відповідальності за злочини націонал-соціалістів. Зокрема закон передбачає відповідальність за використання словосполучення «польські табори смерті», наголошуючи, що нацистські концентраційні табори, що існували в часи Другої світової війни на території Польщі, були аж ніяк не польськими.

Однак не всі трактування цього закону були схвально сприйнятими польським суспільством. Слід віддати належне польській громадськості – насамперед історикам та представникам творчої інтелігенції, які піддали закон критичному аналізу. Відомі діячі культури вбачали потенційну небезпеку закону в тому, що його нечітко сформульовані параграфи можна було піддати довільному трактуванню і тим самим закласти

основу для переслідування опозиції. Коли в законі зазначалось, що його вимоги не розповсюджуються на представників науки і культури, то виникало питання – чому ж таке право на вільне висловлювання суджень не гарантовано учителям і журналістам?

Позиція громадськості принесла свої плоди й позначилася на діях глави партії «Право і справедливість» Ярослава Качинського. Певний час він витримував дистанцію, хоч саме його партія й ініціювала прийняття цього закону. Потім звинуватив зарубіжні держави, котрі нібито хотіли заборонити Польщі «захищати власну гідність», а то й намагалися роздмухати антисемітизм серед поляків. Однак в подальшому визнав, що «були також поляки, які убивали євреїв», і завірив, що Польща не збирається заважати досліджувати ці сторінки історії.

Для президента Польщі Анджея Дуди рішення про підписання закону стало чи не одним із найскладніших у його кар'єрі, оскільки закон про Голокост не лише сколихнув польське суспільство, але й викликав значний резонанс на міжнародному рівні. Як заявив Дуда, він вирішив поставити свій підпис під законом, щоб «захистити добре ім'я поляків і Польщі». В той же час польський президент врахував позицію критиків ухваленого закону, які опасалися, що пункти закону можуть «примусити замовчати тих, хто пережив Голокост». Тому глава держави й направив документ на розгляд у Конституційний суд. Отже, закон вступав у силу відразу після його опублікування у Офіційному віснику уряду. Однак спірні параграфи могли бути визнаними недійсними у тому випадку, якщо вони будуть опротестовані Конституційним судом [2].

У значній мірі ці визнання були продиктовані осудженням закону з боку США та Ізраїлю. Так, Держдеп США зазначав, що в Америці розуміють «болючість і оманливість» таких термінів як «польські табори смерті», бо насправді ці табори були нацистськими. Однак Вашингтон висловив упевненість, що лише шляхом відкритих дебатів, досліджень й належної освіти можна протидіяти цим неадекватним словесним формулюванням. Також з боку США було висловлено стурбованість, що введення цього закону в дію негативно вплине на свободу

слова й академічні дослідження в країні. Керівництво Ізраїлю з свого боку убачило в польському законі спробу викривити історичну правду. Зокрема було висловлено думку, що «закон про Голокост» поставить під удар євреїв, які постраждали з вини жителів Польщі, у разі якщо вони захочуть про це розповісти. З боку прем'єр-міністра Ізраїлю Біньяміна Нетаньяху було зазначено: «Законопроект безпідставний. Я категорично проти нього. Неможливо змінити історію. Неможливо заперечити Голокост». У підсумку США та Ізраїль висловили протести проти прийняття цього закону [1] [8].

Намагаючись врятувати репутацію своєї Батьківщини, прем'єр-міністр Матеуш Моравецький перейшов у наступ: він запросив у Польщу групу ізраїльських журналістів і впродовж короткого терміну організував поїздку для польських та іноземних представників ЗМІ в музей у селі Маркова на півдні країни у передгір'ях Карпат. Цей музей присвячений пам'яті жителів цього села – Вікторії й Йозефу Ульма. Під час німецької окупації вони переховували у своєму будинку вісім євреїв, що раніше жили по сусідству. Потім трапилось лихо – на них доніс один із жителів села. Німецькі солдати розстріляли всю сім'ю Ульма, включаючи шістьох дітей у віці від восьми літ до року, а також усіх євреїв, що ховалися у будинку. В 1995 році Вікторія і Йозеф Ульма були удостоєні в Ізраїлі почесного звання «Праведників народів світу». Таких звань до кінця 2016 року були удостоєні 26 513 людей, а максимальна їх кількість – 6 706 людей – родом із Польщі. За словами Моравецького, «жодному із польських євреїв, що пережили Голокост, не вдалось би врятуватися без допомоги поляків [2].

Врешті-решт, на рівні дослідників ізраїльські науковці висловили думку, що більшість жителів Польщі, звичайно ж, не брали участі в Голокості, але в той же час були люди, які вчинили страшні злочини, і ці діяння слід обговорювати. На урядовому рівні суперечки між Ізраїлем та Польщею теж дещо вщухли. МЗС Ізраїлю висловило сподівання, що сторонам вдасться домовитися про внесення змін до закону: «Ізраїль і Польща несуть спільну відповідальність за вивчення й збереження історії Голокосту».

Подібну врівноважену позицію озвучив і перший заступник голови Єврокомісії Франс Тіммерманс, який закликав усі держави, що були окуповані під час Другої світової війни націонал-соціалістами, дотримуватися історичних фактів: «Існувало багато героїв, що чинили спротив і боролися проти окупації. Але, на жаль, у всіх цих країнах були також люди, що співпрацювали з нацистськими окупантами і допомагали здійсненню їхніх жажливих планів» [2].

Чорна тінь «колективної відповідальності»

В контексті зазначеного з боку України теж постало питання: чому, заперечуючи колективну вину поляків, в законі йдеться про колективну відповідальність українців за так звану «Волинську різню», що була у свій час визнана президентом Польщі Александром Квасневським і президентом України Леонідом Кучмою спільною трагедією українського й польського народів? З цього приводу 5 лютого 2018 року депутати Верховної Ради України зареєстрували проєкт постанови «Про звернення Верховної ради України до президента, сейму і сенату Республіки Польща». І вже наступного дня 6 лютого парламентарії України 243 голосами «за» прийняли «Заяву Верховної Ради України у зв'язку з ухваленням Сеймом і Сенатом Республіки Польща змін до закону про Інститут національної пам'яті – Комісію з розслідування злочинів проти польського народу та інших законодавчих актів» [4].

В документі висловлено розчарування й глибоку стурбованість рішенням сейму і сенату Польщі про кримінальну відповідальність за заперечення злочинів українських націоналістів: «Верховна Рада України категорично не приймає та відкидає політику подвійних стандартів та нав'язування ідеї колективної відповідальності українського народу, а також спроби польської сторони прирівняти дії усіх борців за незалежність України до злочинів двох тоталітарних режимів 20 століття – нацистського й комуністичного».

Звісно, історична правда вимагає відвертої розмови й діалогу, а не заборон. В українського й польського народів є бага-

то що згадати про спільну боротьбу проти тоталітарних режимів за свою свободу й незалежність. Так само не слід забувати й про проголошені урядами двох країн принципи стратегічного партнерства між Україною і Польщею. А встановлення історичної правди – це справа істориків обох країн: бо істину неможливо встановити прийняттям тих чи тих політичних ухвал або законодавчих актів. В документі зазначається: «Ми повинні пам'ятати й передавати прийдешнім поколінням правду про дійсні, а не вирвані з загального контексту причини, які призвели до кровопролиття між нашими народами в роки Другої світової війни та в інші періоди нашої історії і які мали трагічні наслідки для наших народів. Незаперечним є те, що як і у минулому, так і сьогодні розпалювання конфліктів між традиційно дружніми українським і польським народами лежать в інтересах спільних ворогів нашої державності і суверенітету, якими були нацистський і комуністичний режим, а сьогодні – російський агресор і окупант» [4].

Особливо важливим моментом Заяви, як на наш розсуд, було положення про те, що лише об'єктивна, зважена і неупереджена оцінка усіх історичних обставин, спільне пізнання фактів історії, застосування персональної, а не колективної відповідальності за злочини проти людяності та воєнні злочини, які мали місце упродовж першої половини ХХ століття, належна повага і рівна турбота з вшануванням пам'яті усіх жертв на території обох наших держав та щире християнське прощення, до якого закликав Святий Іван Павло II, дозволять нам уникнути взаємних помилок минулого і будувати міцне і надійне стратегічне партнерство між Україною і Республікою Польща, що є запорукою миру і безпеки в цілій Європі та світі.

Послідовну позицію щодо «закону про Голокост» зайняла Німеччина. Ще до прийняття цього суперечливого закону міністр закордонних справ ФРН Зігмар Габріель наголосив на історичній провині Німеччини: «Нема жодного сумніву в тому, хто несе відповідальність за табори знищення, хто експлуатував і убивав там мільйони європейських євреїв: це були німці». Чи не найсуттєвішим, як на нашу думку, було положення Габріеля про те, що організовані масові вбивства

здійснювала Німеччина, і ніхто інший, так що «окремі колабораціоністи не змінюють цього факту». А що створення таборів смерті відбувалося на території Польщі, так це теж не було випадковим, бо націонал-соціалісти прагли «знищити польську культуру так же, як і будь-які прояви єврейського життя: три із шести мільйонів убитих євреїв були жителями Польщі». Уже після прийняття закону німецький канцлер Ангела Меркель заявила, що Німеччина несе відповідальність за все, що відбулося під час Голокосту в добу націонал-соціалізму: «Це були концтабори, відповідальність за котрі несе Німеччина, ця відповідальність зберігається, і кожен новий уряд Німеччини буде продовжувати нести цю відповідальність» [1].

Реакція російської сторони на історичну політику Польщі назагал прогнозована і не відрізняється якоюсь оригінальністю. З одного боку, Парламентська газета поінформувала, що сам факт закону уже викликав бурхливу реакцію польської громадськості, а також ряд критичних зауважень з боку зарубіжних держав – Ізраїлю, США і України. На думку критиків закону він підривав свободу слова в країні та ускладнював дипломатичні відносини із багатьма країнами. Тож після громадського обговорення владними структурами Польщі було прийнято рішення відмовитися від покарання у вигляді тюремного ув'язнення. В інтерв'ю громадському радіо глава канцелярії уряду республіки Міхал Дворчак пояснив, що «даний захід відволікає увагу від засадничої мети закону – захистити історичну правду» [10].

Разом з тим 17 січня 2020 року глава російського МЗС Сергій Лавров повідомив на прес-конференції про розсекречення документів на тему щодо «звільнення Польщі від німецької окупації», багатозначно наголосивши при цьому: «було б важливо дізнатися, що скаже польська сторона, коли їх вивчить». На що польський історик, заступник директора Польсько-російського центру діалогу і згоди Лукаш Адамський прореагував таким чином: «Ці документи лише в незначній мірі розширяють наші знання на тему історії, але добре, що в Росії їх публікують... Після публікації цих документів можна задати росіянам декілька незручних питань». Взяти хоча б таке запи-

тання: «Якщо росіяни розсекречуючи документи про Варшавське повстання, покликані переконати громадськість, що це була непогоджена з Червоною армією авантюра, влаштувати яку бездумно дозволив польський уряд, хоча СРСР хотів допомогти, можна задатися питанням, чому Сталін спочатку взагалі заперечував факт будь-якого повстання? Чому пізніше він понад місяць не дозволяв англійцям і американцям посадити на територіях, уже зайнятих червоноармійцями, літаки з допомогою для повстанців?» [11]. І таких незручних запитань можна поставити безліч.

Чим нижче на сходинах білякремлівської пропаганди стоять її учасники, тим більш відвертими й провокаційними стають їхні судження і заяви щодо Другої світової війни. Вони раз по раз вдаються до характеристики резолюцій польського Сейму як про таких, що «нав'язли в зубах», оскільки, мовляв, «за роки, що відбулися після розпаду СРСР, ми уже звикли до викривленого трактування Заходом пакту Молотова – Ріббентропа, а ось прив'язка пакту до Голокосту – це свіжа штучка з клеймом *Wyprodukowano w Polsce* (Зроблено у Польщі)». І пояснення цього феномену з боку російської сторони досить-таки цинічно-прагматичне. Виявляється, що вся історична політика Польщі зав'язана на грошах: «Справа в тому, що Варшава перебуває в процесі з'ясування відносин з Ізраїлем на тему співучасті поляків у Голокості. Конгрес США схвалив закон № 447, який наказує американським органам влади надавати підтримку неурядовим організаціям, що добиваються повернення нерухомого майна, котре було втрачено євреями в Польщі за роки війни, якщо у цього майна відсутні правовласники». І ось, мовляв, польські ЗМІ оцінили потенціальну вартість відчужуваного єврейського майна у \$230 млрд. доларів. Щоб не втратити такі гроші, Варшаві треба за будь-яку ціну скинути із себе провину за сприяння знищенню євреїв у роки гітлерівської окупації. І ось тут «простіше всього заявити, що Голокост – наслідок пакту Молотова – Ріббентропа, а євреї і поляки – два народи, що однаково потерпали від Гітлера і Сталіна. У євреїв є Голокост, а поляки для себе придумали Полокост» [5].

А далі російські пропагандисти виписують полякам атестат про мало не патологічний уроджений антисемітизм: «Антисемітизм завжди був складовою частиною польської національної свідомості. В СРСР, який польські парламентарії додумали звинуватити у провокуванні Голокосту, не було жодного єврейського погрому, а у Польщі їх було декілька десятків». Жодні контраргументи проти цього тенденційного викладу тут не спрацьовують. Опубліковані факти про розпорядження деяких командирів АК не зачіпати євреїв, або про солдат-євреїв у армії генерала В. Андерса трактується в Росії як «крапля світлої фарби на похмуро-кривавому фоні польського антисемітизму». Те, що серед поляків більше всього Праведників народів світу, з російської точки зору, теж не аргумент: «Факти спасіння євреїв поляками були, але знову-таки погоди на загальному фоні антисемітської ненависті не робили». А далі слідує справжній-тобі вирок: «при всьому бажанні офіційної Варшави образ Польщі як безвинної жертви Другої світової гасне під тиском неспростовних фактів» [5].

І тут слушною видається позиція зам глави МЗС Польщі Павела Яблонського, який в інтерв'ю виданню Rzeczpospolita наголосив, що місія Польщі в ЄС полягає в тому, щоб донести до інших країн про реальну, а не абстрактну загрозу Росії для інших країн. І це не антиросійська фобія, а реальна оцінка ситуації. Насамперед Росія не хоче визнавати того самоочевидного факту, що Друга світова війна розпочалася 1 вересня 1939 року, а не 22 червня 1941 року, як це тривалі роки на масовому рівні побутує в Росії. І відбувається це тому, що росіяни не хочуть навіть думки допускати про те, що насправді діялось до червня 1941 року. Логіка викладу суджень Павела Яблонського така: «Кожен народ любить будувати міфи на позитивних елементах своєї історії, але все має певні межі. Я не можу уявити, щоб Німеччина прикидалася, нібито Гітлер являє собою якусь зовнішню силу і що її історія розпочалася лише в 1946 році. Є елементи самоочищення, через котрі країни мають пройти. В Росії цей процес, судячи з усього, триватиме ще певний час. Однак я думаю, що ми діждемося того, коли російський президент, так само як президент Німеччини

Франк-Вальтер Штайнмайер, зможе вийти і сказати: Радянський Союз здійснив злочини, і ми приносимо свої вибачення за це». Але це все в невизначеному майбутньому. На сьогодні ж, вважає Павел Яблонський, ми вважаємо, що Росію «неможливо сприймати як нормального партнера, тому що вона окупувала Крим, Донбас і жорстоко переслідує опозицію» [3].

Як на наш погляд, оцінка ця хоч і не надто оптимістична, але й не песимістична. Немає нічого вічного, так само як і існування Радянського Союзу не стало вічним. Саме тому, вважає представник польського МЗС, санкційну політику щодо Росії слід і надалі продовжувати. А інакше Кремль буде й надалі впевнюватися в тому, що політика сили в міжнародних відносинах є єдино правильною. А це вже шлях в нікуди.

Література

1. Антибандеровский закон. Как мир критикует Польшу. URL: <https://korrespondent.net/world/3939937-antybanderovskyi-zakon-kak-myr-krytykuet-polshu>);
2. Закон о Холокосте: Польша против всех. URL: <https://www.dv.com/ru/закон-о-холокосте-польша-против-всех/a-42519764>
3. Замглавы МИД Польши: когда-нибудь президент России извинится за преступления СССР. URL: inosmi.info/zamglavy-mid-polshi-kogda-nibud-prezident-rossii-izvinitnya-za-prestuplenia-sssr.html)
4. Заява Верховної Ради України у зв'язку з ухваленням Сеймом і Сенатом Республіки Польща змін до закону про Інститут національної пам'яті – Комісію з розслідуванням злочинів проти польського народу та інших законодавчих актів. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/154314.html>
5. Кому Холокост, кому – Полокост. Польские страхи о Второй мировой. – Ритм Евразии. URL: <https://www.ritmeurasia.org/news-2020-01-12--komu-holokost-komu-polokost.-polskie-strahi-o-vtoroj-mirovoj-46912>)
6. Польский историк: российская версия истории может победить (Demaskator24). URL: inosmi.info/polskiy-istorik-rossiyskaya-versiya-istorii-mozhet-pobedit-demaskator24.html)
7. Польский премьер: считать Европу противником –

стратегическая ошибка России. URL: inosmi.info/polakiy-premer-schitaet-tvropu-protivnikom-strategicheskaya-oshibka-rossii.html)

8. Президент Польши подпишет «закон о холокосте» вопреки критике Израиля. URL: <https://www.rbc.ru/politics/06/02/2018/5a7985039a79474efe5f202d>

9. Радослав Сикорский: будучи в ссоре со всеми, Польша грозит России через замочную скважину. URL: inosmi.info/radoslav-sikorskiy-buduchi-v-ssore-so-vsemi-polsha-grozit-rossii-cherez-zamochnuyu-skvazhinu.html)

10. Сейм Польши пересмотрел закон о холокосте. URL: <https://www.pnp.ru/in-world/seym-polshi-peresmotrel-zakon-o-kholokoste.html>)

11. GW: пусть Путин обнародует очередные документы о Польше и продолжит компрометировать себя. URL: inosmi.info/gw-pust-putin-obnaroduet-jcherednye-dokumenty-o-polshe-i-prodolzhit-komprometirovat-sebya.html

12. Mysl Polska: Кремль выставил Варшаве счет. URL: inosmi.info/mysl-polska-kreml-vystavil-varshave-schet.html)

13. Mysl Polska: посеяв ветер, поляки пожинают бурю. URL: inosmi.info/mysl-polska-poseyav-veter-polyaki-pozhinayut-buryu.html)

14. Polskie Radio: России следовало избрать более цивилизованную тактику. URL: [inosmi/info/polskie-radio-rossii-sledovalo-izbrat-bolee-tsivilizovannuyu-taktiku.html](https://inosmi.info/polskie-radio-rossii-sledovalo-izbrat-bolee-tsivilizovannuyu-taktiku.html))

15. Wprost: «Северный поток – 2» до последней капли крови. URL: inosmi.info/wprost-severnyy-potok-2-do-posledney-kapli-krovi.html)

Глава 11.

75 РОКІВ ВЕЛИКОЇ ПЕРЕМОГИ: УРОКИ ІСТОРИЧНОЇ ПОЛІТИКИ

24 червня 2020 року у Москві на Красній площі відбувся військовий парад на ознаменування 75-ї річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років. Дата проведення заходу була приурочена до історичного Параду переможців у 1945 році. Святкування розпочалося привітанням з боку президента РФ Владіміра Путіна присутніх тут президентів ряду країн СНД, президента Сербії та ще члена Президії Боснії і Герцеговини від сербів у Гербовій залі Кремля. Кидався в очі нечисленний зарубіжний представницький корпус цієї зустрічі.

Судячи з усього, президент РФ Владімір Путін вповні допускав варіант ігнорування його заходу в Москві з боку світових лідерів. Ще 10 березня 2020 року на запитання журналіста Андрія Ванденка про те, наскільки це важливо – щоб на відзначення 75-ліття Перемоги у Великій Вітчизняній війні приїхали всі лідери країн, Путін відповів: «Взагалі не важливо. Це наше свято. Я думаю, що для наших колишніх союзників по антигітлерівській коаліції це і внутрішньополітично, і в моральному сенсі було б правильно – до нас приїхати. Ми чекаємо і будемо раді, якщо вони приїдуть. Якщо ні – це їхній вибір. Але це, як мені здається, і для них було б помилкою» [13].

Передчуття Путіна не підвели – ніхто із представників «колективного Заходу» не прибув. Але навряд чи вони відчували, що це була помилка з їхнього боку. Росія до останнього часу фігурує як агресор по відношенню до України, щоб там Кремль вперто не заявляв, мовляв, НАСТАМНЕТ. А бути присутнім на параді агресора – це зашкодити іміджу своєї країни на міжнародній арені.

Військова частина урочистостей, як це характерно для мілітаризованого суспільства, була представлена Кремлем воістину монументально: у параді взяли участь понад 14 тисяч військовослужбовців, понад 200 одиниць військової техніки, 75 літаків й гелікоптерів. Разом з російськими військовими у парадних рядах пройшли представники Азербайджану, Вірменії, Білорусі, Індії, Казахстану, Киргизії, Китаю, Молдови, Монголії, Сербії, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану. У своїй промові Володимир Путін зазначив: «Ми завжди будемо пам'ятати, що нацизм розтрощив – радянський народ, мільйони людей різних національностей із усіх республік Радянського Союзу» [11].

І це, очевидно, було неспроста: Російська Федерація демонструвала себе як потужну інтернаціональну силу цілого регіону Євразії. Навіть дещо притишивши подібними заявами націоналістичний великодержавницький контекст відомого тосту Сталіна – «Выпьем за великий русский народ – народ-победитель».

Зачистка історичної пам'яті

75-літтю річниці Параду Перемоги передувало цілеспрямоване інформаційне забезпечення. П'ять виступів президента РФ ще в грудні 2019 року задали потрібний для Кремля тон і окреслили проблематику обговорюваних уроків та підсумків Другої світової війни. А вже 4 липня 2020 року Законом Російської Федерації про поправки до Конституції Російської Федерації від 14 березня 2020 року № 1-ФКЗ до основного документу країни було додатково включено пункт 3-й до статті 67-ї: «Російська Федерація шанує пам'ять захисників Вітчизни, забезпечує захист історичної правди. Применшення значення подвигу народу при захисті Вітчизни не допускається» [5].

Російський історик і соціолог Діна Хапаева відзначила з цього приводу: «3-я поправка до 67-ї статті покликана перетворити міф про Велику Вітчизняну війну в пролог обов'язкової державної ідеології». Втім дослідниця зазначає, що пункт 3-й суперечить статті 13-й Конституції Російської Федерації,

яка проголошує: «1. В Російській Федерації визнається ідеологічне різноманіття», «2. Жодна ідеологія не може встановлюватися в якості державної чи обов'язкової». Тож Діна Хапаєва вважає, що курс на запровадження обов'язкової державної ідеології здійснюється в путінській Росії «всупереч 13-й статті Конституції». Тобто, із уведенням пункту 3-го до статті 67-ї положення про «подвиг народу при захисті Вітчизни» віднині отримало правову основу: міф про Велику Вітчизняну війну переставав бути просто ідеологемою, а ставав у правовому полі Росії наріжним каменем «історичної правди». Вдаючись до терміну «міф про війну» Діна Хапаєва застерігає, що не ставить під сумнів значення цієї історичної події, не має на увазі, що «народ не потерпав, не здійснював подвигів і не переживав страшенних лих і поневірянь. «Міф про війну» – це те, як пам'ять про Велику Вітчизняну війну сьогодні експлуатується владою» [17].

Прискіпливий читач може заперечити, що у поправці 3-й йдеться не про Велику Вітчизняну війну, а лише про Вітчизну. Діна Хапаєва слушно коментує це правове положення: «Але про який ще «подвиг народу при захисті Вітчизни» може йти мова? Навряд чи автори поправки переймаються з приводу війни 1812 року – та й кому знадобиться «применшувати» її значення? Інша справа Друга світова війна – предмет гострих суперечок. Не забудемо й те, що після 1945 року російські солдати (і військові радники) билися в основному не за «Вітчизну» і не на батьківщині, а в Будапешті, Празі, В'єтнамі, Єгипті, Сирії, Афганістані – а тепер на Україні і знову в Сирії» [17].

Врешті-решт, будь-які сумніви щодо справжньої спрямованості 3-ї поправки зникають, коли на факт її появи подивитися в процесі еволюції цілої пропагандистської кампанії з метою «зачистки історичної пам'яті». Йдеться не про що інше, як про поетапне уведення на законодавчому рівні справжньої «історичної цензури». Такі спроби були уже й раніше. Рубіжною подією в Росії стала комісія «щодо протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії», яку було створено в 2009 році тодішнім президентом РФ Дмитрієм Медведевим. Фальсифікацією, як це заведено ще з минулих часів, визнавалося усі ті історичні факти, котрі не уклалися в

офіційну радянську версію «Великої Перемоги». Агресія Росії проти України в 2014 році дала новий поштовх до «зачистки історичної пам'яті». Того року статтю 354.1 було внесено до Кримінального кодексу РФ. Вона являє собою меморіальний закон, що забороняє «розповсюдження завідомо неправдивих відомостей про діяльність СРСР в роки Другої світової війни» з правом карати винуватців позбавленням волі терміном від трьох до п'яти років. В такий спосіб вона позбавляє слова тих ветеранів, істориків, журналістів і просто громадян, котрі інтересуються історією, чиї особисті дослідження можуть кинути тінь на сталінський режим і на те, що відбувалося під час війни [14].

Чи були подібні прецеденти в інших країнах? В деяких з них теж є законодавчі акти, що стосуються історичної пам'яті. Однак слід зважати на суттєву ремарку: вони захищають пам'ять про жертви злочинів, здійснених тією чи іншою державою, але жодним чином не виправдовують дії цих репресивних режимів. Виключенням є хіба що стаття 301 Кримінального кодексу Туреччини, згідно якої можна потрапити у в'язницю за звинувачення турецької держави у геноциді вірмен у 1915 році. Але прагнення Росії «вписати міф про війну в Конституцію засвідчує про те, що влада розглядає регулювання пам'яті як життєво важливе завдання. «Победобесие» відволікає від проблем, які сьогодні переживає російське суспільство. Замість внутрішніх труднощів і протиріч міф про війну підсовує ідею злагоди влади і народу у мріях про імперську велич». Оце саме «победобесие» «веде до мілітаризації країни, до світосприйняття оточеної фортеці, де єднання із владою супроти зовнішнього ворога – неминуча стратегія виживання» [17].

Слушним видається судження, що поправка до Конституції – не стаття до Кримінального кодексу, лише на її підставі нікого не притягнеш до кримінальної відповідальності. Але при наявності в Кримінальному кодексі статті 354.1, було б марно сподіватися, що поправка про історичну правду не спонукатиме правоохоронців вдаватися до неї якомога частіше. Наприклад, можна оголосити кримінальним злочином прирівнювання сталінізму до нацизму. Все залежить від того, хто і як

буде встановлювати, що таке «історична правда» і що є її «попранням». Тож влада сама вирішуватиме, що є «правдою», а що «злісною фальсифікацією». А тим часом у демократичних країнах історична істина встановлюється лише в процесі наукових досліджень і відкритих наукових диспутів. Тобто, академічна свобода є щонайважливішим гарантом свободи слова.

А тим часом російська влада прагне захистити себе від обдурених і обікрадених нею громадян, підсунути їм «гордість переможців» замість вільного й гідного життя. А що стосується поточної політики, то «міф про війну розпалює імперські амбіції: ми – велика держава, і Заходу не тягатися з нами в частині ратних подвигів. Вони були лише союзниками, а переможцями – ми. Міф підживлює стару месіанську ідею, що Росія, жертвуючи собою, невтомно рятувала людство – від татаро-монголів, Наполеона і, врешті-решт, від фашизму». А над усе головна ідея полягає в тому, що «раз російський народ – месія, що доведено позбавленням світу від фашизму, то всякий, хто критикує нас і нашу історію, – фашист» [17].

Такою є цільова настанова Кремля щодо трактування Великої Перемоги. І якщо цей міф про війну запанує, тоді не слід і сподіватися про засудження сталінізму і його злочинів. Більше того – 3-я поправка до Конституції законодавчо забезпечує громадянам Росії «теплу ванну» – право на безпроблемну історію, той самий «національний наратив», якого годі буде й соромитися. Стане неможливим нагадувати росіянам про те, якою ціною маршали перемоги брали безіменні висотки і що вони чинили з цивільним населенням. І, звісно ж, про те, що один із спалахів «перманентного терору» прийшовся якраз на роки війни. І все це злочини, які неможливо виправдати. Нездарма ж після Другої світової війни Європа стала об'єднуватися навколо гасла **«newer more»** – ніколи більше.

Ми повторимо!

Однак президент Путін дотримується іншої точки зору: для нього 27 мільйонів жертв не є свідченням зневаги Кремля до людського життя, а позитивним аргументом на користь,

так би мовити, слави російської зброї. Цей аргумент «жертвовності» покликаний підвищити градус тим мілітаристським настроям, які панують нині в російському суспільстві. Так, даючи 10 березня 2020 року інтерв'ю журналісту Андрію Ванденко, Володимир Путін в цілому схвально поставився до факту популярних серед росіян слоганів «На Берлін!» і «Якщо треба – повторимо!». Його ставлення до цього прояву міфології про війну таке: «Радянський Союз зазнав дуже страшного, жахливого, непростимого нападу з боку нацистської Німеччини, ми втратили 27 мільйонів людей, нема жодної країни в світі, котра б зазнала такої втрати. І якщо хтось посміє зробити щось подібне, ми повторимо» [13].

Навряд щоб така жорстка заява – **«ми повторимо»** – могла пройти мимо світової громадськості. Тож Володимир Путін у наступних пунктах інтерв'ю постарався дещо пом'якшити її сприйняття: «у російського керівництва ніколи не стояло питання таким чином». Мовляв, ми ніколи не прагли «повторити» й не збираємося вдаватися до цього й нині. Тут, очевидно, розрахунок з боку російського президента робився на забуття того, що творилося під час «звільнення Східної Європи» – йдеться про советизацію Польщі, Чехословаччини, Румунії, Болгарії, Угорщини. Що вже говорити про «присилування до вічної дружби із старшим братом» колишніх радянських республік, а нині – незалежних держав, про депортацію цілих народів згідно принципу нібито їхньої «колективної провини». Тому не дивно, що саме із середовища Східної Європи, зокрема з рядів колишніх «сателітів» Москви, нині все частіше розповсюджується, як це трактує Кремль, «завідомо неправдива інформація», про два тоталітарні режими – нацистський і радянський, – що поділили між собою Східну Європу, уклавши в 1939 році пакт Молотова – Ріббентропа із його секретним додатком.

Саме про відповідальність двох тоталітарних режимів – нацистського і радянського йшлося у відомій резолюції Європарламенту від 19 березня 2019 року «Про важливість збереження історичної пам'яті для майбутнього Європи». Резолюція осудила Росію за «відбілювання злочинів, здійснених радян-

ським тоталітарним режимом, звинуватила СРСР (поряд з нацистами) у розв'язуванні Другої світової війни і закликала до демонтажу радянських воєнних меморіалів по усій Європі. Як після цього лідерам європейських держав бути присутніми на параді в Москві? [15].

Кремлівська інформаційна хвиля у відповідь була спрямована проти, так би мовити, головних європейських «русофобів» – ініціаторів резолюції Європарламенту. Їм дістається і за прирівнювання нацизму і сталінізму, і за демонтаж «монументів пам'яті» радянським воїнам (в основному поставленим у 1950-ті роки), і за заборону комуністичної символіки (червоні зірки, радянські ордени і георгіївські стрічки), і за тезу про «радянську окупацію», що замістила собою гітлерівську, і за постійне нагадування про четвертий поділ Польщі у вересні 1939 року, і за трактування Ялтинської конференції в контексті повоєнного розподілу сфер впливу між СРСР і західними державами, що призвело до підпорядкування Східної Європи радянському пануванню терміном понад 40 років. Головним об'єктом критики було визначено Польщу, країни Балтії і, як це вже заведено, Україну. Країнам Балтії перепало за героїзацію вояків Ваффен СС і парамілітарних організацій, що брали участь у бойових діях по боці Німеччини. З прибалтами рифмується героїзація в Україні (як борців з комунізмом) бандерівців, бойовиків УПА. На думку Кремля, зазначає заступник головного редактора російської Нової газети Андрей Липський, «провідні західні держави – колишні союзники по антигітлерівській коаліції і постійні члена Радбезу ООН (а також Німеччина) – мають зрозуміти, що така політика їхніх молодших партнерів по НАТО й ЄС дестабілізує європейську безпеку, що й так перебуває в кризі, і ще більше ускладнює спроби нормалізувати взаємні відносини» [6].

Резолюція Європарламенту викликала у Путіна почуття роздратування: «Ну, розумієте, це ж недалеко люди, котрі читати-писати не вміють. Несуть усяку дурню в Європарламенті з приводу однакової відповідальності Гітлера і Сталіна. Нісенітниця це собача просто. Слід подивитися хронологію розвитку подій починаючи з 1918-1919 років, як це все відбувалося».

На переконання Путіна, війна розпочалася з недалекоглядної політики Франції, Великобританії й Польщі: «Це прямий зговір. Ну, прочитайте, все в документах є. Я ось із архіву підняв це все і поглянув, прочитав... Там все написано. І потім будуть розповідати, хто там винуватий. Ось вони й винуваті, починаючи із 1938 року. Цей Мюнхенський так званий зговір, він і був першим кроком до розв'язування Другої світової війни» [13].

Прагненню депутатів Європарламенту до переосмислення витоків та характеру Другої світової війни Кремль вирішив покласти край. Принаймні блокувати цю європейську тенденцію щодо ревізії Другої світової війни на внутрішньополітичному рівні Російської Федерації. Віднині поправка 3-я до 67-ї статті Конституції РФ зобов'язує громадян Росії «забезпечувати захист історичної правди». «Історична правда» стала прерогативою державної політики Росії.

Про яку історичну правду за умов відвертої агресії Росії проти України може йти мова? Особливо коли президент Росії цинічно демонструє перед колективним Заходом свою прихильність до пошуку взаєморозуміння з урахуванням територіальних інтересів Росії – так, як він їх розуміє, включаючи анексію Криму. Йому здається, що досвід союзницьких відносин під час війни, – коли Захід заплющував очі й на репресії в СРСР, і на розстріл польських офіцерів у Катині, і на депортацію цілих народів – ось такий досвід і є, судячи з усього, вкрай цінним і позитивним. Його сучасна інтерпретація гранично проста: мовляв, навіть при докорінних ідейно-політичних розбіжностях страшна загроза зробила нас союзниками. Тож і сьогодні в ситуації велетенських ядерних арсеналів слід домовлятися про прийнятну для всіх модель співробітництва. Як він собі уявляє, «група провідних держав, причому ядерних (у склад котрих, звичайно ж, входить Росія), здатна утримати мир. Слід просто сісти за стіл, домовитися «про головне», а усім іншим вже доведеться пристосовуватись. А відтак – щоб гарантувати врахування їхніх інтересів і не нанести їм збитків – необхідно зберегти право вето постійних членів Радбезу ООН, під яке уже давно підкопуються «скривджені» неефективністю цього органу» [6].

Що стоїть за цими пропозиціями? Росія нині є набагато меншою, ніж СРСР серед світових потуг, однак вона категорично не бажає втрачати важелі впливу, успадковані із повоєнного урегулювання. Ось звідси й російська пропозиція щодо проведення саміту лідерів п'яти постійних членів Радбезу ООН, на якому наполягає у своїх виступах Володимир Путін. Звісно, це не той «концерт держав», як у XIX столітті, але хоч щось. А в противному разі – «ми повторимо».

Політизація історії й історизація політики

На грудневі «повчання» Путіна щодо Другої світової війни гостро відреагував американський журнал *Foreign Policy*. Уже в січні 2020 року він помістив статтю відомого історика, професора університету в Кардіффі (Уельс) Сергія Радченка, котрий розкритикував позицію «історика-любителя» Путіна: «Я історик, і те, як Путін склеює своє трактування історії із розрізнених архівних документів, мені здалось дивно знайомим, – і я вирішив перевірити його на достовірність. Я перевіряв усі процитовані ним документи – до єдиного. Вердикт такий: як історик-любитель Путін не отримає прохідного бала в жодному поважному університеті і не зможе опублікуватися в жодному престижному науковому журналі. Хоча фактичний бік питань не викликає, він спотворив докази, щоб довести свою упереджену думку. Допустив він і ряд грубих порушень» [18].

Думка Радченка про неможливість «опублікуватися в жодному престижному науковому журналі» виявилась пророчою – як у воду дивився! Не випадково підсумкова стаття Владіміра Путіна під назвою «75 років Великої Перемоги: спільна відповідальність перед історією і майбутнім» була опублікована 18 червня 2020 року не деінде, а в американському журналі *The National Interest*. Авторитетні аналітики, оцінюють цей друкований орган як «безглуздий американський журнал», наголошуючи: «Якщо раніше програмні матеріали російського лідера з'являлися в таких поважних виданнях, як *The Wall Street Journal*, то на цей раз було обрано нішевий журнал з неоднозначною репутацією *The National Interest*. Його власника

Дмитрія Саймса звинувачують у неприкритому просуванні інтересів Кремля в Америці» [3]. Ухиляючись від прямої оцінки стосовно якості опублікованої статті Путіна, головний редактор The National Interest Джейкоб Хайлбранн наголошував хіба лиш на тому, що «це сигнал, про який слід знати американській і європейській аудиторії» [2].

Цілком можливо, що в цьому досить скромному рекламному заклику головного редактора був закладений певний сенс. Справа, врешті-решт, не в площині історії як наукової дисципліни, а в сучасній політиці, де Володимир Путін уже зажив слави як політичний спойлер. Тож світ, хоче хтось того, чи ні, але дійсно таки має знати в чому полягають політичні забаганки нинішнього Кремля. Той же Сергій Радченко, порівнюючи грудневі заяви Путіна із тезами підсумкової статті, робить такий висновок: «Якби Путін був істориком, ця стаття ніколи б не отримала схвалення експертного співтовариства. Але він не історик. Він просто пише історичний наратив, що підтримує його дрібні претензії на велич, оскільки він прагне увіковічнити своє правління» [4].

Відверту оцінку зазначеної статті Путіна дав професор Європейського університету в Санкт-Петербурзі Алексей Міллер. Коли з'являється матеріал на історичну тематику за авторством президента країни, зазначає професор, то, зазвичай, одні будуть її вихвалити, а інші – акцентувати увагу на тому, як багато в ній брехні, упущень і недомовок. Це між людьми так заведено: «Але я думаю, що не слід прикидатися й думати про цей текст як про текст історика. Хоча напевно серед людей, що писали цю статтю, якісь історики все-таки були: адже ми розуміємо, що це плід колективної творчості. Зрозуміло, що це не історичний текст. Ми маємо оцінювати статтю як крок у політиці пам'яті, тобто з точки зору політичних суджень і акцентів. І в цьому розумінні там є про що поговорити» [7].

В цьому ж ключі цікаве судження з приводу появи статті Володимира Путіна висловив і згадуваний вище Андрей Липський. На його думку, розглядувана публікація справляє враження скоріше постмодерністського тексту, де перемішані різні стилі, де у одному флаконі – і правда, і напівправда, і просто

неправда. Де достовірні й усталені факти перемішані з досить сумнівними, а часом і фейковими судженнями. А в цілому, коли узагальнювати факт появи цієї публікації, то минуле в ній часто-густо є лише ширмою для актуального політичного посилу. І в цьому є своє виправдання: такий стиль дозволяє за допомогою історичної метафори і на більш емоційному рівні донести до політиків і експертів свій погляд на сучасні міжнародні проблеми – так як вони вбачаються в Кремлі. І при цьому відпадає необхідність вдаватися до прямих і жорстких політичних висловлювань (так як це було здійснено президентом Путіним у його «мюнхенській промові» 2007 року). Бо ж за нинішніх умов і так напруженої конфронтації Росії й Заходу все це могло б обернутися неминучим погіршенням відносин [6].

На перший погляд, підсумкова стаття Путіна покликана була розставити усі крапки над «і» та, врешті-решт, просвітити західну громадську думку. Саме тому її текст став своєрідною адаптацією для західного читача того уроку-лекції з історії, який президент РФ уже провів у грудні 2019 року перед російською і «ближньозарубіжною» аудиторією. Тоді він дав відкоша усім тим, хто перекручує пам'ять про війну і применшує роль СРСР (а його ж спадкоємицею є Росія) у перемозі над нацизмом. Однак, зазначає Липський, навряд чи в Путіна були підстави для перемоги у нинішньому турі «війни історичної пам'яті»: «за великим рахунком, якщо всерйоз розраховувати саме на зовнішнього читача, то на подібне шкода витрачати сили. У «війнах пам'яті» позиції давно визначилися, і жодна стаття нікого не переконає» [6].

І в цій логіці є певний резон. Що б хто не говорив, а в так званій «історичній політиці» – яку б країну ми не брали – йдеться зовсім не про пошук історичної «істини», а про конструювання «правди» національного наративу. А це не одне і те ж. Бо політичні діячі пристосовують історію до поточних проблем, і переймаються тим, щоб додати історію до інших інструментів тиску на суперника/противника. А найголовніше – намагаються пристосувати історію до патріотичної мобілізації свого населення, прагнуть повернути його до відретушованого національного історичного досьє, де сторінки

підчищені від непривабливих, а то й ганебних файлів. Популярний американський журналіст CNN з цього приводу зазначає: «Стаття Путіна піднімає радянську війну в Європі до чогось більш високого: це «хрестовий похід» за спасіння миру. При цьому він гадає, що найтемніші глави воєнних часів вищі будь-якої критики – і така путінська Росія сьогодні» [4].

Політизацією історії грішать практично всі політики, але не всі професійні історики. Бо останні знають толк в коректній дискусії й поцінують солідну аргументацію при пошуку істини. А якщо ти апелюєш до політиків, які насамперед перейняті наступними виборами, то тут безперспективно влаштовувати якусь «всесвітню олімпіаду» на міжнародному рівні по викриттю «злісних фальсифікаторів». Тим більше безнадійною утопією є намагання сконструювати якийсь єдиний універсальний всесвітній історичний наратив. Звісно, на національному рівні подібні завдання можна виконати, коли на замовлення «згори» відпрацьовується єдиний підручник, а будь-яка альтернативна версія просто забороняється. Але, як засвідчує практика, неможливо підпорядкувати для політико-пропагандистських маніпуляцій багаточисельну міжнародну армію допитливих науковців, котрі володіють методологією історичних досліджень, з розумінням ставляться до архівної справи і віддають собі звіт, що історія складається із цілого ряду часто суперечливих фактів і різноманітних джерел.

Історико-політичне інсценування

Отже, є сенс розглянути зміст статті Владіміра Путіна під кутом зору політизації історії і, по можливості, розшифрувати – до чого зводяться основні тези національного наративу Росії. Будемо виходити з того, що як ряд заяв та виступів у грудні 2019 року, так і підсумкова стаття від 18 червня 2020 року являють собою свого роду концептуальну державницьку доктрину в сфері історичної політики. Відомий берлінський історик, автор книги «Радянське століття» Карл Шлегель прокоментував ситуацію таким чином: «Це виглядає трохи див-

но, коли президент виступає в ролі історика і посиляється на архівні документи. Це справа істориків, які працюють незалежно від політичних уявлень. По суті все це вже було підготовлено й озвучено Путіним на зустрічі в грудні [саміті СНД]. Тоді стало зрозуміло, що в цьому році мова йтиме про кульмінацію історико-політичного інсценування з такими основними елементами, як інтерпретація початку Другої світової війни, звільнення Освенціма, Ялтинська конференція, День перемоги, Потсдамська конференція і закінчення Другої світової війни. Це історико-політична ініціатива вищого керівництва. Путін її просто озвучив» [8].

Закономірно виникає питання: який сенс цього «історико-політичного інсценування»? Згадуваний вище професор Сергій Радченко пропонує згрупувати претензії Володимира Путіна в три категорії. *По-перше*, Путін стверджує, що пакт Молотова – Ріббентропа, котрий прискорив Другу світову війну, в контексті епохи аж ніяк не є унікальним. Президент Росії апелює до Мюнхенської угоди 1938 року, що дозволила нацистській Німеччині захопити частину Чехословаччини за повної згоди і схвалення з боку Британії й Франції: «Розділ Чехословаччини був гранично жорстоким і цинічним, по суті, це був грабунок. Можна з усіма підставами стверджувати: саме Мюнхенський зговір послужив поворотним моментом в історії, після котрого Друга світова війна стала неминучою» [9].

Слід віддати належне Сергію Радченку – до тверджень Путіна він підходить диференційовано. Так, Путін у своїй аргументації стверджує, що СРСР був готовий допомогти Чехословаччині, але не мав з нею спільного кордону. Радянський посол в Парижі Яків Суриц інформував Москву, що тодішній прем'єр-міністр Франції Едуард Даладьє не був певний у прихильній позиції Польщі, навіть допускав, що вона може вдарити по радянських військах з тилу. Можна сумніватися, зауважує Радченко, в щирості слів Даладьє. Однак «сам документ – не підробка, він давно відомий. Отримавши таке донесення, у радянських лідерів були всі підстави сумніватися в добрій волі Польщі, якби Чехословаччина попросила радянського втручання» [18].

Сергій Радченко погоджується, що у Сталіна були всі підстави сумніватися у надійності Франції щодо відсічі німецькій агресії. І тому були вагомі свідчення – французи намагалися зробити договір з СРСР максимально беззубим, оскільки мало кого в Парижі порадувала б перспектива захищати кривавий комуністичний режим від німецької агресії. Однак, з точки зору професора університету Радченка, є й інший резон: «і тут інтерпретація Путіна суперечить дійсності – стверджувати, що Сталін, із свого боку, скористався б шансом і підтримав Францію у війні проти Німеччини в 1938 році – наївно. Насправді, жоден із наведених ним «доказів» не доводить, що Радянський Союз був щиро прихильний справі захисту Чехословаччини. Звинувачуючи британців і французів у «цинізмі», він, схоже на те, не бажає визнавати Сталіна цинічним маніпулятором, котрий був би на сьомому небі від щастя, якби Німеччина і Захід зчепилися не на життя, а на смерть» [18].

Врешті-решт, Сталін, як і Даладье й Чемберлен, намагався виграти час, і відмова Польщі на транзит радянських військ служила скоріше зручним виправданням бездіяльності, ніж реальною перепорою для радянської війни проти Німеччини на ранній її стадії. В березні 2020 року, уже після публікації матеріалу Сергія Радченка в журналі *Foreign Policy*, точка зору Путіна стала дещо збалансованішою: «Секретні там протоколи Молотова і Ріббентропа ми осудили, Росія зробила це. Але хай і інші країни тоді по-чесному скажуть, як вони оцінюють поведінку свого керівництва в ті часи, хай скажуть про це чесно, а не пред'являють якісь вигадані, зовсім надумані звинувачення чи претензії» [13].

То яку ж лінію провадив Владімір Путін у своїй «заклучній» статті в *The National Interest* 18 червня 2020 року? Судячи з усього, він намагався донести до зарубіжної публіки думку, що у підготовці до розв'язування війни гітлерівської Німеччиною, крім самої Німеччини, в тій чи іншій мірі причетні усі провідні держави того часу. Тут зіграли свою роль і Версальський договір, і Мюнхенська змова, і політика умиротворення Німеччини з боку Франції та Британії, і зрада західними союзниками Польщі у вересні 1939 року, і недалекоглядна політика

самої Польщі напередодні війни тощо. Так що, мовляв, негоже усі гріхи списувати на СРСР, котрий підписав з Німеччиною пакт Молотова – Ріббентропа. До того ж секретний протокол до пакту був засуджений Верховною радою РФ як неприйнятний «зговір», що не відображає «волю радянського народу».

Нібито з точки зору минулих подій все правильно. Крім одного: Владіміром Путіним протягується думка, що так само не слід звалювати на нинішню Росію – спадкоємницю СРСР – увесь тягар відповідальності за існуюче сьогодні в світі заострення міжнародної обстановки. Перед тим, як звинувачувати Росію у традиційній агресивності, мовляв, і самому Заходу не завадило б критично осмислити свою політику – як напередодні війни, так і тепер, а також спробувати зрозуміти корінні російські інтереси. Ось у цьому вся суть «історичної політики» Путіна. До корінних зовнішньополітичних російських інтересів Путін відносить, насамперед, право вето в Раді Безпеки ООН: «Кажучи прямо, це єдино розумна альтернатива прямому зіткненню найбільших країн. Це заява однієї із п'яти держав, що те чи інше рішення для неї неприйнятне, суперечить її інтересам і уявленням про правильний підхід. І решта країн, навіть якщо вони не згодні з цим, приймають таку позицію як даність, відмовляючись від спроб втілити в життя свої односторонні прагнення» [16].

Засуджуючи головні європейські держави у їхньому потуранні Гітлеру, в *другій частині* ревізіоністської легенди Путіна головними об'єктами критики все ж стають Польща і країни Балтії. У найбільш загальних рисах російський наратив зводиться до того, що Польща сама й винувата у своїх бідах, оскільки не лише зашкодила Радянському Союзу прийти на поміч Чехословаччині, але й вступила в зговір з Німеччиною та прибрала до рук осколки Тешинської Сілезії. При цьому Сергій Радченко віддає належне аргументації Путіна: який «наводить ряд інтересних доказів, в тому числі маловідомі польські документи, де викладається план воєнних дій проти Чехословаччини, якщо та не відмовиться від території добровільно». Посилається він і на давно відомі історикам документи, де міністр закордонних справ Юзеф Бек висловлює німець-

кій стороні свою «велику вдячність за лояльне трактування польських інтересів на Мюнхенській конференції» [18].

Тим не менше в цьому пункті Сергій Радченко схиляється до підтримки іншої версії розвитку подій: «польський кабінет із рішеннями не поспішав і проти воєнних дій проти Німеччини на захист Чехословаччини не заперечував, – якщо в боротьбу вступають Франція і Великобританія. Тому є безліч свідчень, в тому числі в російських архівах, однак жодне з них на стіл Путіну не лягло» [18].

Що стосується країн Балтії, то цей сюжет з'явився лише у підсумковій статті Путіна від 18 червня: «Восени 1939 року, вирішуючи свої воєнно-стратегічні, оборонні завдання, Радянський Союз почав процес інкорпорації Латвії, Литви й Естонії. Їх вступ до СРСР було реалізовано на договірній основі, при згоді обраної влади. Це відповідало нормам міжнародного і державного права того часу» [16].

Тим самим Володівір Путін дає зрозуміти, що коли йдеться про національну безпеку, то Росія тут має давні «історичні традиції» і від неї можна чекати жорстких і неординарних вчинків. Останній приклад тому – анексія Криму, яка для країн Балтії створює тривожний прецедент. Реагуючи на статтю Путіна, глава МЗС Латвії Едгарс Ринкевичс зазначив: «Для нас зрозуміло, що пакт Молотова – Ріббентропа спровокував війну і країни Балтії були окуповані сталінським СРСР проти їхньої волі і в порушення міжнародного права» [1].

Третя частина путінського уроку історії зосереджена адресно на антирадянських і антисемітських заявах польських лідерів. В якості аргументу Володівір Путін наводить розмову від 20 вересня 1938 року між Адольфом Гітлером і польським послом в Німеччині Юзефом Липським про можливість висилання євреїв в колонії (імовірно в Африку), якщо ініціативу Гітлера підтримає польська, угорська і румунська сторона. На що Липський відповів: «якщо це відбудеться, якщо це знайде своє вирішення, ми поставимо йому – Гітлеру – прекрасний пам'ятник у Варшаві» [9].

Як зазначає Сергій Радченко, документ, на який посилається російський президент, відомий у відкритому доступі при-

наймні з 1948 року, але Путін, схоже на те, почув про нього вперше – і обурився. Цей сюжет Радченко коментує таким чином: «Що антисемітизм був поширеним у Східній Європі як в міжвоєнний період, так і після війни, навряд чи можна назвати одкровенням, – і Польща тут не виключення. Антисемітські погляди були притаманні й радянським лідерам, а сам Сталін в останні роки життя розгорнув антисемітську кампанію. У цьому більш широкому контексті нападки Путіна на Липського викликають подив» [18].

Ще більший подив викликають судження Путіна, що Червона армія спасла у Польщі «багато життів», але при цьому не обмовитися й словом про вбивство близько 22 тисяч офіцерів польської армії в Катинському лісі. Ось такі так би мовити «упущення» аж ніяк не зміцнюють аргументації російського президента. Ігнорує Путін і давно відомі стенограми розмов між Гітлером і Молотовим, де наголошуються радянські територіальні апетити в Європі.

Загальний підсумок аналітичного матеріалу Сергія Радченка такий: «Враховуючи ці пересмикування й кричущі упущення, путінські уроки ревізійністської історії непереконливі, хоча деякі із наведених ним доказів самі по собі незаперечні, а його більш широка точка зору про спільну відповідальність за розв'язування Другої світової війни не позбавлена здорового глузду». Але «спільна» не означає рівну відповідальність: «Путін правий, критикуючи втілену у резолюції Європейського парламенту ідею, що Москва і Берлін несуть рівну відповідальність. Немає жодних сумнівів у тому, що лєвова частка провини лежить на Гітлері. Європейські парламентарі, які намілилися стверджувати зворотне, йдуть врозріз із загальноприйнятою історичною точкою зору» [18].

Важко не погодитись із наведеними вище аргументами відомого історика – професора університету в Кардіффі Сергія Радченка. Але, як на нашу думку, не слід скидати з рахунків й лукаву досвідченість президента РФ Владіміра Путіна. Очолити інформаційну кампанію проти резолюції Європарламенту від 19 вересня 2019 року, оприлюднивши за своїм підписом цілу низку пропагандистських матеріалів на історичну

тематику, він, не моргнувши й оком, тут же робить реверанс у бік професійних істориків й підносить славу історичної науки як такої: «Пишу про це без найменшого наміру взяти на себе роль судді, когось звинувачувати чи виправдати, тим більше ініціювати новий виток міжнародного інформаційного протистояння на історичному полі, що може зіткнутися між собою держави й народи. Вважаю, що пошуком виважених оцінок минулих подій повинна займатися історична наука з широким представництвом авторитетних вчених із різних країн. Нам усім потрібна правда і об'єктивність» [16].

Хотілось би сподіватися на краще, але як можна скинути з рахунку поправку 3-ю до 67-ї статті Конституції РФ про те, що держава «забезпечує захист історичної правди»? Як професійному історику висловлювати свої незалежні судження за умов існування статті 354.1 кримінального кодексу РФ, що забороняє «розповсюдження завідомо неправдивих свідчень про діяльність СРСР в роки Другої світової війни» з правом карати винуватих позбавленням волі терміном від трьох до п'яти років? І наостанок, чи можна вірити на слово главі держави-агресора, який ось уже понад 6 років заперечує факт порушення територіальної цілісності й окупації ряду українських земель? Чи коректно – враховуючи факт десятки тисяч убитих і поранених на Донбасі й близько двох мільйонів біженців – декларувати в трагічний день 22 червня 2020 року: «Адже ми не посварилися з Україною, у нас розійшлися погляди з тими, хто сьогодні знаходиться при владі в Україні. А Україна, український народ як був нашим братнім народом, так і залишиться на століття» [12].

Тож всі ці заклики до пошуку виважених оцінок минулих подій з широким представництвом авторитетних вчених із різних країн аж надто нагадують «мирні ініціативи» часів радянського застою. Вони не сприймалися міжнародною спільнотою, але їх настирливо висували знову і знову. А тим часом гонка озброєнь набирала обертів.

Чи даємо ми собі звіт у тому, що «війни історичної пам'яті» є двосічною зброєю, що несе в собі загрозу посилення і так вкрай загострених міжнародних відносин?

Література

1. Абдуллин Р. Как Запад отреагировал на историческую статью Путина о Второй мировой. Публикация возымела противоположный эффект. URL: <https://ntws.ru/world/kak-zapad-otreagiroval-na-istoricheskuyu-statyu-putina-o-vtoroj-mirovoj/>
2. Главред журнала The National Interest рассказал, что статью Путина бурно обсуждают в США. URL: <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/8792579>
3. Глазунова Л. Среди «чудо-ракет»: Путин опубликовал статью в нелепом американском журнале. URL: <https://news.ru/world/kak-zapad-otreagiroval-na-istoricheskuyu-statyu-putinuypa-o-vtoroj-mirovoj/>
4. Как Запад отреагировал на историческую статью Путина о Второй мировой. Публикация возымела противоположный эффект. URL: <https://ntws.ru/world/kak-zapad-otreagiroval-na-istoricheskuyu-statyu-putina-o-vtoroj-mirovoj/>
5. Конституция РФ. Ст.67.1. URL: <https://legalacts.ru/doc/Konstitucija-RF/razdel-i/glava-3/statja-67/1/>
6. Липский А. Это не только про войну. URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2020/06/23/85975-eto-ne-tolko-pro-voynu>
7. Миллер А. «За двумя зайцами». URL: <https://www.colta.ru/articles/specials/24739-aleksey-miller-intervyu-putin-statya-voyna-pamyati-dialog>
8. Немецкий историк о том, что его шокировало в статье Путина о войне / Россия и россияне: взгляд из Европы. URL: <https://www.dw.com/ru/%D0%BD%D0%B5%D0%BC%D0%B5%D1%86%D0%BA%D0%B8%D0%B9-%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80...>
9. Неформальный саммит СНГ. – Президент России. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/62376>
10. Неформальный саммит СНГ. В Санкт-Петербурге состоялась неформальная встреча глав государств СНГ. URL: <http://kremlin.ru/events/hresident/news/62376>
11. Парад в честь 75-летия Великой Победы. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/63560>
12. Путін обмовився, яку долю підготував Україні: «Залишитися на століття нашим...». URL: <https://politeka.net/uk/world/271518-putin-progovorilsya-kakuyu-uchast-podgotovil-ukraine-ostanetsya-na-veka-nashim>
13. Путин: Россия ответит любому агрессору. URL: <http://www.stoletie.ru/print.php&ID=557552>

14. Статья 354.1 УК РФ. Реабилитация нацизма. URL: <https://ppt.ru/kodeks/uk/st-354.1>

15. Текст той самой резолюции Европарламента, которая возмутила путинских россиян. URL: <https://ru-polit.livejournal.com/19280948.html>

16. Фактические уроки 75-й годовщины Второй мировой войны – Статья Владимира Путина в National Interest (текст полностью) / Независимая газета (интернет версия), 19.06.2020

17. Хапаева Д. Зачистка памяти. URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2020/06/17/85880-zachistka-pamyati>

18. Foreign Policy (США): Владимир Путин хочет переписать историю Второй мировой войны. URL: <https://news.rambler.ru/politics/43552252-foreign-policy-ssha-vladimir-putin-hochet-perepisat-istoriyu-vtoroy-mirovoy-voyny/>

Глава 12.

«ТАК, МИ ЗНАЄМО, ХТО ТАКИЙ СТАЛІН...»

Кожен національний наратив – «загальноприйняте» уявлення про своє історичне минуле – покоїться на ряді засадничих положень. Вони являють собою своєрідні «наріжні камені», що кладуться у підмурівок архітекτονіки усєї подальшої текстової конструкції. На нашу думку, до такої категорії належить така собі скромна фраза із виступу Владіміра Путіна на неформальному саміті СНД 20 грудня 2019 року: «Так, ми знаємо, хто такий Сталін, так, ми дали йому свої оцінки». І далі – жодного слова про які ж оцінки йдеться, і хто такий Сталін і сталінізм як феномен у розумінні діючого президента Росії. А між тим у наступному реченні президента думка відразу ж спрямовується в зовсім в інше річище: «Але думаю, що фактом залишається та обставина, що саме фашистська Німеччина напала 1 вересня 1939 року на Польщу, а 22 червня – на Радянський Союз» [7].

Такий понятійний перепад викликає низку запитань. Хіба ж напад Німеччини знімає відповідальність Сталіна і його оточення за встановлення тоталітарного режиму, що за характером масових репресій не поступався нацистському Третьюму рейху? А до того ж – звідки така послідовність викладених подій: після нападу на Польщу 1 вересня 1939 року, як виявляється, відбувся напад на СРСР 22 червня невідомо якого року (дата року у виступі Путіна не вказується). А куди ж дівся напад СРСР на Польщу 17 вересня 1939 року й спільний парад двох фактичних союзників – Німеччини й СРСР – у Бресті 22 вересня 1939 року?

Щоправда, у підсумковій статті Путіна в американському журналі *The National Interest* від 18 червня 2020 р. ці упущення

уже було дещо підправлено додатковою характеристикою сталінського режиму: «Сталін і його оточення заслуговують багатьох справедливих звинувачень. Ми пам'ятаємо про злочини режиму проти власного народу, і про жахіття масових репресій». Однак і на цей раз методика викладу матеріалу принципово не змінилася – після кожного «так» тут же подається «однак»: «Повторю, радянських керівників можна звинувачувати багато в чому, але не у відсутності розуміння характеру зовнішніх загроз. Вони бачили, що Радянський Союз намагаються залишити один на один з Німеччиною і її союзниками, і діяли, усвідомлюючи цю реальну небезпеку, щоб виграти дорогий час для зміцнення оборони країни» [11].

Знову важливе питання зависає в повітрі: чому держави світу намагалися залишити СРСР один на один із Німеччиною? Чому не вірили радянським керівникам і не вбачали в СРСР надійного партнера? В грудневому виступі на саміті СНД пояснення з боку Путіна було простим і однозначним: «в основі всього, що я наразі показав, безумовно, лежить патологічна русофобія», оскільки «і в минулому, і нині лякають Росією. І царською, і радянською, і сучасною – нічого не змінюється». Однак у червневій публікації в американському журналі тема русофобії була вже дещо приглушена. Не виключено, що довелося враховувати неприйняття цієї думки американською аудиторією.

Судячи з усього, повністю замовчати проблему особистості Сталіна і сталінізму як суспільного феномену в американському інформаційному просторі президенту РФ було просто неможливо. Але й зосереджуватися на феномені «сталінізму», очевидно, теж було не з руки. І цей момент, в контексті Другої світової війни, як на нашу думку, заслуговує на більш прискіпливий розгляд.

Сталінізм і міф Великої Вітчизняної війни

Пам'ять про трагічні і героїчні події 1941-1945 років увійшли в наратив радянського колективного минулого як Велика Вітчизняна війна. Уже за радянських часів історичне минуле стало набувати системної форми поєднання різноманітних

фреймів – відпрацьованих і схематизованих структур, покликаних передавати комплекс знань про щось (від англ. Frame – рамка, каркас, кадр). Відповідно до технологій фрейму, «спрямлений» і «очищений» від незручних деталей наратив Великої Вітчизняної війни за часів Нікіти Хрущова й Леоніда Брежнєва виявився настільки ефективним, що став уже зримо «затмарювати» собою мало не сакральний для більшовиків образ Жовтневої революції 1917 року, перебираючи на себе тим самим роль основоположного національного міфу-засновника – так званого гранднаративу. Досить переконливо процес цієї трансформації описує Ольга Малінова у своїй книзі «Актуальное прошлое» [5].

Такий поворот у трактуванні історії часів Хрущова-Брежнєва особливо показовий на фоні досить скромного відзначення Дня Перемоги при Іосифі Сталіні. Як це не дивно на перший погляд, але у перші повоєнні роки практичні заходи влади по вшануванню пам'ятної дати Перемоги не відзначалися особливим розмахом. Дослідники пояснюють цю стриманість побоюванням правлячої верхівки за долю режиму, на який могла бути покладена відповідальність за масштаб людських і матеріальних втрат. Тож доводилось більше вдаватися до політики «закручування гайок». В цілому день Перемоги після 1945 року не відзначався парадом на Красній площі, і з 1948 по 1965 він навіть не був вихідним днем [3, с. 90-105].

Та вже з середини 1960-х років Велика Вітчизняна війна перетворилася в Радянському Союзі у ключову ланку офіційного наративу, навколо якого вибудовувалася головна сюжетна лінія: народжений Жовтневою революцією радянський лад, громадянська війна, неп, індустріалізація, колективізація і боротьба з «класовими ворогами» – все це у загальному підсумку й забезпечило, мовляв, Перемогу над фашизмом. В офіційних трактуваннях велич Перемоги виправдовувала всі «втрати» більшовицьких злодіянь, здійснених після Жовтневого перевороту 1917 р. Задля утвердження цього наративу були задіяні величезні пропагандистські зусилля, що втілилися у солідну інфраструктуру колективної пам'яті, створену почасти в хрущовський, а здебільшого в брежнєвський період правління.

У підсумку з'ясувалося, що після банкрутства наративу про вступ країни в епоху комуністичного будівництва Велика Вітчизняна війна виявилася чи не єдиним елементом колективного минулого, найбільш зручним для політичного конструювання позитивно окрашеного образу СРСР. Навіть після розпаду СРСР жодна політична сила Росії не ставила під сумнів значення створеного за технологіями фреймів наративу про війну. На відміну від України, де оцінка подій Другої світової війни й донині залишається предметом гострих обговорень. Мова не йде про якусь особливу пристрасть українців до наукових диспутів. В Росії, як на те, також відчувається гостра необхідність коригувати усталені образи війни з урахуванням знань про тіньові сторони радянського життя, що стали надбанням гласності в роки перебудови. Адже неможливо ізолювати сам факт Перемоги від історичного контексту, в якому ця Перемога здобувалася: йдеться й про роль Сталіна у перемогах і поразках, і про практику масових репресій, і про політику СРСР щодо Європи напередодні й після війни. І тут велич Перемоги не дає індульгенції здійсненим сталіністами злочинам, що кидають довгу тінь на можливість встановлення безумовно-го консенсусу щодо витоків і характеру Другої світової війни.

Щоб зарадити ситуації й зберегти позитивний за радянськими мірками наратив про війну, на повну силу були задіяні державні органи Російської Федерації. Щоправда у 1990-х і у 2000-х роках ця проблема вирішувалася по-різному. Усвідомлюючи цінність пам'яті про війну, «команда Єльцина» прагла зображати війну як подвиг народу, але жодним чином не за слугу комуністичної партії й радянської держави. Тим самим ідеологи Єльцина вже не інтерпретували репресії як «окремі перегини». Переоцінка «радянського експерименту» дала можливість акцентувати увагу на стражданнях народу, що виявився жертвою не лише гітлерівського нацизму, але й нелюдського сталінського режиму. Отже, як впливало із цієї інтерпретації, Перемога була здобута не стільки завдяки, скільки всупереч радянській системі.

Тим часом велика увага стала приділятися воєнним парадом в честь дня Перемоги. До 1965 р. такими парадми відзна-

чалися лише ювілеї Перемоги, а щорічні воєнні паради відбувалися 7 листопада – це мало б підкреслювати зв'язок між перемогою над нацистською Німеччиною і Великою Жовтневою революцією. Останній радянський парад 9 травня відбувся у 1990 г. на відзнаку про 45-ту річницю Перемоги. Більше того – у 1993 і 1994 роках урочистості з нагоди Дня Перемоги були перенесені в новий меморіальний комплекс на Поклінній горі. Однак згодом виявилось, що в ситуації все зростаючого конфлікту між Єльциним і Верховною радою центр міста, що завжди традиційно асоціювався із владою, опинився в розпорядженні ліво-комуністичної опозиції. Після обстрілу Білого дому, в наступному 1995 р. в процесі підготовки відзначення 50-річчя Перемоги, адміністрація Єльцина визнала за благо повернути парад на Красну площу. Однак це не змінило ідеологічної складової урочистостей: в досягненні Перемоги вирішальну роль віддавали народу, його характеру, але не радянському ладу.

Тим часом опозиція заповзялась організовувати свою альтернативну ходу від Білоруського вокзалу до Луб'янки. Реагуючи на це, влада стала активно використовувати тему фашистської загрози, взявши на озброєння вираз «червоно-коричневі». Це мало б вказувати на спільну «тоталітарну» природу комунізму і фашизму. Більше того – в жовтні 1993 р. Борис Єльцин у своєму зверненні до громадян Росії назвав розстріл Білого дому у Москві придушенням «збройного фашистсько-комуністичного заклоту в Москві» [2].

Згодом ці характеристики набули широкого ходження, коли противники влади як зліва, так і справа, зображалися представниками єдиної небезпечної сили, якій слід протистояти будь-якими засобами. Опозиція у відповідь звинувачувала владу у насаджуванні «демофашизму». Врешті-решт, «обидві сторони, використовуючи термін «фашизм» для конструювання образу противників, вживали їх досить довільно» [5, с. 95].

За відсутності консолідованої точки зору щодо колективного минулого, поєднання різноманітних фреймів відповідно до поточної кон'юнктури стало чи не оптимальним рішенням для білякремлівських спічрайтерів. Так, з приходом до влади

Владіміра Путіна в Росії був взятий курс на часткову реабілітацію радянської спадщини, але не відштовхуючись від Жовтня 1917 р., а вже в рамках «тисячолітньої історії». Генеалогія сучасної російської державності стала вибудовуватися за принципом *a la carte* (згідно меню) із апеляцією до тих чи інших історичних епізодів. За цієї технології образ Великої Перемоги виявився унікальним ресурсом, котрий, однак, було важко вписати в у якийсь узагальнений наратив. Так, з одного боку, критичний наратив Єльцина так і не був дезавуйований: і Путіну, й Медведеву доводилося використати пам'ять про Велику Вітчизняну війну у своїх виступах, час від часу дистанціюючись від радянського минулого, а то й засуджуючи його. З другого боку, прославляючи Велику Перемогу, офіційним особам доводилося стримувати критичну інтерпретацію подій того часу. Зазвичай офіційні промови з приводу урочистостей будувалися навколо чотирьох усталених фреймів: 1) данина пам'яті жертвам війни; 2) вдячність ветеранам і кроки щодо їхньої матеріальної підтримки; 3) міркування щодо спадкоємності поколінь; 4) констатація політичних уроків війни. У підсумку все завершується тим, що Росії приписується роль чи не єдиної хранительки історичного досвіду, вистражданого за роки воєнного лихоліття.

Найважливішим стало те, що Владімір Путін настирливо прагнув використати пам'ять про Велику Вітчизняну війну для конструювання російської ідентичності, що постала з «історичної Російської держави». За умов домінування державницького наративу Велика Перемога віднині представляється як свято національної єдності, що згуртовує росіян незалежно від різниці поколінь і наявних ідеологій. Пам'ять про війну, звільнена від тягара комуністичної спадщини, розглядається як безцінний матеріал для ілюстрації змужніння національного характеру, але не на основі радянського ладу, а на ґрунті «тисячолітньої» історичної спадкоємності. Тобто, владною елітою було зроблено усвідомлений крок на користь вибіркового використання «зручних» фрагментів колективного минулого, де міф про війну виконує функцію «міфу про похо-

дження» – того історичного моменту, коли нація врешті-решт кристалізувалася у своїй «сучасній формі».

Показово, що під час третього терміну президентства Володимира Путіна (7 травня 2012 – 7 травня 2018) провідною ідеєю в його виступах стало уславлення патріотизму, підкреслювалась єдність «багатонаціонального» російського народу та акцентувалася увага на тому, що це є спільне свято народів Росії й країн СНД. При цьому тема пам'яті про війну в контексті країн Східної Європи нині вже не афішується: вона задекорована загальними словами про «звільнені народи Європи», про «подвиги антифашистського спротиву». Час від часу данина належного віддається згадкам про союзників антигітлерівської коаліції. В деяких випадках нагадування про події війни супроводжується міркуваннями про значимість «історичного примирення між Росією і Німеччиною». Стосовно прибічників української Революції гідності кремлівські ідеологи стали вживати епітети «нацистсько-бандерівська банда». А що вже після анексії Криму, то у виступах Путіна на повну силу зазвучала тема Росії як «великої країни». Тут головне завдання полягало в тому, щоб «застопити» кордони там, де це видається політично доцільним [5, с. 106-114].

Та чи не найбільшою проблемою для Володимира Путіна стало визначитись із персоналією Іосіфа Сталіна. Висловивши напочатку 2000-х рр. готовність частково реабілітувати радянське минуле, кремлівська влада опинилася перед необхідністю реагувати на періодичні запити щодо повернення імені генералісимуса у історичну пам'ять вдячного російського народу. Разом з тим, зазначає Ольга Малінова, позиція Володимира Путіна з цього приводу від самого початку була ухильною. З одного боку, він нібито нічого не мав проти обговорення цієї теми в інформаційному полі країни. З другого боку, він не виставляв перейменування Волгограду у Сталінград. Дмитрій Медведєв виявився більш послідовним у ставленні до фігури Сталіна: «незважаючи на те, що під його керівництвом країна добивалася успіхів, те, що було зроблено по відношенню до власного народу, не може бути прощено» [6].

Напрошується думка, що зберігаючи офіційно прихиль-

ність до демократичних цінностей, російська влада тривалий час не наважується відкрито героїзувати політика, що здійснив масу злочинів проти власного народу. Хоча підспудно «стара гвардія» в особах мера Москви Юрія Лужкова, спікера Ради Федерації Валентіни Матвієнко та віце-прем'єра Дмитрія Rogozina час від часу ставили питання про «повернення» імені Сталіна в суспільно-політичне життя країни. І це приносило свої плоди, принаймні закладалися передумови для такого повернення. У квітні 2014 р. після кількох невдалих спроб було все-таки ухвалено закон, що доповнював Кримінальний кодекс РФ статтею, караючою за «реабілітацію нацизму». Характер закону засвідчує, що він задуманий у якості інструмента залякування, що обмежує діапазон інтерпретацій історії воєнних часів до офіційно схвалених.

Загальний підсумок сказаного можна звести до положення: символ Перемоги було «віддалено» від негативної пам'яті про сталінський режим (масові репресії, помилки першого періоду війни, непропорційно висока ціна деяких воєнних успіхів тощо). А це вже призводить до певної «смысловій інфляції» Перемоги, що ослаблює її значимість перед викликами громадськості та професійних аналітиків – як вітчизняних, так і зарубіжних.

Сталінізм як феномен

Ситуація, як бачимо, складається патова: як каже французька приповідка – «мертві хватають за ноги живих». Незримий образ Сталіна все ще витає над правлячим класом Росії. А той, в свою чергу, в дусі колишньої компартійної бюрократії докладає всіх зусиль щоб нівелювати сам термін «сталінізм» і витиснути його із суспільно-політичної думки країни. Тактика не нова, але іншої поки що не придумали. Згадується, як ще після XX з'їзду КПРС лідер італійських комуністів Пальміро Тольяті висловив слушну думку про радянських керівників: вони прагнуть звалити всю відповідальність за сталінізм на одного Сталіна, але не допустити жодним чином використання терміну «сталінізм».

Тактика «засудження і відмежування» від постаті Сталіна в рядах радянської бюрократії теж зазнала певної трансформації: коли спершу увага акцентувалася на тиранічному характері «вождя всіх часів і народів», то згодом стали все більше нарікати на збіг історичних обставин, перед якими, мовляв, безсилою стає будь-яка особиста чи колективна політична воля. Йдеться насамперед про промислову й культурну відсталість царської Росії, про соціальне і політичне виснаження країни після громадянської війни, про крах надій на світову революцію, про зовнішню загрозу. Одним словом, форс-мажорні обставини, мовляв, не залишали іншого виходу як піти по шляху встановлення режиму особистої влади. А сам факт здобутої у війні Перемоги і є найкращим підтвердженням правильності обраного шляху. Коли прийняти цю парадигму, то залишається нез'ясованою низка питань: 1) чи був і в якій мірі сталінізм історично неминучим?; 2) у якій мірі його економічні, політичні й ідеологічні особливості були закорінені в історії царської Росії?; 3) наскільки ці особливості були продовженням політичних й ідеологічних тенденцій більшовизму?; 4) чи збереглися ці особливості після смерті Сталіна і в чому конкретно вини проявляються?

Часи горбачовської перебудови, як би до них нині не ставились, були досить продуктивним періодом переосмислення проблем тієї глибокої суспільної кризи, що спіткала СРСР. Чи не найгостріший дискурс було розгорнуто навколо проблеми усвідомлення економічних, соціальних і політичних структур, що породили сталінізм і пов'язали його із командно-адміністративним управлінням. В центр суспільного дискурсу об'єктивно були винесені питання: чи витоки тоталітаризму лежать у теорії марксизму, а чи є вони закономірним наслідком еволюції «особливого шляху» російського самодержавства? Чи командно-адміністративна система управління є наслідком особистої волі Сталіна, а чи закономірним етапом на шляху бюрократизації управлінських схем, притаманних тій чи іншій країні? Остаточного вирішення цих проблем, судячи з усього, не було досягнуто й до наших днів ні в публіцистиці, ні в науці. Та й навряд чи це можливо в найближчій перспективі,

коли й до наших днів образ Сталіна для 70% росіян асоціюється з ефективним менеджментом. А до того ж у всьому світі простежується згортання демократичних процесів і все ширше впровадження системи державного контролю й маніпулювання широкими масами населення. Отже, складається враження, що вітер історії наразі подув не в паруси демократичних країн.

Тож для осмислення феномену сталінізму вдамося до фундаментальної монографії російського професора Віктора Макаренка «Бюрократия и сталинизм» [4]. Книга була видана накладом у 50 тисяч екземплярів – цифра фантастично-неймовірна як на наші часи. Вибір нами цього джерела мотивувався не в останню чергу тим, що в книзі проблеми сталінізму розглядаються по-суті: як історико-філософська проблема, що не пов'язана безпосередньо з кон'юктурою нинішньої путінської Росії. Бо й сам Владімір Путін наприкінці 1980-х ще працював на ниві так би мовити «культпросвіти» в далекому Дрездені, й навряд чи переймався тими проблемами, з якими йому довелося зіткнутися згодом на посту президента РФ.

Отже, апелюємо до класичного наукового аналізу Віктора Макаренка, актуальність якого у постановці проблеми лише зросла в наш час: «Якщо пов'язувати сталінізм з авторитарно-патріархальною політичною культурою, типовою для Росії впродовж сторіч, складовою частиною котрої є бюрократичне управління, то виникає запитання: наскільки командно-адміністративне управління і сталінізм були виразом загальних тенденцій російської культури» [4, с. 12]. І відповідь на це запитання настільки не втратила свою актуальність, що дозволяє нам розкіш досить широкого її цитування: «Бюрократія – продукт утворення Московської держави. У міру захоплення й колонізації окраїн втручання уряду в економіку стало правилом управління країною. Воно і сформувало національний тип російського чиновника: всевладного, продажного, неосвіченого, розбещеного владою, неповороткого, тупоумного, по азійськи продажного, законотупого і благочестивого. Недоліки й прорахунки господарської політики держави змушують населення перейматися не стільки запитанням про те, що зробив особисто кожен, щоб їх уникнути, скільки запитан-

ням – хто винуватий? Такий стереотип існує й сьогодні. Особливо чітко виявляє він себе у дискусіях про роль Сталіна в історії радянського суспільства. І на кшталт того, як бюрократ вишукує винуватих своїх прорахунків серед «стрілочників», так і вони завжди вважають, що винуватим є «генерал-директор». [4, с. 364]

Отже, передумови бюрократизації країни склалися віками «історичної Росії», але й Сталін доклав своїх сил і вміння з тим, щоб вивершити ідеальну модель державного тоталітаризму. Тож Макаренко зазначає: «ми не збираємось применшувати заслуг й історичного значення Сталіна. Після Леніна він, безумовно, був людиною, що надала соціалізму його нинішньої подоби. Ніхто, крім Гітлера, так не вплинув на долю Європи й світу, як Сталін» [4, с.112-113). Що й казати, ряд зазначених лідерів досить промовистий – вони вартують один одного. Так що й ставити їх «на одну дошку» немає потреби – вони там давно уже прижилися.

Головна функція впроваджуваної Сталіним моделі державного тоталітаризму з його обожнюванням держави й підпорядкуванням їй громадянського суспільства була запрограмована ще Жовтневим переворотом 1917 р. І полягала вона далекі не в побудові соціалізму, а у зміцненні й розширенні могутності держави й пов'язаної з нею бюрократії. З цієї точки зору сталінський режим був набагато сильнішим ніж царський. Він реставрував таке ставлення громадян до влади, котре сягає своїм корінням не лише добуржуазної епохи, але навіть додержавної епохи – коли головним критерієм влади була сила. Мерзенне холуйство багатьох соціальних верств перед Сталіним можна пояснити хіба що повним банкрутством розуму в ірраціональному політичному режимі. У повсякденні торжествував справжній сюрреалізм. У сталінському режимі були явища, які існуючи не існували: вони ніколи не згадувалися публічно – і в той же час були відомі всім. Про порядки в таборах ГУЛАГу в газетах не писали, але кожен усвідомлював їх присутність у суспільному житті і жахиття існуючих там поневірянь. Так, зазначає Віктор Макаренко, «сталінізм створював «нову радянську людину» – щирого лукавого брехуна,

готового до постійного і добровільного інтелектуального і морального самогубства. Адміністративна бездарність, економічне марнотратство і політичне холуйство – головні характеристики системи управління, створеної Сталіним. Існуючої, з незначними модифікаціями, й донині». Тобто, Сталін об'єктивно сприяв зміцненню в суспільстві атмосфери брехні, віронопадданості й боягузтва.

Ця система пустила широкі метастази, які важко піддаються терапії. Їх не можна знищити, списавши масові репресії лише на особисті якості Сталіна – його плебейську мстивість, заздрість, підозрілість й ненаситну жадобу влади. Бо в такому разі репресії можна звести до рівня трагічної випадковості в історії радянського суспільства. Мовляв, був би інший правитель, цього б не було. Але тоді ми самі потрапляємо в смислову пастку: виходить, що в радянському суспільстві все в порядку до тих пір, доки справа не доходить до масових чисток партійно-державних чиновників, допоки суть справи зводиться до внутрішньої боротьби за чистоту марксизму в рядах партії. А рядових робітників, колгоспників й представників інтелігенції це, мовляв, не стосувалося. Однак таку логіку неможливо прийняти, бо насправді йдеться про мільйонні жертви людей, які ніколи не належали до апарату управління й ніколи не ототожнювалися з марксизмом.

Та й про сам марксизм як про сукупність наукових тверджень, ідей і понять в контексті сталінізму можна забути. На практиці відбувся потужний процес одержавлення марксизму як теорії. І ця практика засвідчує, що як тільки будь-яка ідеологія пов'язує себе із певною партією чи державою, зміст цієї ідеології неминуче видозмінюється залежно від потреб боротьби за владу в даний конкретний момент. При наявності вождя у ролі верховної й абсолютної інстанції, він сам і лише цей вождь сам-один визначає те, що є марксизмом на даний момент. На думку Віктора Макаренка, у сталінській парадигмі «марксист – це не той, хто вважає істинними ідеї Маркса, Леніна чи навіть самого Сталіна; марксистом є лише той, хто готовий визнати істинним усе, що верховна політична інстанція сьогодні, завтра чи через місяць захоче проголосити. Такої

міри бюрократизації марксизму ні до Сталіна, ні після його смерті не існувало. Але її передумови визрівали ще до приходу Сталіна до влади й тягнуть над суспільствознавством і всією ідеологічною роботою й до цих пір». [4, с. 111].

Бюрократичне й релігійне мислення по суті своїй співпадають. Феномен бюрократизації марксизму теж відбувся на шляхах перетворення його в державну релігію. З'явився цілий клан «попів Марксової парафії». Щось подібне відбувається в Росії й нині – бере гору своєрідне «сердечне злиття» релігії й державно-бюрократичного корпоративізму. Церква освячує бюрократію як єдину в своєму роді соціально активну силу в суспільстві. Народ зводиться до натовпу безвольних і безси-лих політичних істот. На державну владу переносяться предика-ти бога. А сама держава як соціальна форма одухотворяється й обожнюється, адже кожна влада – від Бога. Політика стає релігією особливого роду, із своїми догмами, культами й емо-ціями. У сфері політики амвоном віднині стає телевізійний ящик, а політичні дискусії у формі ток-шоу стають різновидом богословських суперечок. Для їх розрішення й зняття напруги завжди є потреба у верховному авторитеті. Час від часу цей авторитет виступає третейським суддею і тим самим підно-ситься до рівня біблійського пророка. Взяти хоча б періодичні виступи Владіміра Путіна на історичну тематику.

На цьому соціальному тренді слід зосередити особливу увагу. Бо це не просто ситуативні кроки – вони наочно демон-струють тривалу багатовікову практику існування російської бюрократії: абсолютне пригнічення будь-яких форм еконо-мічного, соціального і культурного життя, котре не нав'язане суспільству державою, а відтак і не контролюється бюрокра-тією. Йдеться також про застосування усіх засобів морально-го і фізичного пригнічення. Вони породили в суспільстві страх і підозрілість. Внутрішнє шпигунство – вагомий компонент бюрократичного управління – стало нормою політичного життя країни. Образ внутрішнього ворога став складовою частиною політичної символіки, що маскувала й зміцнювала режим особистої влади. Апарат насилля при цьому режимі залишається поза громадським контролем.

Водночас простежувався зв'язок між проголошеною Сталіним ідеєю Радянського Союзу як центру світової цивілізації й ідеєю Москви як «третього Риму», що була обґрунтована у свій час слов'янофілами. Сталіну припала до душі ідея про особливу загальнолюдську місію Росії, адже носій такої місії автоматично отримує право «карати й милувати», що створює підстави для розправи над людьми. Показова в цьому відношенні була й кампанія боротьби з низькоуклі́нністю перед Заходом й безрідними космополітами. Водночас цінувалася виконавська дисципліна – заохочення й нагороди видавалися за найретельніше виконання поставлених завдань. Тим самим у народі стимулювалися консервативно-патерналістські схильності.

У підсумку, зазначає Віктор Макаренко, сталінізм – це політичний режим, що охоплює всі сфери відносин, діяльності й свідомості. Держава й кожна його організація виступають знаряддям командування над масами, а не стимуляції їх соціально-історичної ініціативи. Партійно-державний апарат є засобом впровадження команд вождя у суспільне життя. Основні політичні цінності сталінізму – сила і наказ. Вони утворюють основи режиму й визначають відносини між класами, верствами й індивідуумами. Апарат протистоїть суспільству як предмету насильства і в той же час пов'язує народ з вождем. Останній персоніфікує і монополізує право на висловлення загальних інтересів. Служба вождю є практичною реалізацією цього права, хоча суб'єктивно вона може усвідомлюватися як служба батьківщині, народу, правді, справедливості чи ідеї всебічного перетворення світу, але без зміни тисячолітніх консервативно-патерналістських звичок і традицій. Бо саме вони й пов'язують кожного індивіда в механізм зміцнення особистісної диктатури. [4, с. 135].

Союзники: Сталін і Гітлер

Ми не ставимо перед собою завдання представити широку історіографію Другої світової війни. Але обійти доробок професора історії Єльського університету, дійсного члена акаде-

мії «Інститут гуманітарних наук» Тімоті Снайдера практично неможливо. Насамперед йдеться про його книгу «Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним» (2010), що отримала широке міжнародне визнання й була перекладена на тридцять мов світу, в тому числі й українську. «Криваві землі» отримали 9 перших премій, а найпрестижнішою з них, як на нашу думку, стала премія ім. Ганни Арендт в галузі політичної думки.

«Криваві землі» не з тих книг, що пишуться *«Sine ira et studio»* – «без гніву і пристрасті». Та й як по-іншому писати, коли в центрі уваги автора стали 14 мільйонів жертв сталінського і гітлерівського режимів – мирних людей, «серед яких не було жодного солдата, який відбував службу»? Голокост євреїв, за оцінкою Тімоті Снайдера, «втілює найбільше зло століття». Разом з тим «громаддя Голокосту закриває від нашого зору інші німецькі плани, які передбачали ще більші вбивства. Гітлер хотів викоринити не лише євреїв. Крім цього він хотів зруйнувати Польщу і Радянський Союз як держави, винищити їхні правлячі класи і вбити десятки мільйонів слов'ян (росіян, українців, білорусів, поляків)... За час війни німці вбили приблизно таку ж кількість неєвреїв, як і євреїв, головно зморяючи голодом радянських військовополонених (понад 3 мільйони) і мешканців обложених міст (понад мільйон) або ж розстрілюючи цивільних у ході «каральних заходів» (майже мільйон, переважно білорусів і поляків)» [8, с. 8].

Для тих, хто в процесі «війн історичної пам'яті» зауважує, що не слід ставити на одну дошку сталінський і нацистський режими, Тімоті Снайдер наводить вражаючу аргументацію: «Радянський Союз переміг нацистську Німеччину на східному фронті Другої світової війни і в такий спосіб забезпечив Сталінові вдячність мільйонів і центральну роль у встановленні повоєнного ладу в Європі. Та Сталінові здобутки на ниві масових вбивств були майже такими разючими, що й у Гітлера. У мирний час він навіть перевершив Гітлера. В ім'я захисту і модернізації Радянського Союзу Сталін протягом 1930-х років влаштував голодну смерть мільйонів і розстріли трьох четвертей мільйона людей. Він убивав власних громадян не менш ефективно, ніж Гітлер убивав чужоземних. Із 14 мільйонів

осіб, яких навмисно вбито на Кривавих землях між 1933 і 1945 роками, третина на совісті Радянського Союзу». [8, с. 8]

Чи доречні тут зауваження опонентів на кшталт того, що Тімоті Снайдер, очевидно, переоцінює число жертв серед поляків від рук Сталіна і Гітлера, а також, мовляв, зловживає історіями конкретних жертв голоду, репресій і Голокосту, що є прикладом «штучної сентиментальності». Чи беруть собі до уваги ці критики, що юрист-міжнародник Рафал Лемкін, який увів у обіг термін геноцид, назвав згодом український Голодомор «класичним прикладом радянського геноциду»? Де вже тут до «сентиментальності»? Інші опоненти перейняті тим, що нібито Тімоті Снайдер вдається до «моралістичного розуміння історії», оскільки розглядає радянську/російську історію не «як самоцінний історичний досвід», а таким, що «може лиш служити політичним попередженням». Можливо ці критики бажали б запровадити у своїй країні режим сталінізму і відчутти на собі його «самоцінний історичний досвід»? Ще комусь не подобається твердження Тімоті Снайдера щодо «рівнозначної злочинності нацистського і радянського режимів» [9].

Недолугість подібних звинувачень у бік американського історика яскраво демонструє таке твердження Тімоті Снайдера: «Станом на кінець 1938 року Радянський Союз убив з етнічних причин понад тисячу разів більше людей, ніж нацистська Німеччина. Якщо на те пішло, радянська влада вбила набагато більше євреїв, ніж встигли на той час нацисти». І в цьому ряду невинних жертв жодним виправданням для сталінського режиму не може бути те, що «євреї не були мішенями якоїсь конкретної національної кампанії, але гинули під час Великого терору тисячами, так само, як і під час голоду в Україні. Вони помирали не тому, що були євреями, а просто тому, що були громадянами найкривавішого тогочасного режиму» [8, с. 121-122]

Можливо, що для західного читача книга Тімоті Снайдера є просто історичним твором, але для нас, мешканців оцих «кривавих земель», це не просто оповідь про життя наших батьків і дідів. Наразі все це оповідь і про наше сьогодення в якому ми й нині несемо на рівні ДНК увесь тягар минулих злочинів ста-

лінського режиму, що деформували соціум і поставили нас перед проблемою кардинально подолати тягар геноциду у своєму історичному минулому. Чи не звідси тягнеться один із феноменів Майдану, кожен з яких спрямований проти чергової «злочинної влади»? А тим часом оця «злочинна влада», будемо відвертими, раз-по-раз регенерується в нашому суспільстві. Наукові твори Тімоті Снайдера допомагають нам подолати трагічне минуле нашої історії, переосмислити його і духовно очиститись. Бо ж сказано у Святому письмі – пізнайте істину, і вона зробить вас вільними (Іван 8:32). Саме в цьому й полягає катарсис очищення й духовна запорака «визволення».

А тим часом президент РФ Володимир Путін продовжує беззастанно культивувати тезу про те, що «Червона армія розпочала визвольну місію в Європі, спасла від знищення й поневолення, від жахів Голокосту цілі народи». Здобувши перемогу над нацизмом, «союзники разом створили Міжнародний воєнний трибунал, покликаний покарати нацистських політичних і військових злочинців. В його рішеннях дана чітка правова кваліфікація таким злочинам проти людяності, як геноцид, етнічні й релігійні чистки, антисемітизм і ксенофобія. Прямо и недвозначно Нюрнберзький трибунал осудив і пособників нацистів, колабораціоністів різних мастей... І сьогодні наша позиція залишається незмінною: злочинним діям пособників нацистів не може бути виправдання, їм немає термінів давності»... Вважаю недопустимим ставити знак рівності між визволителями й окупантами» [11].

Коли Путін ставить в центр уваги «пособників нацизму», то чому він обминає «союзників» нацизму? Звертаючись до наукового доробку Тімоті Снайдера, акцентуємо увагу на поділ участі Радянського Союзу у Другій світовій війні на два періоди: 1) вересень 1939 – червень 1941, коли СРСР виступав у ролі союзника Німеччини; 2) червень 1941 – вересень 1945, коли СРСР воював у складі союзників антигітлерівської коаліції. Поставивши проблему в таку систему координат, положення Путіна «вважаю недопустимим ставити знак рівності між визволителями й окупантами» набуває подвійного смис-

лу. Одне діло – виступати на одному етапі війни в ролі союзника нацистської Німеччини, інша справа – здійснювати на другому етапі визвольну місію від нацизму. Одне діло бути агресором на першому етапі війни, а зовсім інше – стати жертвою агресії (а потім і переможцем) на другому етапі.

У своїх подальших публікаціях Тімоті Снайдер звертає увагу на те, що активізація звернень до історичної тематики у виступах Путіна співпадає із нарощуванням агресивної політики на міжнародній арені. І це дійсно так. Показовою у цьому відношенні може бути хоча б зустріч президента РФ із молодими вченими й викладачами історії у Музеї сучасної історії (Москва) 5 листопада 2014 року. Проведення цього політичного заходу корелюється в часі з російською анексією Криму й агресивною фазою російської інтервенції на Донбасі. Тож, покликаючись на історію, Путін принагідно озвучував тезу про те, що «саме в Херсонесі хрестився князь Володимир, а потім хрестив Русь. Херсонес це ж що? Це Севастополь. Ви уявляєте, який зв'язок між духовним витоком і державною складовою, маючи на увазі боротьбу за це місце і за Крим в цілому, за Севастополь, за Херсонес. По суті російський народ впродовж багатьох віків бореться за те, щоб встати поблизу своєї історичної купелі». Отже, як слідує із виступу президента РФ, саме він і забезпечив шляхом анексії Криму оцей самий «зв'язок між духовним витоком і державною складовою». Жодної тобі агресії, лише боротьба за духовну велич Росії і доступ до «історичної купелі» [1].

Другий поси́л Путіна молодим істориком полягав у тому, що радянська зовнішня політика завжди була миролюбною, а коли вже укладалися домовленості щодо поділу території іншої держави, то лише задля історичної справедливості: «Адже коли звернутися до глибокої історії, то немає жодної програшної для нас позиції». А для тих, хто й донині апелює до пакту Молотова – Ріббентропа і звинувачує Радянський Союз у розділі Польщі, Путін пропонує свою оцінку подій: «Радянський Союз підписав договір про ненапад з Німеччиною. Кажуть: ой як погано. А що ж тут поганого, якщо Радянський Союз не хотів воювати? Що ж тут поганого-то?» [1].

Тімоті Снайдер звертає увагу читача, що в той час, як російські воєнні конвої продовжують вторгнення в Україну, Володимир Путін вирішив реабілітувати союз між Гітлером і Сталіним, котрий і поклав початок Другій світовій війні. Насправді, пише історик, «Сталін хотів воювати. У серпні 1939 року пакт Молотова – Ріббентропа мав секретний протокол, що розділяв Східну Європу між Гітлером і Сталіним. Він прямо вів до німецько-радянського вторгнення в Польщу в наступному місці, яке й розпочало Другу світову війну». Історичне значення пакту Молотова – Ріббентропа неможливо переоцінити: цей пакт «стоїть в первинних витоках німецької і радянської агресії у Східній Європі і усіх наступних трагедій, які вона принесла, в Польщу й куди інде. Сталін уклав договір з Гітлером, будучи повністю обізнаний про антисемітизм його партнера, і навіть розраховуючи на нього в дипломатії» [10].

Нинішні спроби Путіна звинуватити у антисемітизмі інші держави, а натомість обілити сталінізм, не мають під собою жодних підстав. Варто згадати хоча б той факт, що у Женеві, де сіоністи зібралися на свій Всесвітній єврейський конгрес (16-25 серпня 1939 р.), звістка про підписання пакту стала шоком: «Кожен присутній відразу зрозумів, що Гітлеру розв'язані руки і що настає війна, з особливо страшними наслідками для євреїв. Хаїм Вайцман, лідер цієї всесвітньої організації, закрив Конгрес словами: «Друзі, у мене лише одне побажання: щоб усі ми залишились живими». Це був не простий пафос: «Менш ніж два роки по тому достеменно в тій частині Європи, що була визначена секретним протоколом згідно пакту, розпочався Голокост. До 1945 року майже всі із мільйонів євреїв, що мешкали в цих регіонах, будуть мертвими» [10].

Чи можна було якось зарадити справі й не допустити Голокосту? Принаймні стати на заваді такого масового вбивства. Яку роль в тому міг відіграти Радянський Союз? Тімоті Снайдер наводить приклад, коли німці ще не приступили до здійснення Голокосту, але фахівець із депортації євреїв із окупованих країн Адольф Айхман «дійшов до очевидного здавалось висновку: ці 2 мільйони євреїв слід депортувати на схід, на гігантські простори СРСР, союзника Німеччини. Сталін, зреш-

тою, вже створив був зону єврейського поселення на Далекому Сході, в Біробіджані. Німці завважили (і звертатимуть увагу на це потім), що радянський режим, на відміну від німецького, має державні ресурси й територію, потрібну для ефективної масової депортації. У січні 1940 року німці запропонували передати СРСР європейських євреїв. Але Сталін цією пропозицією не зацікавився». [8. с. 152].

Звинувачуючи Юзефа Липського – польського посла в Німеччині (1934-1939 рр.) – у антисемітизмі, Володимир Путін бідкається про сумну долю євреїв, приречених на вимирання, у разі депортації їх у одну з гарячих Африканських країн. А тим часом після агресії проти Польщі СРСР здійснював на зайнятих територіях репресивну політику щодо польських громадян, в тому числі й євреїв: «В тилу радянський НКВС організував масову депортацію приблизно півмільйона польських громадян в ГУЛАГ. Він також стратив тисячі польських офіцерів, багато з яких лише завершили бої з Вермахтом». Звісно, територіально ГУЛАГ був розміщений в зовсім іншій – холодній – кліматичній зоні, і тут у Путіна ніяких інших застережень щодо депортації немає. Так, звісно, холодна Сибір це ж вам не спекотна Африка.

З часом «визволення» у формі окупації відбулося і з країнами Балтії. Владімір Путін зображає цей процес майже епічно, вдаючись до евфемізму «інкорпорація»: «Восени 1939 року, вирішуючи свої воєнно-стратегічні, оборонні завдання, Радянський Союз розпочав процес інкорпорації Латвії, Литви і Естонії. Їхній вступ у СРСР було реалізовано на договірній основі, при згоді вибраних властей. Це відповідало нормам міжнародного і державного права того часу. Крім того, Литві в жовтні 1939 року було повернені місто Вільно й прилегла область, що раніше входили у склад Польщі. Прибалтійські республіки у складі СРСР зберегли свої органи влади, мову, мали представництва у радянських вищих державних структурах» [11].

Сприймаєш ці слова Путіна як фігури вищого політичного пілотажу, або, як кажуть в Одесі – прямо тобі «картина маслом». А тим часом маєш зважати на те, що перспектива «визволення» України у формі «інкорпорації» до цього часу не

знята з порядку денного путінської Росії. Тож проблема «інкорпорації» країн Балтії у викладі Тімоті Снайдера зберігає свою актуальність. Йдеться про те, що саме «союз Сталіна і Гітлера мав руйнівні наслідки для Польщі й трьох балтійських держав – Литви, Латвії й Естонії». Десять місяців після вторгнення у Польщу, радянські війська окупували країни Балтії, які були анексовані Радянським Союзом: «ці три маленькі країни втратили десятки тисяч громадян в депортаціях, включаючи більшу частину своїх еліт. Балтійські держави були оголошені радянським законом ніколи не існувавшими, щоб сама служба цим державам стала злочином. Радянська ідея, що держави можуть оголошуватися існуючими або ні, що віддається відлунням у нинішніх російських висловлюваннях про Україну, глибоко в'їлась в історичну пам'ять Польщі і Балтії».

То ж не дивно, що нинішнє керівництво Польщі і країн Балтії виступили із розвінчанням безглуздої російської пропаганди, що нібито Росія була змушена вторгнутись в Україну у 2014 році лише з тим, «щоб захистити Європу від фашизму. Вони пам'ятають не лише про пакт Молотова – Ріббентропа, але й серію економічних угод між нацистами і совітами, що були укладені в 1940 і напочатку 1941 року, і фіктивні вибори й пропаганду в радянській зоні, котрі, скидається на те, віддаються моторошним відлунням у нинішніх діях Росії в окупованій Україні». Тімоті Снайдер вважає, що реабілітація Путіним пакту Молотова Ріббентропа є лише однією із ланок у довгому ланцюгу просування Москви у бік «відродження поділу Східної Європи між Росією і Заходом. У березні [2014 р.] російський парламент запропонував польському міністерству закордонних справ розділити між двома країнами територію України. Ніхто у Варшаві не прийняв цієї пропозиції всерйоз. У свій переможній промові після анексії Криму Путін переконував, що захист етнічних братів був законною причиною вторгнення в Україну. Таким було й виправдання нацистською Німеччиною захоплення Австрії і частини Чехословаччини у 1038 році й Радянським Союзом – нападу на Польщу в 1939» [10].

Отже, як це було й раніше, в нинішній війні історичної пам'яті історичний наратив використовується в якості інстру-

мента поточної політики. І в цьому немає нічого принципово нового – залежно в чийх руках перебуває цей інструмент. Якщо вислів Шарля Монтеск'є «Кожен народ гідний своєї долі» є адекватним, то це означає лиш одне: кожен громадянин має нести політичну відповідальність за той режим, який він підтримує. Тож відповідальні громадяни мають на ділі докласти сил задля утвердження демократії й незалежності. Іншого шляху немає.

Література:

1. Встреча с молодыми учеными и преподавателями истории. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/46951>
2. Ельцин Б. Н. К гражданам России. Обращение президента Российской Федерации Б.Н. Ельцина 4 ноября 1993 г. / *Обозреватель* – Observer. 1993. № 25 (29). С.9.
3. Копосов Н. Е. Память строгого режима. История и политика в России. М., 2011. С.90-105
4. Макаренко В. Бюрократия и сталинизм». Ростов-на-Дону, 1989. 360 с.
5. Малинова О. Актуальное прошлое: Символическая политика властвующей элиты и дилеммы российской идентичности. М., 2015 . 207 с.
6. Медведев Д. А. «Нам не надо стесняться рассказывать правду о войне – ту правду, которую мы выстрадали. *Известия*. 2010, 7 мая. URL: <http://www.izvestia.ru/pobeda/article3141617/>
7. Неформальный саммит СНГ. Президент России. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/62376>
8. Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером і Сталіним: монографія. Київ, 2011. С.8.
9. Снайдер, Тимоти – Википедия. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%...>
10. Снайдер Тимоти. Новая ностальгия Путина. Putin's New Nostalgia. URL: <http://www.ostrovoklg.ua/print/statti/kultura/timoti-snyder-novaya-nostalgia-putina-putins-new-nostalgia>
11. Фактические уроки 75-й годовщины Второй мировой войны – Статья Владимира Путина в National Interest (текст полностью). Независимая газета. Интернет версия. – 19.06.2020

Глава 13.

КОНЦЕПТ «ВИЗВОЛЕННЯ»: ПОДОЛАННЯ ІСТОРИЧНОГО МИНУЛОГО

Президент РФ Владімір Путін виявився не єдиним політиком, котрий у ювілейному 2020 році писав на історичну тематику Другої світової війни. Так, у німецькому журналі *Der Spiegel* до 75-річчя завершення війни з'явилася стаття-колонка, написана міністром закордонних справ Німеччини Хайко Маасом у співавторстві із співголовою російсько-німецької комісії істориків Андреасом Віршінгом. Формат публікації у співавторстві політика й історика задумувався продуктивним – як спроба поєднання наукового професіоналізму із політичним баченням поточного моменту, що й мало піднести рівень культури історичної пам'яті. Свідчення цьому проглядається хоча б у самій назві статті: «Політика не може бути без історії» [11].

Звернення до уроків історії для Хайко Мааса – справа принципова. Так, в одному із інтерв'ю 2018 року у тому ж таки журналі *Der Spiegel* міністру нагадали, що у своїй інавгураційній промові він сказав, що пішов у політику внаслідок Освенціма. То ж як розуміти цю позицію? Відповідь була такою: «Я шукав пояснення тому, як нацисти змогли привести Німеччину і увесь світ до такої катастрофи. Багато із того, що тоді відбулося, було настільки жахливим, що я просто не міг цього зрозуміти. І тому виникла глибока необхідність внести свій вклад у те, щоб подібне ніколи не повторилося. Я дійшов рішення взяти на себе політичну відповідальність». Цей вчинок – взяти на себе політичну відповідальність – впливав із розуміння Маасом того, що «зовнішня політика орієнтується на цінності й інтереси. Не завжди просто поєднати одне із другим. Але Ні-

меччина після закінчення Другої світової війни завжди розглядала себе як миролюбна держава» [12].

В контексті «війн історичної пам'яті», як на нашу думку, було б продуктивно провести порівняльний аналіз ставлення Німеччини і Росії до уроків Другої світової війни. В 1939 році Гітлер і Сталін були союзниками у війні проти Польщі. Однак в 1945 Німеччина уже була в стані поверженого агресора, а Радянський Союз – в числі держав-переможців. В якій мірі народам цих країн вдалося досягти «визволення» – одним подолати нацистське минуле, а іншим – сталінізм? Чи не в цьому полягає сутність поняття «політичної відповідальності» в контексті Другої світової війни?

Політична відповідальність

Поняття «політична відповідальність», до якого апелював Хайко Маас, утвердилось в якості безумовної складової частини культури політичної пам'яті сучасної Європи. І сталося це не в останню чергу завдяки діяльності відомого німецького філософа Карла Ясперса. Точкою відліку у парадигмі міркувань філософа щодо відповідальності кожного, як відомо, стала трагедія Голокосту. Того злочину, якому не може бути жодного виправдання. Але, вважав Ясперс, визволення від гніту минулих гріхів може відбутися лише через духовний катарсис і переосмислення історичного досвіду в процесі внутрішнього покаяння й морального оновлення людини.

Сформульована Ясперсом проблема «провини й відповідальності» набула у повоєнній Німеччині особливого значення. Так, згідно рішення Потсдамської конференції в окупаційних зонах союзників ударними темпами здійснювався процес «денацифікації». Однак виникли причини, що цей курс зустрів серйозну протидію. Лише офіційних членів NSDAP (Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини) налічувалося близько 8 млн. осіб (а ще 4 млн. складали члени інших підпорядкованих організацій). І це була лише верхівка айсберга, оскільки агентура таємних служб поширювалася аж до рівня окремих будинків. Тож у 1945 р. понад чверть мільйона осіб з

нацистським минулим було заарештовано, усі структури NSDAP були розпущені, а їхнім членам заборонялося обіймати державні посади. Для тієї частини населення, яке нібито нічого не знало про злочини гітлерівського режиму, було організовано примусові екскурсії в концтабори. Кожен повнолітній німець мав бути підданий ретельній процедурі перевірки. Лише в західних зонах окупації ці суди розглянули до 1949 р. близько 3,6 млн. справ. Однак сама процедура розгляду часто-густо набувала вигляду профанації: між підозрюваними панувала кругова порука – «якщо розкажеш про мене, я розкажу про тебе» [4].

Процес подолання нацистського минулого затягувався, у свідомості німецького обивателя панував хаос. Тим часом домінуюча теза Нюрнберзького процесу про «колективну відповідальність» була німцями назагал відторгнута. Більше того – понад третина із них дотримувалася думки, що націонал-соціалізм в принципі був хорошою ідеєю, хіба що погано реалізованою. Жителі Німеччини загалом поринали у стан співчуття до самих себе, шукаючи аргументів для самовиправдання. Перебуваючи у пограничному стані своїх моральних і фізичних сил, вони відмовлялися визнати свою відповідальність за жакіття нацистського режиму.

І тоді на повний зріст постала проблема забезпечення належної інтелектуальної роботи з населенням, підвищення рівня культури національної пам'яті. З'явилася необхідність осмислити минуле, з'ясувати витоки і причини утвердження нацизму, опрацювати програму відродження країни. І тут ключову роль відіграв філософ Карл Ясперс. Саме він очолив суспільно-політичний дискурс, спрямований на опрацювання єдиного підходу до тоталітарного минулого і способів його подолання. Написана Карлом Ясперсом книга «Питання про провину» відкрила шлях до філософського осмислення нацистської трагедії і формування самосвідомості німецької нації, що й стало відповіддю на кризу її ідентичності повоєнної доби [9].

У той час ніхто з німецьких інтелектуалів не рішався виступати із політичними заявами. Карл Ясперс був єдиним, хто відкрито визнав злочини нацистів і виступив із зверненням до своїх співвітчизників покаятися і визнати свою провину за

масове вбивство людей. Саме ця думка й була покладена в основу його роботи «Питання про провину», написану в 1946 р. У ній автор аналізує первинні витоки духовної кризи суспільства: «виникло відчуття порожнечі буття», подолати яке неможливо не поставивши питання про провину німців, не здійснивши спробу піддати історичну долю німецького народу «історичному, а відтак і етичному аналізу».

Спроби пересічного обивателя уникнути подібного вчинку, обмежити горизонт своїх пошуків примітивним – «жити й не думати» – не могли призвести до духовного відродження. Те, що союзники осудили німців, зазначає Ясперс, виявилось значним політичним фактом, який, однаке, не допоможе німцям у розв'язанні вирішальної проблеми – внутрішнього духовного відродження нації. Виступивши проти тези про «колективну провину» німецького народу, Карл Ясперс виділив чотири види провини, які мав усвідомити широкий загал населення. Перший вид – кримінальна провина тих, то здійснив злочини проти людяності. Цю провину вправі встановлювати лише суд. Другий вид – політична провина, суть якої зводиться до того, що «усі відповідальні за те, як ними правлять». Визначення цього виду відповідальності перебуває у юрисдикції переможця. Третій вид – провина, яка передбачає моральну відповідальність людини за її власні вчинки, навіть якщо вони здійснювалися за наказом згори. В цій ситуації вирішальну роль відіграє сумління людини і її моральні принципи, які слід обговорювати в колі рідних і близьких. І, нарешті, четвертий тип – провина метафізична, що пов'язана із відмовою стати на перешкоді злочину, свідком якого ти став. На думку Карла Ясперса, насамперед ці дві сфери (моральна і метафізична) й відкривають врешті-решт для кожного індивіда можливість докласти сил задля справжнього відродження країни.

Отже, згідно парадигми Ясперса, ніхто не може звинувачувати увесь народ – ні німецький, ні будь-який інший – у колективному злочині й такій же колективній відповідальності. Доказуючи обмеженість і шкідливість тези про «колективну провину», Ясперс наполягав на тому, що назагал люди можуть нести лише чітко градуйовану – політичну, моральну та мета-

фізичну – відповідальність, оскільки «кожна реальна зміна відбувається через окрему людину» [13].

Прикладом здійснення світоглядних зрушень у німецькому суспільстві в дусі парадигми Ясперса за минулих 75 років після розгрому нацизму може бути зазначена вище стаття Хайко Мааса і Андреаса Віршінга. Центральним відправним пунктом їхньої публікації в журналі *Der Spiegel* став концепт «визволення», уособлений з датою 8 травня 1945 року. Саме цей день поклав край трагічному ліку 40 мільйонів убитих в Європі на полях війни. З точки зору сьогодення, 8 травня стало символом звільнення мільйонів людей, позбавлених прав і підданих переслідуванню, днем пам'яті жертв, уособленням перемоги над несправедливістю. Однак це визволення не відбулось відразу ж в день капітуляції Третього рейху. «В цей день, – пишуть автори колонки, – німці заплатили свою ціну за 30 січня 1933 року – за те, що не змогли самостійно звільнитися від націонал-соціалізму. Стоячи на руїнах німецьких міст, більшість дивилося в майбутнє із страхом і відчаєм. *Потребувалось цілих 40 років, щоб Ріхард фон Вайцзекер затвердив тезу про німецьке «визволення», з котрим погодилась би більшість західнонімецького суспільства. Це стало можливим завдяки хворобливому подоланню злочинів націонал-соціалізму після Другої світової війни*» [11].

Із поля зору Хайко Мааса і Андреаса Віршінга, як бачимо, зовсім випала та східна частина німецького народу, яка тривалий час перебувала під юрисдикцією НДР. Культура пам'яті тут формувалася в принципово інших умовах, а тому для нас важливо здійснити порівняльний аналіз визрівання колективної історико-політичної самосвідомості нинішніх німців до спільного прийняття чи відторгнення концепту «визволення». Покладемо в основу нашого аналізу те напрацювання, яке здійснив доктор історичних наук, науковий співробітник Німецького історичного інституту в Москві Маттіас Уль (інститут фінансується Міністерством освіти і науки Німеччини і спрямовує свою роботу на розвиток наукового співробітництва істориків Росії й Німеччини).

Насамперед Маттіас Уль звертає увагу на те, що окупація Німеччини військами союзників не стала безпосереднім ак-

том «визволення від націонал-соціалістичної диктатури, але відповідала принципам війни й міжнародного права». Спершу кордони зон окупації були рухливими. Коли напочатку липня радянські війська просунулись в райони на захід від Ельби, їх у містах і сільських громадах зустрічали члени Комуністичної партії Німеччини із гаслами «Хай живе Радянська Саксонія, майбутня радянська республіка». З боку радянських військ демонструвалося прагнення встановити діалог із антифашистами. Але, що принципово важливо, на відміну від країн Східної Європи, у стратегічній лінії РСР щодо Німеччини на перших порах про визвольну місію офіційно не згадувалось. Йшлося лише про перемогу над Німеччиною [10].

Ініціатором концепту «визволення» стали німецькі комуністи на чолі з Вальтером Ульбріхтом: «Констатація того факту, що східні німці 8 травня були звільнені, аж до кінця існування НДР створювала щонайважливішу основу легалізації правління Соціалістичної єдиної партії Німеччини (СЄПН)». Цей режим міг отримувати моральну вигоду із тези про «визволення». Згідно логіки СЄПН, Радянський Союз, поборовши націонал-соціалізм, тим самим забезпечив жителям Східної Німеччини свободу, необхідну для зміни політичної системи. Поступово «визволення», здійснене Червоною Армією, перетворилося у засадничий міф створення Німецької Демократичної Республіки, що офіційно відмежувалася від ФРН. Відтак згідно рішення Народної палати НДР від 21 квітня 1950 року, день 8 травня було проголошено офіційним святом – Днем визволення. Коли 11 травня 1950 року Йосип Сталін офіційно поздоровив керівництво НДР з річницею «визволення німецького народу від тиранії фашизму», то тим самим він благословив День визволення як офіційно закріплений кульмінаційний пункт легітимації НДР.

В честь двадцятої річниці Дня визволення в Берліні у 1965 році вперше в історії НДР відбувся спільний офіційний військовий парад частин Німецької народної армії НДР і Групи радянських військ в Німеччині, що мало символізувати свого роду спільну перемогу в класовій боротьбі проти Заходу. На трибуні були присутні керівні особи обох держав. В центр

офіційних спогадів було покладено комуністичний рух Спротиву і боротьбу за визволення, яку здійснював Радянський Союз. При цьому звернення до особистісного, індивідуального історичного досвіду було не надто затребувано – офіційні кампанії підпорядковувалися завданню набуття колективної, нібито національної ідентичності.

Маттіас Уль звертає увагу на те, що популяризація пропагандистської історичної картини «визволення» була назагал позитивно сприйнятою громадськістю: «східним німцям це давало звільнення від власного минулого. Громадяни НДР жили в державі, яка визначала себе як «антифашистська» і засновники котрої декларували розрив з націонал-соціалізмом. *Відтак ніхто в НДР більше не повинен був відчувати себе відповідальним за злочинний націонал-соціалістичний режим. Таким чином, у східнонімецькій державі поступово розповсюджувалось уявлення про те, що нацисти були лише в Федеративній Республіці, тоді як населення Східної Німеччини завжди було побіч визволителів*». Яскравим прикладом була відповідь учениці однієї із шкіл на запитання – «Хто виграв Другу світову війну?». Відповідь була такою: «Радянський Союз і НДР». Таке виховання, зрозуміло, не сприяло формуванню критичного мислення щодо осмислення минулого в історичному контексті, оскільки в громадській думці не міг відбутися глибокий суспільний дискурс щодо націонал-соціалізму і його злочинів. Відтак подолання історичного минулого як духовного катарсису, очищення від гріхів минулого – в радянській зоні окупації не сталося [10].

Все це призвело до того, що в останні роки існування НДР дедалі частіше стали даватися взнаки недоліки у антифашистському вихованні молоді – наприкінці 1980-х років у Східній Німеччині було зафіксовано понад 800 неонацистів. У загальному підсумку Маттіас Уль робить висновок, що «можливість справжнього і втіленого в життя антифашизму в НДР була просто упущена» [10].

Результати цього феномену відчуються й сьогодні, хоч з часів об'єднання Німеччини минуло вже 30 років. Так, Центр вивчення та збору інформації про антисемітизм (RIAS) зазна-

чив, що його берлінське відділення, а також відділення земель Бранденбург, Шлезвіг-Гольштейн та Баварії станом на 22 травня 2020 року зафіксувало за цих п'ять місяців 1253 випадки антисемітських інцидентів. Втішає те, що громадськість Німеччини оперативно реагує на подібні екстремістські витівки [1].

Усвідомлення феномену «визволення» відбувалося в Західній Німеччині в принципово іншому руслі. 8 травня 1949 року Парламентська рада в Бонні ухвалила Основний закон (Конституцію). В цей день Теодор Хейс, що стане згодом першим президентом Федеративної Республіки Німеччини, висловив судження, що день 8 травня 1945 року вміщує в собі для кожного «найбільш трагічну й суперечливу парадоксальність історії», оскільки «ми одночасно врятовані й знищені». В цілому у Західній Німеччині у 1950-ті роки 8 травня 1945 року розглядалося як день тотальної поразки німців у Другій світовій війні, яку німці розв'язали, вели і програли. Тож про ніяке «визволення» тоді не йшлося.

Точка зору, що відбулося «визволення» не домінувала спершу і серед західних союзників. Так, в директиві JCS1067 Об'єднаного комітету начальників штабів американських Збройних сил від 26 квітня 1945 року зазначалось: «Німеччина буде окупована не з метою визволення, а як переможена ворожа держава». Поділ Німеччини і поява НДР підкріплювали сприйняття 8 травня як дня поразки. До того ж проблема депортації німців з територій по ту сторону Одера й Нейсе кидала тінь на 8 травня як відправну точку нової епохи. Хіба що політика денацифікації й перевиховання була уже в певній мірі суголосна з перспективою «визволення», принаймні давала якісь шанси на майбутнє. Хоча, як показало святкування в 1955 році офіційним Бонном завершення періоду окупації, в ЗМІ домінували такі кліше: Гітлер характеризувався як демон, теза про колективну провину відкидалася, а політика перевиховання, до якої вдавалися союзники, назагал критикувалася [10].

1960-ті роки стали перехідним періодом у переосмисленні Федеративною Республікою націонал-соціалістичного минулого. На той час виросло нове покоління, яке поділяло думку, що націонал-соціалістичний режим міг бути подоланий лише

зовнішніми силами. Федеральний канцлер Віллі Брандт, котрий вважав себе главою уряду не «переможеної», а «звільненої» Німеччини, виступив 8 травня 1970 року в Бундестазі з урядовою заявою. В такий спосіб офіційний Бонн вперше відреагував на 25 річницю цієї дати, пов'язавши свою позицію з бажанням встановити «добросусідські» відносини на усіх напрямках, в тому числі й на Сході. Колінопреклоніння Брандта перед пам'ятником жертвам повстання у Варшавському гетто стало ще одним свідченням певних кроків до подолання історичного минулого.

В 1975 році теза Теодора Хейса про парадоксальність кінця війни «ми врятовані й знищені» була поглиблена. У промові президента Вальтера Шееля 8 травня було охарактеризоване як «момент самоперевірки», оскільки несвобода для німців розпочалася не в 1949-му чи 1945 році, а в 1933-му:, бо тиранія, війна, знищення євреїв, зруйнування і розділ Німеччини – все це наслідки 1933 року. Маттіас Уль узагальнює: «В 1975 році у влади соціально-ліберальної коаліції уже чітко позначився новий погляд на 8 травня як на День пам'яті» [10].

В 1980-ті роки стали для ФРН періодом гострого протиборства з історично-політичних питань, пов'язаних із проблемою самоідентифікації Німеччини в сучасному світі. Ставлення до 8 травня у 1985 році стало предметом гострих дискусій. Як заявив голова фракції ХДС/ХСС в Бундестазі Альфред Дреггер, радіти поразці Гітлера може кожен європеець і демократ, а перемозі Сталіна – ні. Поляризація думок з приводу 8 травня досягла загрозливої гостроти. Ситуацію розрядила промова федерального президента Ріхарда фон Вайцзекера, в якій він наголосив: «Було важко швидко і чітко визначити орієнтири... Але, все ж, з кожним днем нам ставало все ясніше, і про це ми усі разом маємо сьогодні заявити, що 8 травня було днем визволення. Цей день визволив нас від людиноненавистницької системи націонал-соціалістичної тиранії» [8].

Однак визволення, своєрідне оновлення катарсисом покаюння і покути, як це впливає із промови Вайцзекера, не приходить притьмом. Тим більше його не можна пояснити насамперед впливом ззовні, хоча й це мало місце. Сорок років

довелось іти німцям до пізнання й усвідомлення самих себе, аж поки «нове покоління взяло на себе політичну відповідальність. Молоде покоління не відповідає за події минулого. Але воно відповідає за те, який урок буде винесено із нього історією». А старше покоління, відповідно, має допомогти молодим «зрозуміти життєву необхідність збереження спогадів. Ми хочемо їм допомогти тверезо й об'єктивно ставитися до історичної правди, не шукаючи спасіння в утопічних ідеях, але й не впадаючи у моральну зарозумілість».

На переконання Вайцекера, немає такої людини, таких країн, які б могли претендувати на моральну досконалість. А уроки історії Другої світової війни показали, що на шляху до цієї катастрофи «рушійною силою став Гітлер. Він підбурював і використовував масову істерію. Слабі сили демократії не були спроможні зупинити його. Західні європейські держави, котрі, за словами Черчилля «нічого не підозрювали, але й не були без вини», своєю слабкістю теж сприяли фатальному розвитку. Америка після Першої світової війни вдалась до ізоляції і в тридцять роки не вчинила жодного впливу на Європу».

А що вже стосується ролі Радянського Союзу, зазначав Вайцекер, то її неможливо виправдати жодним чином: «23 серпня 1939 року було укладено німецько-радянський договір про ненапад. Додатковим секретним протоколом передбачалися умови очікуваного розділу Польщі. Цей договір було укладено з тим, щоб дозволити Гітлеру вторгнутися у Польщу. Керівництво Радянського Союзу повністю усвідомлювало це. Кожній політично мислячій людині того часу було зрозуміло, що німецько-радянський договір означав вторгнення Гітлера в Польщу, тобто початок Другої світової війни. Це не применшує вини Німеччини, що стосується початку Другої світової війни. Радянський Союз був згоден з війною між іншими народами, щоб отримати свою частку здобичі. Але ініціатива виходила від Німеччини, а не від Радянського Союзу» [8].

Чіткість і виваженість цих оцінок з боку Вайцекера була в подальшому належним чином оцінена в громадсько-політичній думці Німеччини. Не в останню чергу тому, що його промова відповідала вимогам часу й відображала собою масове ставлення

німців до своєї історичної пам'яті. Пізніше, при відзначенні 50-ї річниці закінчення війни, теза про «визволення» в цілому уже набула масового характеру. А після об'єднання Німеччини уже навіть постала проблема подолання історичних суперечностей із колишніми супротивниками по війні. Так, уже в 2005 році місцем проведення головних урочистостей стала Москва.

Але ж ось агресія Росії проти України в 2014 році внесла корективи у ставленні до політики Кремля. Показово, що на перші ролі в оцінці феномену «визволення» було винесено не Червону армію, а західних союзників. Так, в 2015 році голова Бундестагу Норберт Ламмерт дав таку оцінку 8 травня як Дню визволення: «Але це не був день німецького самовизволення. Наші думки й повага повинні бути спрямованими насамперед до тих, хто з велетенськими втратами поклав кінець націонал-соціалістичному пануванню терору – як в рядах західних союзників, так і на стороні Червоної армії». Щоправда, із свого боку міністр закордонних справ Вальтер Штайнмайер зазначив: «Росіяни, німці і всі народи Європи об'єднані спільним гаслом **«Ніколи більше»** й загальною відповідальністю за мир в Європі» [10].

Як на нашу думку, Штайнмайер, при всій повазі до нього, в даній оцінці видав бажане за дійсне: Володимир Путін у цей час уже жорстко дотримувався іншого гасла: **«Если надо – повторим»**.

Скільки політики «витримує» історія

Та повернемося до оцінок у осмисленні Другої світової війни нинішніми очільниками Німеччини. Або ще ширше: чи навчив чомусь німецький досвід такого тривалого «хворобливого подолання злочинів націонал-соціалізму» нинішню європейську спільноту? Відповідаючи на це запитання, Хайко Маас і Андреас Віршінг застерігають проти будь-якої моральної зверхності чи спроб кого-небудь повчати, а лише наголошують на тому, що із історії можна черпати уроки – а тим більше із катастроф. Усвідомлення концепту німецького «визволення» націлене насамперед на те, щоб не допустити

нової катастрофи, коли б Німеччина стала знову джерелом війни і злочинів проти людяності. Центральним елементом зовнішньої політики нинішньої ФРН є курс на сильну об'єднану Європу, на втілення в життя прав людини як універсальну форму людської гідності, за міжнародне співробітництво, що засноване на правилах, за відмову від ідеї «особливого шляху» Німеччини. І всі ці устремління підживлюються пам'яттю про безпрецедентні злочини німців у XX столітті, серед яких найбільш жахливим втіленням був Голокост.

Усвідомлення й визнання цих моторошних сторінок історії, зазначають автори, жодним чином не означає, що віднині можна підвести жирну рису під цією трагічною сторінкою німецької історії. Це було б не лише посміхом над жертвами минулих злочинів, але й позбавило б тим самим німецьку політику будь-якої довіри. І не в останню чергу тому, що послідовна самокритичність і впевненість у собі взаємопов'язані. І Німеччина є свідком тому більше, ніж будь-яка інша країна.

Те, що співавторами статті у *Der Spiegel* стали політик Хайко Маас і професійний історик Андреас Віршінг, позначилось на такій принциповій їхній спільній позиції: «Для нас політика немислима без історії. Але який вигляд має зворотній зв'язок? Скільки політики «витримує» історія?». Своєрідну відповідь на ці запитання І дає їхня стаття в журналі *Der Spiegel*, де концепт «визволення» співвідноситься із знаменною датою 8 травня.

Хайко Маас і Андреас Віршінг зауважують, що ставлення до 8 травня докорінно відрізняється нині в ряді країн і стало своєрідним маркером, що поділяє країни Європи. Саме тому, як на нашу думку, це положення заслуговує на більш широке цитування: «В Росії й інших країнах колишнього Радянського Союзу згадують героїв і відзначають закінчення війни парадми Перемоги. Західні союзники також проводять 8 травня святкові заходи. Усім, хто боровся із диктатурою націонал-соціалістів, ми дуже вдячні по цей день. В Польщі, Прибалтиці й інших країнах Центральної, Східної й Південно-Східної Європи люди, навпроти, ставляться до 8 травня із суперечливими почуттями. Для них радість перемоги над націонал-соціалізм-

мом пов'язана з початком іншої форми несвободи й нав'язування чужої волі – цей досвід вони поділяють із багатьма громадянами Східної Німеччини. Таким чином, 8 травня вочевидь демонструє одне: історія формує те, ким ми є як люди, і як політичні спільноти» [11].

Привертає увагу те, що ці поважні автори закликають звернути увагу на німецьке минуле, зокрема на небезпеку ревізійнізму, що підмінює раціональне мислення національною міфотворчістю. І саме тому, а не з якоїсь моральної переваги, автори статті вважають за доцільне окреслити свою позицію в наші непрості часи, коли ті, що були піддані нападу, зображуються агресорами, а жертви агресії оголошуються злочинцями: **«Спроби переписати історію отаким безчесним чином, до яких вдавалися впродовж останніх місяців, вимагають від нас пояснень, необхідність в яких, власне, не повинна була б виникнути з огляду на неспростовні історичні факти: нападом на Польщу Німеччина одноосібно розв'язала Другу світову війну. І Німеччина одноосібно несе відповідальність за злочини Голокосту, здійснені проти людяності»** [11].

Автори переконані, що ті, хто нав'язує іншим народам злочинну роль, здійснюють несправедливість по відношенню до жертв, зловживають історією і розколюють Європу. Хайко Маас і Андреас Віршінг не конкретизують «Хто винуватий?», але пропонують «Як діяти». І знову є такі вдаються скоріше до образної метафори, ніж до сьогоденної конкретики: «Але як утвердити 8 травня в європейській пам'яті так, щоб ця дата об'єднувала нас? Тут необхідні два моменти: готовність враховувати в нашій пам'яті точки зору інших – як біль жертв, так і відповідальність злочинців. І мужність проводити чітку межу між жертвою і злочинцем, між міфом й історичним фактом. Працювати в цьому напрямі – ціль і місія німецької політики у ставленні до історії» [11].

Питання було сформульовано, але відповідь, як на нашу думку, була відкладена, як то мовиться, «до кращих часів». То коли ж вони настануть ті благословенні часи? І хто ж проведе, врешті-решт, цю чітку межу між жертвою і злочинцем щоб врахувати і «біль жертв» і «відповідальність злочинців», якщо вона,

судячи із слів авторів статті, до цього дня ще не проведена? А тим часом від дати 8 травня 1945 року вже проминуло 75 років.

Як нам видається, співавторство Хайко Мааса і Андреаса Віршінга, було задумане неспроста: якби стаття вийшла лише за підписом Міністра закордонних справ ФРН, то її можна було б розглядати як офіційний документ, що передає точку зору як мінімум цього шановного відомства. В разі ж співавторства – ця публікація при бажанні може бути трактована лише як консолідована точка зору двох незалежних аналітиків. У кожного з них можуть бути свої уподобання й переконання. Андреас Віршінг є співголовою Спільної російсько-німецької комісії істориків, і це, очевидно, накладає свій відбиток на характер його публікацій. Принаймні члени Російського історичного товариства заявили, що вони його діяльність «високо цінують». Про Хайко Мааса теж іде поголос як про людину лівих переконань, соціаліста і католика. А ліві, як відомо, у масі своїй не проголосували за резолюцію Європарламенту щодо покладення вини за розв'язування Другої світової війни одночасно і на Німеччину, і на СРСР. Тож коли в зазначеній публікації автори наголосили, що «нападом на Польщу Німеччина одноосібно розв'язала Другу світову війну» а відтак «Німеччина одноосібно несе відповідальність за злочини Голокосту, здійснені проти людяності», то тим самим вони зафіксували й своє ставлення до резолюції Європарламенту – дистанціюючись від неї.

Однак виникає питання, чи стане ця позиція, коли Німеччина візьме на себе роль одноосібної відповідальності, об'єднуючою для Європи? Виходить, що всі гріхи Німеччина бере на себе, а решта суб'єктів європейської політики – блаженні? Чи не стане це ще одним прикладом підриву консенсусу, досягнутого в післявоєнні роки в регіоні «Старої Європи». Як відомо, до 80-х років XX століття узгоджена точка зору на цю трагічну подію тут зводилась до того, що ключовою подією проголошувався Голокост, а відповідальність за цей злочин брали на себе практично всі нації. Одночасно за основу європейської консолідації було покладено гасло «ніколи більше» – **«never more»**.

Але поступово назрівав другий варіант консенсусу: коли відбулося розширення ЄС, східноєвропейські держави все частіше стали заявляти, що в повоєнні роки самі стали жертвами комунізму сталіністського штибу – цього явища рівновеликого нацизму за критерієм злочинності й звірства. Тобто, увага акцентувалася на тому, що Росія, як правонаступниця СРСР, теж має взяти на себе відповідальність за тоталітарне насильство у Східній та Південно-Східній Європі. І відтоді країни цього регіону – хто жорсткіше, а хто стриманіше – дотримуються цього напруження.

Тепер же постала проблема: чи може Міністр закордонних справ Німеччини ігнорувати цей політичний тренд, не зважаючи на позицію, наприклад, Польщі й країн Балтії щодо Росії? З одного боку, Хайко Маас зазначає: «В даний момент – надто важливий для майбутнього Європи – вкрай необхідно зберегти наших східноєвропейських сусідів у ЄС. Нам не можна створювати враження, що в Європі є держави двох сортів, що деякі країни там відсувають вбік і вони більш не відіграють жодної ролі. Бо інакше ми лише підігріємо антиєвропейські настрої у цих країнах і зробимо їх ще більш сприйнятливими до спроб розколу ЄС ззовні» [12].

З другого боку, ставлення Хайко Мааса до Росії теж далеко не однозначне: «В нашій політиці стосовно Росії ми повинні орієнтуватися на реальність. Росія сама визначила своє положення у все більшій ізоляції від Заходу і частково у ворожості до нього. Росія діє, на жаль, все ворожіше: хімічні напади в Солсбері, її роль у Сирії й Східній Україні, хакерські атаки, в тому числі й на наше міністерство закордонних справ. Тим не менше я... увесь час вказував на те, що ми повинні продовжувати діалог з Росією. Нам потрібна Росія, і не лише коли ми хочемо вирішити сирійський конфлікт. Але я повинен також враховувати і ту обставину, що більшість наших партнерів нині критично ставляться до Росії, а деякі сумніваються у можливості вести з нею діалог. В минулому вони іноді були готовими виступати разом з Німеччиною, але тепер вони запитують нас: ну й що це дало?». Уникаючи прямої відповіді – Росія партнер чи загроза – Хайко Маас відповідає: «Росія стала надто складним партнером» [12].

Коли ж нині Хайко Маас виступив з ініціативою покласти відповідальність за розв'язання Другої світової війни лише на одну Німеччину, ситуація за такої парадигми докорінно змінюється. Відповідальність за минулі прорахунки й гріхи з усіх інших країн знімається автоматично, вони «звільняються» від проблеми подолання трагічного історичного минулого, а надзавдання щодо необхідності засвоєння уроків історії відпадає тим самим автоматично. За цих умов заклик міністра закордонних справ Німеччини – мати «можність проводити чітку межу між жертвою і злочинцем, між міфом і історичним фактом» – якось не вселяє оптимізму й впевненості щодо готовності європейської політичної спільноти дійти згоди в цьому питанні достоту на цих принципах. Тим більше, коли він сам уникає можливості конкретно назвати з одного боку – жертв, а з другого – злочинців. У підсумку складається враження, що коли Німеччина бере на себе одноосібну відповідальність – і за розв'язання Другої світової війни, і за Голокост – то тим самим з Росії списуються старі гріхи, що дає їй своєрідну індульгенцію на подальші злочини, спрямовані на підрив світового порядку.

Подібні настанови, як нам видається, надихають реваншистські сили Росії і вселяють у них надію на відновлення зони відповідальності Росії у світі при потуранні з боку «деградуючої Європи». А як інакше розуміти серію відголосів на статтю Хайко Мааса і Андреаса Віршінга, опублікованих колумністами російського «Інформаційного агентства і радіо «Sputnik», де генеральним директором є відомий інформаційний шахрай Дмитрій Кисельов. З точки зору дописувачів цього каналу, потомки переможців у Другої світовій війні тривалий час дивилися на процес переписування історії «в якійсь мірі з усвідомленням безсилля у справі переконання чи покарання цих діячів». Аж ось «допомога прийшла звідки не очікували – із самої Німеччини». Міністр, з точки зору російських дописувачів, нібито закликав покласти край ревізії історії і «протистояти спробам перетворити жертв у злочинців і жертв нападу – в агресорів», а тим самим, мовляв, «міністр своїми тезами підкреслює національні інтереси Німеччини, в котрих уже немає місця східноєвропейському ревізійонізму і всьому

тому, що виростає на його ґрунті». У підсумку в цих постах простежується головна думка: Росія завжди є носієм щирої правди, коли вже навіть «міністр закордонних справ Німеччини Хайко Маас жорстко осадив східноєвропейських колег, які переписують історію Другої світової». А тому, виношують вони сподівання, «очевидно, німецький МЗС задумався над тим, що пора згортати історичні війни Східної Європи з Росією – поки ці війни не перейшли із минулого в майбутнє і не почали йти не зі Сходом, а із Заходом», адже, мовляв, у поляків до німців «історичних претензій чи не більше, ніж до росіян» [3].

Отже, загальний підсумок подібних розумувань такий: Росія завжди була і буде носієм історичної правди, доказом чого є вражаючий факт, що Німеччина з нами. А невдовзі, дивись, і вся «стара Європа» раптом зрозуміє свій бізнесовий інтерес, і тоді декларована Хайком Маасом «політика, що орієнтується на цінності й інтереси», з огляду на те, що «не завжди просто поєднати одне з іншим», віддасть, мовляв, перевагу меркантильним інтересам, відсуваючи на задній план європейські цінності.

Поки що подібні прогнози, як на нашу думку, гріють душу імперським силам Росії. Як станеться в подальшому – залежатиме від тисячі обставин. Наразі маємо зважати на заяви міністра закордонних справ ФРН про недопустимість тверджень про наявність держав двох сортів у Європі. Тим більше, що така позиція супроводжується суворим попередженням з боку Хайка Мааса: «в майбутньому ми поставимо виплати із бюджету ЄС у залежність від дотримання верховенства права в тій чи іншій державі. Фундаментальні цінності ЄС не можуть бути об'єктом торгу» [12].

А тим часом питання про «агресора» і «жертву агресії» так і не знято з порядку денного. Взяти хоча б такий епізод: 23 січня 2020 року за повідомленням Європейської комісії президент Єврокомісії Урсула фон дер Ляйєн, президент Європейської ради Шарль Мішель і голова Європейського парламенту Девід Сассолі виступили із спільною заявою напередодні 75 річниці звільнення концтабору Аушвіц-Біркенау (Освенцім).

Насамперед у цій заяві увагу привернула констатація того, що «визволили» нацистський табір «війська союзників». З формальної точки зору тут ніби все правильно, адже Червона армія СРСР була складовою частиною військ союзників антигітлерівської коаліції. Однак, коли глянути з іншого боку, лідери об'єднаної Європи постарались уникнути згадки про збройні сили країни, спадкоємці котрої наразі здійснюють агресію на Сході України. У нинішній іпостасі агресора росіяни зовсім не надаються на ореол тих воїнів-визволителів, як про це сказано у заяві трьох лідерів: «Сімдесят п'ять років тому війська союзників звільнили нацистський концентраційний табір Аушвіц-Біркенау (Освенцім). Вони зупинили таким чином найбільш жакхливий злочин в історії Європи – сплановане знищення євреїв. Шість мільйонів єврейських дітей, жінок і чоловіків було вбито, як і мільйони інших ні в чому не повинних людей, включаючи сотні тисяч циган, було страчено за ознакою етнічної належності» [5].

Можна зрозуміти лідерів Європейського союзу. Чи могла б європейська спільнота сприйняти цей текст заяви, якби замість «війська союзників» було написано «воїни Червоної армії» і далі – «зупинили таким чином найбільш жакхливий злочин в історії Європи – сплановане знищення євреїв»? На думку Алексея Міллера «за других обставин на це б не звернули уваги, адже Червона армія була частиною сил союзників, але в отруєній атмосфері відносин Росії з «колективним Заходом» кидається в очі, що згадувати Червону армію і росіян в позитивному контексті у лідерів ЄС уже не виходить» [6].

То ж чому навчають нас уроки історії?

Насамперед тому, що «визволення» не є одномоментним актом з боку переможця, а тривалим впродовж довгих десятиліть процесом звільнення свідомості кожної окремої людини від тягара злочинів історичного минулого, набуття кожним громадянином почуття «відповідальні за те, як ним правлять» (Ясперс). Більше того, має відбутися зміна поколінь, допоки не з'явиться нова генерація молоді, яка візьме на себе політич-

ну відповідальність за недопущення повторення злочинів минулого – «newer more». Ця генерація не несе відповідальності за минулі події, але цей контингент молоді відповідає за те, який урок буде винесено із переосмислення минулого. Так само старше покоління, не шукаючи спасіння в утопічних ідеях, має передати молоді досвід тверезого і об'єктивного ставлення до історичної правди.

Як зазначив з цього приводу президент Німеччини Франк-Вальтер Штайнмайер з нагоди 75-річчя закінчення Другої світової війни в Європі, 8 травня 1945 року знаменувало собою кінець у його країні націонал-соціалістичної тиранії, нічних бомбардувань і маршів смерті, кінець здійснених німцями злочинів, що не мають аналогів, а також розриву із цивілізацією, що знайшло свій вираз у Голокості. Хотілось би особливо відзначити таку тезу його виступу: «Це був день визволення... Тоді нас звільнили, сьогодні ми маємо звільнити самі себе. Від спокуси нового націоналізму, від чарівності авторитарного, від недовіри, протекціонізму й ворожнечі між народами. Від ненависті й цькування, від ксенофобії й презирства до демократії – оскільки це все не що інше, як старі злі примари в новому обличчі». Федеральний президент подякував колишніх воєнних супротивників, а нині союзників за звільнення від націонал-соціалізму: «Звільнення мало прийти ззовні – аж надто глибоко країна була занурена у своє власне лихо, в свою провину». Врешті-решт німці самі здійснили своє «внутрішнє визволення»: «Це був довгий, хворобливий шлях. Переробка і усвідомлення співучасті у скоєному, болісні питання в сім'ях і між поколіннями, боротьба проти замовчування і відгороджування» [7].

Як засвідчує характер суспільного розвитку, жодна країна в світі, а тим більше жоден політичний лідер, не можуть претендувати на моральну виключність і політичну досконалість. Що вже говорити про окремих пересічних людей. Українці винесли уроки Другої світової війни як люди, і як люди залишаємось в небезпеці: Володимир Путін недвозначно підтримує поширене в Росії гасло «**Если надо – повторим**». Так, у своїй промові після анексії Росією Криму російський президент пе-

реконував світову громадськість, що захист етнічних росіян був законною причиною його вторгнення в Україну. Проведемо паралель: таким же було й виправдання нацистською Німеччиною аншлюсу Австрії й захоплення частини Чехословаччини у 1938 році. Порушивши кордони України, Путін лицемірно заявляє: «ми не посварилися з Україною, у нас розійшлися погляди з тими, хто сьогодні перебуває при владі в Україні. А Україна, український народ як був нашим братнім народом, так і залишиться на століття» [2].

Все це, на превеликий жаль, засвідчує, що «визволення» Росії від спадщини сталінізму не відбулося – ні на офіційному, ні на масовому рівні. Представники влади сучасної Росії як і раніше не готові об'єктивно оцінювати відповідальність радянського режиму за розв'язування Другої світової війни й масові злочини проти народів Європи, Росії й сусідніх із нею країн. Здійснювана нині Росією війна історичної пам'яті спрямована на те, щоб обілити трагічне радянське минуле, стерти із колективної пам'яті той факт, що під час Другої світової війни Сталін і Гітлер вдалися до змови один із одним. Паралельно здійснюються спроби утвердити в свідомості світової громадськості версію про те, що Радянський Союз приніс «визволення» народам Європи. Все це, мовляв, надає їй карт-бланш на свою зону відповідальності в Східній Європі, оскільки Європейський Союз є близьким до розпаду. Наразі ЄС у 2013 році російським урядом вперше було визначено в ролі противника.

У загальному підсумку можна стверджувати, що в нинішній «війні історичної пам'яті» історичний наратив використовується в якості інструмента поточної політики. І в цьому немає нічого принципово нового. Хіба що риторичним залишилося запитання, поставлене Хайко Маасом і Андреасом Віршінгом: «Скільки політики «витримує» історія?». І скільки ще буде витримувати? – додамо ми.

Література

1. Антисемітизм у Німеччині: приводи різні, мотив один. URL: <https://www.dw.com/uk%Do%B0%...>

2. Володимир Путін заявив, яку долю підготував Україні після захоплення Криму і Донбасу. URL: <https://politeka.net/uk/world/271518-putin-progovorilsya-kakuyu-uchast-podgotovil-ukraine-ostanetsya-na-veka-nashim>
3. Германия решила «свернуть» исторические войны Восточной Европы с Россией. URL: <https://It.sputniknews.ru/columnists/20200510/12091427/Germaniya-reshila-svernut-istoricheskie-voyny-Vostochnoy-Evropy-s-Rossiei.html>
4. Коллективная ответственность. URL: <https://www.svoboda.org/a/28063225.html>
5. Лидеры ЕС обнародовали совместное заявление к 75-й годовщине освобождения Аушвица. URL: <https://www.ukrinform.ru/rubric-world/2861732-lidery-es-obnarodovali-sovmestnoe-zaavlenie-k-75j-godovsine-osvobozdenia-ausvica/html>
6. Миллер А. Войны памяти вместо памяти о войне. URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2020/05/05/85240-voyny-pamyati-vmesto-pamyati-o-voyne>
7. Президент ФРГ Поблагодарил союзников за освобождение от нацизма. URL: <https://www.dw.com/ru%D0%BF%D1%...>
8. Рихард фон Вайцзекер Президент Федеративной Республики Германия. Речь, произнесенная 8 мая по случаю сорокалетия окончания Второй мировой войны. URL: <https://www.bundespraesident.de/SharedDocs/Downloads/DE/Reden/2015/02/150202-Rvw-Rede-8-Mai-1985-russi>
9. Рулинский В.В. «Проблема вины» в трудах Карла Ясперса. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problema-viny-v-trudach-karla-yaspersa>
10. Уль Маттиас. 8 мая в немецкой культуре памяти // Не забудем, но простим? Образ войны в культуре и исторической памяти. – М.: Фонд развития и поддержки Международного дискуссионного клуба «Валдай», 2020. – с. 30-31.
11. Хайко Маас и Андреас Виршинг: нет политики без истории. URL: <https://historyrussia/sobytiya/istoricheskaya-pravda.html>
12. Хайко Маас: Хочу как можно быстрее вдохнуть новую жизнь в «нормандский формат» – 112 Украина. URL: <https://112.ua/interview/hochu-kak-mozhno-bystree-vdochnut-novuyu-zhizn-v-normandskiy-format-441955.html>
13. Ясперс К. Вопрос о виновности. О политической ответственности Германии. – М., Издательская группа «Прогресс», 1999. С.18-19.

Глава 14.

«УКРАЇНСЬКИЙ ФРОНТ» ПУТІНА

Владімір Путін полюбляє поговорити про історію. Власне, не лише він один: російські правителі завжди вдавалися до історичних паралелей для виправдання своїх репресивних дій проти опозиції – взяти хоча б полеміку Івана Грозного із Андрієм Курбським. Ленін і Сталін настирливо посилялися на досвід Французької революції, опрацьовуючи свою теорію «революційних війн». Путін теж виявив інтерес до історії з перших років свого президентства. Нездатний запропонувати чітке бачення майбутнього, він розгорнув ідейну війну за минуле. Чого варте лише відновлення ним у своїх правах сталінського державного гімну. Коли інші колишні республіки СРСР заради збереження історичної пам'яті створюють меморіали про звірства радянської влади проти власних громадян, путінська Росія розцінює це як викривлення історії, а Державна Дума ухвалює закони щодо «протидії фальсифікації історії на шкоду Росії».

Одним словом, в російській дійсності у повній мірі реалізується принцип Оруела: «Хто управляє минулим – той управляє майбутнім, хто управляє сьогоденням, той управляє минулим».

Діла давно минулих днів

Якщо послухати Владіміра Путіна, головним об'єктом його заінтересованості й опонентом у сфері історичної науки віддавна є Україна. Так, президент РФ неодноразово стверджував, що прямим спадкоємцем Київської Русі є насамперед нинішня Росія, а не Україна. Тема не нова – уже протягом століть з боку Росії йде боротьба «за Київську спадщину», а кінця краю й не видно. Це відбулося і в сучасних підручниках історії для російських шкіл. Більше того – сюжет Київської спадщи-

ни уже вихлюпнувся в площину міжнародних відносин. Так, під час прес-конференції з президентом Франції Еммануелем Макроном у травні 2017 року Володимир Путін назвав Ярослава Мудрого (983/987 – 1054), що правив у Києві за 100 років до заснування Москви, «нашим князем». Відповідно, з точки зору Путіна, королева Франції Анна також є «дочкою нашого великого князя Ярослава Мудрого», тобто – росіянкою. А відкриваючи в листопаді 2016 р. у Москві пам'ятник князю Володимиру (бл. 956 – 1015), – Путін назвав його «духовним засновником держави російської».

Чи можна Київську Русь кваліфікувати як державу «російську» чи «українську»? З точки зору політиків – «так», бо вони потребують легітимації свого правління, і чим древніша керована ними держава, тим і нинішня влада позиціонує себе як таку, що глибоко історично укорінена. Так, у Російській Федерації було опубліковано Указ Президента від 3 березня 2011 р. №267 «Про святкування 1150-річчя зародження російської державності». Інформаційні агентства Росії донесли до громадськості, що уже «в 862 році до влади в Новгороді прийшов Рюрик, і саме ця дата традиційно вважається «точкою відліку» для Росії» (насправді Новгород було засновано пізніше – лише наприкінці IX ст.). Та все ж указ президента – документ обов'язковий до виконання і ніхто із громадян РФ не може йому суперечити. А це, з точки зору державної бюрократії, означає, що вік російської держави сягає 1150 років! Проте яким чином із появою варяга Рюрика започаткувалася Росія (а не Русь!) – це й до цього часу залишається таємницею за сімома печатями.

Історична наука сприймає всю цю політичну метушню з великою долею іронії. Адже, з точки зору науковців, говорити про «національність» держави на той час можна лише досить умовно: мовляв, раз Генріх I був король «французький», то його наречена Анна, за аналогією, повинна б бути княжною «українською», хоча насправді – «руською». Так, хроніст Гугон із Флері повідомляє в «Діяннях сучасних королів франків» про укладення шлюбу короля Генріха I з «дочкою короля русів Анною» (лат. *Filiam Regis Russorum Annum*). Тобто, і Генріх I в літописах фігурує як «король франків», і його наречена (а з

1051 р. дружина) – як «дочка короля русів». Російське ж царство, що прийшло на зміну Великого князівства Московського, в історичній науці датується лише з 1547 р. Де вже тут Анні Ярославні бути «росіяню»? [1].

Тим часом професор Гарвардського університету академік Омелян Пріцак закликав нас ставитися до «національного» наповнення терміну Русь дуже обережно. На його думку, древні літописні «руси» були поліетнічною, багатомовною, безтериторіальною спільнотою морських кочівників. Тож усі намагання підвести варягів під категорію «національність» позбавлені смислу: «Вони її не мали. Це були просто професіонали, готові стати на службу до будь-кого, хто мав потребу у їхньому вмінні і хто міг платити за роботу» [21].

Що стосується Київської Русі, то лише за часів «київського періоду» (1036-1169) можна із певними застереженнями уже говорити про початок культурної консолідації Русі й спробу її «націоналізації» як «руської» – від терміну «Русь», але жодним чином не «російської» – від терміну «Росія». Саме тоді стараннями Ярослава Мудрого відбулось перетворення Русі у територіальну спільність, було утверджено звід законів – «Руську правду», стараннями Кирила і Мефодія було введено єдину законну сакральну мову на усіх підлеглих Ярославу володіннях, а об'єднуючим ідеологічним центром став Софійський собор у Києві. До цього часу «Русь» була лише іноземною правлячою верхівкою з примітивною соціально-політичною організацією, що періодично збирала данину для своїх князів, однак не була стабільно пов'язана з конкретною територією.

Особливий предмет зацікавлення Путіна – минуле, сучасне та майбутнє України. Тут він вважає себе спеціалістом неперевершеним. Можливо його в цьому переконало ближнє кремлівське оточення, радники чи спічрайтери. Вони ж, судячи з усього, й забезпечують президента Росії необхідними пропагандистськими сюжетами з історичної тематики. Так би мовити – дають згустки історичних знань «у сухому осаді». Хоча трапляються випадки, коли Володимир Путін й самостійно вдається до імпровізацій, які потім викликають здивування, а то й глум з боку громадськості. Так, своє звернення до населення

РФ від 8 квітня 2020 р. з приводу ситуації навколо коронавірусу Путін завершив такими словами: «Дорогі друзі! Все минає, мине й це. Наша країна не раз проходила через серйозні випробування: і печеніги її терзали, і половці, – з усім впоралася Росія. Переможемо й цю заразу коронавірусну. Разом ми усе подолаємо» [28].

Як відреагувало б американське суспільство, коли б президент США порівняв корінне населення Америки з інфекцією коронавірусу? Нам навіть важко собі уявити у що б вилився увесь гнів і обурення американських громадян. А тим часом текст зазначеного звернення Путіна без жодного спростування висить на президентському сайті. Більш того – найближчі інтерпретатори кремлівського вождя навіть підносять ці слова до рівня політичного ноу-хау. Прес-секретар президента Росії Дмитрій Песков спеціально повідомив, що це глава держави особисто додав у свій виступ фразу про половців і печенігів: «Це ініціатива самого президента. Це слова, сказані самим президентом. Саме він це додав у своєму виступі» [16].

Журналісти поставили під сумнів політичну коректність такого принизливого ставлення до народів південних причорноморських степів. Тож запитали у прес-секретаря, чи є такі судження президента експромтом, а чи добре продуманими заготовками, а, можливо, навіть завуальованою територіальною претензією до України. На що Песков відповів, що сучасна Росія й Україна мають спільне минуле – період Київської Русі, тож Росії до всього історичного минулого є діло. І Путін прекрасно дає собі звіт про те, яку вагу має кожне сказане ним публічне слово. І використовує такі барвисті порівняння «щоб свої думки краще, наочніше донести до людей». А те, що Путін уже неодноразово покликався на заповідяну з боку половців і печенігів шкоду, того Песков пояснити не може: «Скажу точно, що президент надто добре знає нашу російську історію. Він постійно читає історичні матеріали..., з ним дуже важко сперечатися на якісь історичні теми» [16].

Втім аналітики звернули увагу на те, що про набіги на Русь половців і печенігів Путін нагадував ще в 2013 р. на нараді щодо розвитку вітчизняної кінематографії. А ще трьома рока-

ми раніше подібні судження були висловлені й на нараді з приводу лісових пожеж. А тим часом ця улюблена Путіним фраза належить відомому адвокату XIX с т. Фьодору Плевако: «Багато лих і випробувань довелося зазнати Росії за її більш ніж тисячолітнє існування. Печеніги терзали її, половці, татари, поляки. Все подолала Росія, лише міцніла й росла від випробувань» [17].

Очевидно ці великодержавні судження прийшлись до душі російському президенту. Про татар і поляків він на цей раз не згадав, але при тім не зважив на те, що жоден народ, в тому числі й печеніги та половці, не щезає безслідно: він залишає по собі нащадків, які утворюють нові етнічні групи, що не забувають у історичній пам'яті про своїх пращурів. Так, згідно суджень спеціалістів, печеніги стали предками сучасних каракалпаків і башкир. Від печенігів веде свою історію киргизький рід Бечен. Гагаузи, що походять із печенігів, нині широко представлені в Україні й Молдові. Частина печенігів асимілювалася з угорцями. Не щезли з лиця землі й половці. Частково вони пішли за Дунай і навіть опинилися в Єгипті, але основна маса лишилася в рідних степах.

Тому в українській історії, за традицією академіка Омеляна Пріцака, половці і печеніги трактуються як глибоко шановані нами предки. Історія України постає перед нами не як життєдіяльність лише української етнічної маси (етнізм не є об'єктом історії – цим займається наука етнографія). Є розуміння того, що етнічно неукраїнські маси в процесі еволюції занепадали, їхні мешканці цілком чи великою масою увійшли в український етнос, а сучасні потомки або становлять етнічні групи у складі українського народу, або вже інтегрувалися в українську націю. Отже процеси етнічно неукраїнських державних структур, вважають дослідники, теж слід трактувати об'єктивно, нарівні з етнічно українськими утвореннями, без тіні будь-якого «культурного месіанізму», теорії «найменшого зла» або проектування «необхідності» української колонізації чи українізації етнічно неукраїнського населення в минулому [22].

І цей підхід, на відміну від російського, є принциповим. А вже порівнювати народи з інфекцією коронавірусу – й зовсім

недопустимо. Дарма що в суспільному процесі етнічно українські політичні структури занепадали, наприклад, Половецька держава (1050-1240) чи Кримський ханат (1450-1783), але їх колишні мешканці або збереглися цілком самостійним народом (кримські татари), або увійшли великою мірою в український етнос. Тому предметом наукового дослідження є минуле всіх історичних спільнот і політичних режимів на території нинішньої України, а не лише державних утворень українського етномовного кола.

Саме тому, наголошував О. Прицак, дослідник княжої доби має трактувати безсторонньо не тільки Руську Київську державу, а й тюрко-монгольсько-половецьку державу. Адже столиця половецької держави Шарукань знаходилася на території нинішнього Харкова. За такого підходу половці з печенігами – є не дикими зайдами, а нашими предками. Звісно, руські князі Рюриковичі, як і половецькі, мали між собою порахунки, але в 1223 р. вони боронили разом із руськими князями свою батьківщину (власне територію!) від монгольської навали спільно. До того ж велика частина половецьких князів увійшла тоді до руського християнського культурного ареалу. Свідченням тому є імена половецьких князів того часу, таких як Юрій Кончакович, Данило Кобякович, Ярополк Томзаківч, Гліб Турієвич. А що вже стосується кримських татар, то вони не грабіжники, а нарівні із запорожцями – наші предки. Тому історик козацької доби повинен паралельно й неупереджено трактувати як державу Війська Запорізького, так і Кримський ханат. В процесі історії відбувався процес взаємної асиміляції. У свій час тюрколог Агатангел Кримський писав: «Не тільки спеціалістові-антропологові, ба й першому-ліпшому туристові часом одразу буває видно величезну схожість антропологічного типу багатьох теперішніх татар-кримчаків та українців» [6].

Про українську ідентичність

У Владіміра Путіна зовсім інше уявлення про процес національного державотворення – Русь для нього це насамперед слов'янська єдність і православ'я. На підсумковій прес-кон-

ференції у грудні 2017 р. він зазначив: «Слов'янський світ складно розвивався... Врешті-решт утворилася Русь, частиною якої був Київ. І в цьому розумінні наші історичні, духовні й інші корені дають мені право говорити, що в основі своїй ми один народ». Звісно, продовжує Путін, в рамках Російської імперії «мабуть, провадилася певна насильницька русифікація», однак для України «це менше всього було важливо, тому що це – православна країна». А в підсумку на сьогоднішній день «нічим українець від росіянина не відрізняється» [27].

Подальші трактування Путіним історії України були націлені на те, що територія України нібито є штучним утворенням, а тому анексія Криму з боку Росії є торжеством історичної справедливості. Починаються ці роздуми російського президента з одкровення, що «Україна увійшла у склад Російської імперії в 1645 році» (насправді Переяславська рада про входження під протекторат Московського царства відбулася в 1654 р., а Російської імперії тоді ще не було). В подальшому територія України приростала за рахунок російсько-турецьких війн (Путін забуває, що тягар цих війн лягав здебільшого на плечі українського населення (рекрути, провіант, тяглова сила та постій військ). А в подальшому поява Української РСР стала, мовляв, плодом більшовиків, які у 1922-1924 рр. «чомусь вирішили, що усі прилеглі до історичної частини України території, мають бути занурені у новостворену республіку – Україну. Все Причорномор'я увійшло туди, після Другої світової війни увійшли туди й західні області» (насправді західні області були приєднані в 1939 р.). У 1954 р. «взяли Крим і туди віддали», однак, мовляв, історична правда восторжествувала і «народ Криму визначився так, як він визначився» (йдеться про псевдореферендум під дулами автоматів «зелених чоловічків»). Існуюча гібридна війна проти України трактується Путіним в стилі КДБ як така, що інспірована ззовні: «Нас спочатку розтягнули, а потім стравили» [27].

Чи можна трактувати ці історичні пасажі як безневинні розумування такого собі «любителя української старовини»? Зовсім ні, бо це було не що інше як заявка на подальші територіальні претензії до України. Й досвід наших днів довів, що

коли йдеться про інтервенцію, то слова Путіна рідко коли розходяться з ділом. Як згадує міністр закордонних справ Литви Лінас Лінкявічюс, у 2008 р. під час засідання Ради НАТО Володимир Путін вдався до спроби в брутальній формі відмовити Альянс від співробітництва з Україною і, як завжди, намагався повчати союзників НАТО: «З ким ви співробітнічаєте? З Україною? Це – не країна, це якесь штучне утворення, помилка історії». Зі слів глави МЗС Литви, представники країн НАТО з явним здивуванням відреагували на поведінку Путіна: «Вони не могли повірити у ці слова, вони думали, що, можливо, щось не так зрозуміли» [5].

На жаль, і до сьогоднішнього дня з порядку денного Європи не знято заклик: «зрозуміти Путіна!». Хочеться сподіватися, що після захоплення Південної Осетії, так званої «анексії Криму» та агресії на Донбасі життя врешті-решт внесло корективи і західні політики стали більш реалістично сприймати Путіна як міжнародного спойлера, що порушує будь-які загальноприйняті норми політики. А тим часом виникли нові обставини, які вносили неспокій у світову спільноту. У січні 2020 президент Росії вніс у Державну думу пропозиції щодо змін у Конституцію РФ: віднині Путін отримує право залишатися на троні пожиттєво як президент або голова новоствореного органу – Державної ради. Вимальовувалася тривожна перспектива, що він матиме час для реалізації своїх загарбницьких планів щодо України. До того ж для інфікування громадської думки в телеэфір російських телеканалів було запущено далекоглядний телевізійний проект «20 запитань до Путіна», де слухачі мали б почути те, що їм слід думати на подальше. Показово, що уже друга частина цього проекту, озвучена 21 лютого 2020 р., була присвячена Україні.

Сам підбір інтерв'юера був знаковий: замість токсичних московських пропагандистів до справи було залучено вихідця з України, випускника Київського університету імені Тараса Шевченка, журналіста ТАСС Андрея Ванденка. Адже розмова мала вестись про майбутнє об'єднання України і Росії, і тут співрозмовником Путіна повинен був виступати якраз етнічний українець. Журналіст запитує: нині Україна «втрата для

нас?». Путін: «Так, звичайно. Але я уже багато разів говорив: я вважаю, що ми один і той же народ». Журналіст: «Українцям це дуже не подобається». Путін: «Не знаю, подобається це чи ні, але, коли подивитися на реалії, це так і є. Розумієте, до XI, XII, XIII століття у нас не було жодної різниці у мові. І лише в результаті колонізації та частина українців, котра жила на території, що перебувала під владою Речі Посполитої, лише десь, по-моєму, в XVI столітті з'явилися перші мовні відмінності» [15].

Путін штучно звужує поняття «українці», трактуючи, що це взагалі не народ, а щось подібне до того, що в Америці називають *frontiersman* – люди, які, мовляв, жили на «рубезах Російської держави». Путіна обходить те, що поняття «Україна» існувало з часів Київської Русі XII ст., коли про Російську державу ще й мови не могло бути. Хай поняття «Україна» спершу несло в собі радше географічний відтінок, однак воно стосувалося лише окраїнних територій Переяславського, Галицького й Волинського князівств. В подальшому територія Південної Русі від Поділля до гирла Дніпра, включаючи більшу частину Середнього Подніпров'я на півночі, після входження в Річ Посполиту у 1569 р. стала неофіційно називатися «Україною». З часів Богдана Хмельницького ці землі стали називатися малоросійськими чи «українськими». Згодом, у міру зростання національної самосвідомості місцевого населення, поняття «Україна» у все більшій мірі набувало значення етнічного простору. А вже на рубежі XIX–XX століть термін «Україна» став повністю самостійним і самодостатнім для національного самовизначення.

Путіна така еволюція поняття не влаштовує, а тому він апелює до часів середньовіччя, коли літописний термін «*оукраїна*» зустрічався почасти й стосовно окраїн Псковщини, й Уралу. Тобто, коли етнос, а тим більше українська нація лише визрівали, а до проголошення державної самостійності України справа ще не доходила. Тож не випадково, що й нині в Росії культивується словосполучення «на Україні», що передає статус підпорядкованого Росії регіону, й повністю ігнорується поняття «в Україні», бо воно передає статус незалежної держави. Так само давню самоназву «русини», що походить від

«Русь», нині штучно підміняють терміном «русский», що походить від сучасної назви – Росія.

Всі ці перекручення з боку Москви стали настільки банальними, що в серйозному колі наукових дослідників про них і згадувати вважається дурним тоном. Однак через російські телевізійні канали вони настирливо нав'язуються масовому глядачеві, і на це доводиться зважати й у міру можливості спростовувати.

Своїми опонентами Путін вважає «українських націоналістів», хоча сам себе позиціонує як російського націоналіста і не вбачає в цьому жодної проблеми. А ось до української сторони у нього є свої претензії: мовляв, «єдине те, чим вони сьогодні торгують, – це русофобія». Тож звернемось до аргументації колишнього радника Путіна з економічних питань, тривалий час старшого наукового співробітника інституту Катона (Вашингтон, США) Андрея Ілларіонова, якого аж ніяк у русофобії звинуватити неможливо, але аналітичний талант якого не викликає жодного сумніву.

На думку Ілларіонова, теза Путіна про «єдиний народ» повністю підпорядкована «головній стратегічній меті – об'єднанню Росії з Україною». Коли ж Путін говорить, що «у нас не було жодної різниці у мові», то зовсім не зрозуміло, кого він має на увазі під словосполученням «у нас»: «Справа в тім, що росіян і українців у сучасному сенсі – як етнічних груп, етносів, народів, націй – ні в XIII столітті, ні в XI столітті, ні тим більше до XI століття, природно, не було». Коли ж взяти за приклад історичний центр сучасної Росії – Волго-Окське міжріччя – то цей край «був заселений фіно-угорськими племенами меря, мещера, мурома, що говорили, природно, на своїх фіно-угорських мовах». Коли ж у XIII столітті відбулась колонізація цього регіону вихідцями із тодішньої східнослов'янської метрополії – Чернігівського, Київського, Переяславського князівств – то цей контингент населення, судячи з усього, вживав мову місць свого походження, що з часом теж видозмінювалася під впливом угро-фінської. І лише в результаті злиття цієї східноросійської (московської) говірки «з церковнослов'ян-

ською мовою в XVIII столітті було сформовано сучасну російську мову».

Що ж стосується території сучасної Білорусі й України, то тут набула розвитку «руська мова» (від поняття Русь). Цей варіант «руської» або ще «рутенської мови», що був офіційно-діловим, а також письмово-літературним у Великому князівстві Литовському (сер. XIII с. – 1795 р.), в подальшому еволюціонував у білоруську й українську мови. Крім того, він використовувався у східнослов'янських воєводствах Королівства Польського, а також у Молдавському князівстві. А за великим рахунком, вважає Ілларіонов, недопустимо ототожнювати мовну ідентичність із національною належністю: німецькою мовою послуговуються німці, австрійці й германошвейцарці; французькою – французи, валлони і франкошвейцарці; англійською – британці, американці, англоканадці, австралійці й новозеландці; а іспанською й арабською – взагалі десятки країн. До того ж «ніхто, хто б не користувався термінами «українці» і «росіяни», ніколи – ні в XVII столітті, ні в XXI-му – не ставив між цими термінами знак рівності. Крім Путіна» [7].

Звісно, проблеми мовознавства мають свою специфіку, яка виходить далеко за межі дискурсу, нав'язаного Путіним. Покличемося на думку академіка НАН України Григорія Півторака. Як він вважає, передусім ми маємо пам'ятати, що національна мова складається із двох самостійних відгалужень: спільної для всієї нації літературної мови, відшліфованої майстрами художнього слова, і мови народної, яка помітно відрізняється в різних діалектних ареалах. Важливе застереження: в епоху середньовіччя в іпостасі літературної мови могла виступати й зовсім чужа мова, як, наприклад, латина у народів Середньої і Західної Європи. У східноєвропейських народів такою була сакральна старослов'янська (церковнослов'янська) мова, запозичена у болгар разом із прийняттям християнства.

До часів класиків української літератури І. Котляревського та Т. Шевченка у вжитку була староукраїнська письмова мова (XIII-XVIII ст.), сформована на основі старокиївських (давніоруських) літературних традицій, що виникли з подвійного впливу на них: церковнослов'янської мови, з одного боку, та

живої народної мови – з другого. Отже, проблема зводиться до того, що коли йдеться про древність української мови, то маємо на увазі не її сучасний український варіант, а цілий шерег народних говірок, тобто народні діалекти. Оце широке поле народних говірок розвивалося за своїми внутрішніми законами й майже не залежало від державного чи церковного життя тогочасного суспільства. Наукова постановка проблеми, зазначає академік Г. Півторак, має звучати так: «дослідити походження української мови – це насамперед з'ясувати послідовність, місце і час виникнення окремих українських діалектних рис, які поступово склали специфічну мовну систему, середньонадніпрянський варіант якої став основою сучасної української літературної мови» [18].

Справи церковні та світські

Зрозуміло, що усі ці академічні викладки щодо «діалектних рис» народної говірки – це все не для Путіна. Для нього національну свідомість виявила «в результаті колонізації та частини українців, котра жила на території, підпорядкованої владі Речі Посполитій, десть, по-моєму, в XVI столітті», а «особливо український фактор став розіграватися напередодні Першої світової війни австрійською спецслужбою». Ось так, стисло і однозначно – українська ідентичність є нічим іншим, як результатом зловмисних підступів ворогів Росії – Польщі та Австро-Угорщини. По-іншому контора КДБ мислити не може – всі біди Росії завжди пов'язувалися із підривною діяльністю латинян проти смиренного православного люду. Ось і зараз, запитує Путін, «навіщо було руйнувати єдність Російської православної церкви?». Адже її філіал – Українська православна церква Московського патріархату – УПЦ МП – «насправді й так була незалежною, повністю. Була лише духовна єдність й поминання, в церквах поминали увесь час, поминали про Патріарха Московського. Все!» [15].

Владімір Путін лукавить. В церковних питаннях він справжній професіонал ще з часів служби в радянському КДБ. І чи йому не знати, що ще з радянських часів церковні ієрархи пе-

ребували під пильним наглядом і в тісному співробітництві зі спецслужбами. Та мова не про минуле. Факт залишається фактом, що клір Московського патріархату (не вся церква як така!), на жаль, виявилися причетними до розв'язування війни РФ проти України. Під прикриттям службовців церкви виявилися добре підготовлені агенти російських спецслужб, які відіграли ключову роль у агресії, зокрема у захопленні Слов'янська. Як зазначає добре поінформований журналіст Юрій Бутусов, «з приходом до влади президента Віктора Януковича у декількох регіонах Московський патріархат створив в Україні неофіційні бойові загони для того, щоб силовим шляхом зупинити українізацію церкви і перехід церков у Київський патріархат. Так, це відбувалося не завжди, далеко не всі священики УПЦ МП підтримували ці акції, але випадки були не поодинокі, це вочевидь був централізований і скоординований процес» [30].

Розпочати військові дії на Донбасі можна було лише з-поза меж України. Для цього російськими спецслужбами було сформовано спеціальний загін «Крим» чисельністю 52 особи на чолі з колишнім полковником ФСБ Ігорем Гіркіним (позивний – Стрелков). В інтерв'ю радіостанції «Говорить Москва» Гіркін зазначив, що діяв під прикриттям кліру Московського патріархату – офіційно охороняв «Дари Волхвів» у Києві 24-30 січня 2014 р., де і склав своє уявлення про ситуацію на Майдані. Інший агент російських спецслужб Павло Губарев так описує у своїй книжці «Факел Новоросії»: «У соти-сячному Слов'янську, славному своїми солоними озерами, 12 квітня загін Стрелкова за активної підтримки активістів Народного ополчення взяв місцеве управління СБУ, міський відділ міліції й міськвиконком – міську адміністрацію. Як це було? Грузовик з десантом Стрелкова і легковик рано вранці підкотили до так званої вілли «Марія» на Залізничній вулиці. Цей старовинний, потребує ремонту особняк ще у 2011-му передали у безоплатне користування православній церкві Московського патріархату аж на 50 років. Так сталось, що «Марію» курирував настоятель Свято-Воскресенського храму отець Віталій». Тож саме із резиденції Московського патріар-

хату загін бойовиків висунувся на захоплення державних установ Слов'янська [30].

Розпочавши військові дії в Україні, у серпні 2014 р. Гірка (Стрелков), одночасно із початком вторгнення російських регулярних військ на Донбас, виїхав назад у Росію. Діло було зроблене, війна проти України розпочалася, заводія війни слід було про всякий випадок взяти під контроль на території Росії. Тим більше, що над головою Гірка згущалися хмари: служба безпеки України та Генеральна прокуратура України порушили проти Гірка справи за тероризм, порушення суверенітету і територіальної цілісності України, катування й умисні убивства. У 2019 р. Нідерланди оголосили Гірка у міжнародний розшук як особу, причетну до збиття Боїнга МН-17. Тож російським спецслужбам довелося ховати кінці у воду. От такими стали результати хваленої Путіним «духовної єдності» у лоні православ'я. Загони бойовиків та спецпідрозділами Росії й донині сіють смерть і руйнування «за духовного благословення російського воїнства» з боку патріарха Кирила (Гундяєва). Отже ті ієрархи Московського Патріархату, що стають побіч ворогів України, стають чужорідним тілом у суспільстві. І похвали чи захист з боку держави-агресора їм авторитету не додають.

Назагал аргументація Путіна у його претензіях до України, та й до консолідованого Заходу в цілому, одноманітна аж до банальності: спершу він констатує загальноприйняте у міжнародному праві положення, а вслід за ним відразу ж виправдовує агресивну політику Росії. Тим самим повністю заперечуються усталені міжнародні норми. Взяти хоча б ставлення Путіна до такої видатної події в історії України як надання 6 січня 2019 р. Архієпископом Константинополя і Вселенським Патріархом Варфоломієм такого важливого документу як Томос про автокефалію Православної церкви України (ПЦУ). Реакція Володимира Путіна не забарилася. 31 січня на урочистостях з нагоди 10-ліття інтронізації патріарха Російської православної церкви (РПЦ) Кирила президент Росії назвав проєкт створення Православної церкви України «наскрізь фальшивим» і таким, що «не стосується віри».

Чи є такі оцінки в компетенції представника світської влади? Путін на це не зважає. У викладі президента РФ в Україні нібито реалізується проєкт штучного загострення у сфері релігійного життя. У ці плани, мовляв, було втягнуто й Вселенського Патріарха Варфоломія: «По суті, відбувається грубе втручання в церковне життя. Його ініціатори ніби вчилися у безбожників минулого століття, котрі виганяли віруючих із храмів, цькували й переслідували священнослужителів»? Вдаючись до таких відверто провокаційних характеристик, Путін одночасно виставляє себе в ролі захисника прав людини на свободу віросповідання: «Держава, влада Росії вважають абсолютно недопустимим будь-яке втручання у церковні справи. Ми поважаємо й будемо поважати незалежність церковного життя, тим більше в суверенній державі. Тим не менше, залишаємо за собою право реагувати і робити все для захисту прав людини, в тому числі і на свободу віросповідання» [4].

Назагал дії Путіна справляють враження, що для нього немає більшої турботи як коментувати стан духовного життя в сусідній державі. Так, в інтерв'ю сербській газеті «Вечірні новини» 16 січня 2019 р. Путін намагається переконати, що керівництво України і США розглядають Православну церкву України як виключно політичний, світський проєкт: «Його головна ціль – розділити народи Росії й України, посіяти не лише національну, але й релігійну ворожнечу... Повторю: ні про яке духовне життя тут мова не йде – ми маємо справу із небезпечним і безвідповідальним політиканством. Так же як немає мови про самостійність «Православної церкви України». Насправді вона повністю підконтрольна Стамбулу. А ось найбільша на Україні канонічна Українська православна церква, яка за автокефалією до патріарха Варфоломія не зверталася, абсолютно незалежна у своїх діях. При цьому вона зберігає виключно канонічний зв'язок з Російською православною церквою, але навіть це викликає неприховане роздратування у нинішнього київського режиму» [8].

У цих заявах Путіна – що не слово, то лукавство у стилі горезвісних і неперемінливих традицій КДБ. Це й теза про підконтрольність Православної церкви України мусульмансько-

му Стамбулу (натяк на «ісламський слід»), і про нібито неканонічність ПЦУ (що отримала автокефалію), і про якусь нібито абсолютну незалежність УПЦ МП від Москви (що насправді має лише автономію). А тим часом на засіданні Ради безпеки Росії у листопаді 2018 р., де головував Путін, на порядок денний було винесено питання: про «...**становище Російської православної церкви в Україні** після винесеного синодом Константинопольського патріархату рішення про початок надання Автокефалії церкві України, відміни грамоти 1686 року про перехід Київської метрополії під юрисдикцію Московського патріархату в Києві» [10].

Тобто, на рівні високого державного органу Росії розглядалося питання зовсім не про становище якоїсь «абсолютно незалежної» від Москви Української православної церкви Московського Патріархату, про яку любить поговорити в інтерв'ю Путін, а про становище саме «Російської православної церкви в Україні» – так, як воно є насправді. Тобто, мова йде про церкву держави-агресора, яка відправляє богослужіння на території країни – жертви агресії. А це вже щось із сфери сюрреалізму...

Немає нічого дивного в тому, що Росія вирішила поставити своє внутрішнє законодавство вище міжнародного. Вона завжди трактувала себе як православну цивілізацію, що має врятувати світ від духовної скверни і повести за собою шляхом прогресу. Незавидна доля України являє собою яскравий приклад того, що собою являє російська цивілізація у концептуальному зв'язку «братніх слов'янських народів». Українська дослідниця Лариса Якубова з цього приводу писала: «...у відносинах між імперським центром та Україною, як провінцією, на перший план виступало право первородства». Сакральний характер самодержавства в масовій свідомості сформував логічну послідовність: «*русский цар* наслідує Велику, Білу і Малу Русь «і прочая, і прочая», а *великорусский народ* вважається головним, попри те, що він – раб царя» [31].

Напрацьована щодо України модель сакрального характеру самодержавства проектувалася на увесь слов'янський світ. Так, у XIX с т. декілька російсько-турецьких війн і Кримська

кампанія 1853-1856 рр. находили собі виправдання в ідеї створення «Великого світового центру», який «повинен особисто належати Государю Імператору; тобто уся ця Цареградська чи Візантійська область повинна під якоюсь пристойною назвою перебувати в так званому «union personelle» з Російською Корonoю». Саме про це у 1882 р. писав дипломат і публіцист консервативного штибу Костянтин Леонтьєв: «Таким поворотним пунктом для нас, росіян, має бути взяття Царграда [Стамбула] і закладення там основ новій культурно-державній будівлі... Петербург почне швидко занепадати і втрачати значення, і в самій Росії адміністративна столиця майже мимовільно перенесеться південніше, – ймовірно, не в Москву, а в Київ. Отже, тоді постануть *дві Росії*, нерозривно згуртовані в особі государя: *Росія – Імперія* з новою адміністративною столицею (у Києві), і *Росія – голова Великого Східного Союзу* з новою культурною столицею на Босфорі» [9].

Що привертає нашу увагу у цих словах російського державного чиновника: це традиційна тема сакральності у російській консервативній думці двох географічних центрів – Константинополя [Стамбула] і Києва. Обидва пов'язані з прийняттям Давньою Руссю християнства, яке російські теологи тяжіли уже на той час вважати за православну, принципово відмінну від латинського Заходу цивілізацію. Це положення аж надто переплітається нині із специфікою путінського ідейно-політичного мислення. Тож не було жодної необхідності з боку лідерів Заходу заглядати Путіну в очі з надією побачити там його душу. Уже в програмній статті 1999 р. «Росія на межі тисячоліть» він недвозначно констатував: «Росія не скоро перетвориться, якщо взагалі перетвориться, на друге видання, скажімо, США чи Англії, де ліберальні цінності мають глибокі історичні традиції. У нас держава, її інститути і структури завжди відігравали винятково важливу роль в житті країни, народу». Де вже тут говорити про демократію, коли суспільство в статті Путіна розглядається не як джерело влади, а лише як колективний замовник послуг з боку авторитарної влади [24].

І ще одне застереження з боку В. Путіна у цій же статті: «нова російська ідея народиться як сплав, як органічне поєднання

універсальних загальнолюдських цінностей із споконвічними російськими цінностями, що витримали випробування часом». Ось у це поняття – «споконвічні цінності» – російська православна думка може вкладати будь-який імперський зміст. Наприклад, така заявка була зроблена тоді ще митрополитом Смоленським і Калінінградським Кирилом (Гундяєвим) на засіданні ради із зовнішньої політики Росії в 1994 р. Пропагуючи ідею «русского мира» він відверто поставив під сумнів існуючі кордони на пострадянському просторі: «...вочевидь у цьому і є певна історична місія, в доброму сенсі, російського народу, що через жертовність і самовіддачу був створений цей російський світ, російська ойкумена, російський всесвіт, якщо хочете... Ці карикатурні кордони (між Росією і колишніми республікам СРСР. – *Авт.*), проведені по живому і ніколи не зможуть розділити наш народ» [12]. Судячи з усього такі погляди «про карикатурні кордони» прийшлися Путіну до душі, а «російська ойкумена» стала однією із центральних тез в його ідеології. Кірілл (Гундяєв) і Путін пішли по шляху відродження імперії далі пліч-о-пліч.

Саме тому після так званої «анексії Криму» в 2014 р. теза святості цієї окупованої Росією території посіла центральне місце в ідеологічному обґрунтуванні факту порушення територіальної цілісності й кордонів України. Севастополь (в минулому Херсонес) трактується Путіним як сакральне місце, як «джерело зародження і віри, і російського народу». У посланні Федеральним зборам у грудні 2014 р. ця теза набуває широкого ідеологічного тлумачення: «...Саме тут знаходиться духовний витік формування багатовікової російської нації і централізованої російської держави. Адже саме тут, в Криму, у древньому Херсонесі, чи, як називали його російські літописці, Корсуні, прийняв хрещення князь Володимир, а потім хрестив усю Русь. Наряду з етнічною близькістю, мовою і спільними елементами матеріальної культури, спільною, хоча й не окресленою тоді стійкими межами територією, спільною господарською діяльністю і владою князя християнство стало могутньою духовною об'єднуючою силою, що дозволила включити у формування єдиної російської нації і утворення

спільної державності різні по крові племена й племінні союзи усього великого східнослов'янського світу. І саме на цьому духовному ґрунті наші предки вперше і назавжди усвідомили себе єдиним народом. І це дає нам усі підстави сказати, що для Росії Крим, древня Корсунь, Херсонес, Севастополь мають величезне цивілізаційне й сакральне значення. Так само як Храмова гора в Єрусалимі для тих, хто сповідує іслам чи юдаїзм» [19].

Отже, сакральність історичної місії Росії, як вважає Путін, дає їй право: порушити територіальну цілісність суверенної держави України; назвати Крим, анексований Російською імперією лише в 1783 р., духовним витокom тисячолітньої російської держави; одноосібно «приватизувати» князя Володимира і Київську Русь; зачислити древніх літописців до «росіян»; а включення в російську «націю» різних «племен» великого східнослов'янського світу піднести до рівня магістрального тренду російської історії. Бо, мовляв, тільки росіяни можуть бути у статусі «нації», а всі інші – лише «племенами». Виникає законне запитання – чи є межа лукавству, брехні й перекручуванню історії? І все це під акомпанемент апеляції до святощів Храмової гори, від якої Путін чомусь відлучив християн, а спадкоємцями назвав лише мусульман та юдеїв.

Про фашизм, колабораціонізм та іредентизм

Проблеми Другої світової війни – в центрі уваги історичних міркувань Владіміра Путіна. Вони заслуговують окремого ґрунтового аналізу. Ми ж розглянемо лише один фрагмент, який століттями, починаючи від фігури гетьмана Івана Мазепи, тиражується в російській історичній думці: йдеться про українців як нібито патологічних русофобів, зрадників і колабораціоністів. Цей сюжет активізувався після прийняття резолюції Європарламенту від 19 вересня 2019 р. «Про важливість збереження історичної пам'яті для майбутнього Європи», де фактично було поставлено знак рівності між нацистською Німеччиною й сталінським СРСР. У відповідь Владімір Путін у своїх виступах в грудні 2019 р. та в опублікованій у США

статті «Фактичні уроки 75-ї річниці Другої світової війни», назвав колабораціоністів як таких, що перевершили злочини фашизму: «Це ганебне явище мало місце у всіх державах Європи. Такі «діячі», як Петен, Квіслінг, Власов, Бандера, їхні поплічники і послідовники, хоча й виряджалися в одяг борців за національну незалежність чи свободу від комунізму, є зрадниками й катами. У нелюдськості вони часто-густо перевершували своїх господарів. Намагаючись вислужитись, у складі спеціальних каральних груп охоче виконували найбільш людожерські доручення. Справа їхніх кривавих рук – розстріли Бабиного Яру, Волинська різня, спалена Хатинь, акції знищення євреїв у Литві й Латвії» [29].

Зазначене судження вимагає окремого глибокого розгляду – колабораціонізм дійсно є ганебним явищем, прикладом чого є й військові угруповання нинішніх російських найманців на Донбасі. Ми ж (в контексті війн історичної пам'яті) акцентуємо увагу лише на тому, що ряд зазначених персоналій – Петен, Квіслінг, Власов, Бандера – вибудований Путіним досить довільно: перші троє були при владі, а четвертий був арештований німцями за несанкціоновану спробу проголошення самостійної української держави й поміщений під домашній арешт. Напочатку 1942 р. Бандера був відправлений у концтабір Заксенхаузен, звідки був відпущений керівництвом Третього рейху лише у вересні 1944 р. Так само тенденційно вибудований Путіним і ряд місць заподіяних злочинів – Бабин Яр, Волинь, Хатинь, Латвія, Литва. Він ретельно обминає територію нинішньої Росії, зокрема Катинь (Смоленська область) – місце розстрілу навесні 1940 р. за наказом Сталіна близько 20 тисяч представників польської інтелігенції.

Ми не станемо ні героїзувати, ні демонізувати персону Степана Бандери – його життя і діяльність є сторінкою української історії, хай і трагічною. Будемо сподіватися, що професійні історики врешті-решт дадуть йому виважену оцінку. Наразі можна сказати, що бандерівський «інтегральний націоналізм» і великодержавний шовінізм польської політики «пацифікації» були двома полюсами одного і того ж суспільного процесу. І не Путіну визначати, як українцям і полякам

ідентифікувати себе у власній історії. Як казали колись наші предки: «наш гріх – наша покута». А з поляками ми маємо рано чи пізно прийти до згоди, що злочини й етнічні чистки стосуються усіх громадян окупованої Третім Рейхом і сталінською Москвою колишньої II Речі Посполитої – поляків, українців, євреїв, чехів і німців. І ми впевнені в тому, що такої згоди ми дійдемо. Лише не в контексті протистояння «українці – поляки», бо головна відповідальність зазвичай покладається на окупаційну владу.

Однак Путін переслідує зовсім іншу ціль. Попри мізерний рівень знань з української історії, для пересічної російської людини поняття «бандерівці» під впливом пропаганди стало узагальнюючим, лайливим і таким, що застосовується до усіх українських патріотів, незалежно від їхнього ставлення до Бандери. Тобто, відбувається нав'язування принципу «колективної відповідальності» усіх українців під брендом «бандерівщини». Досить згадати звернення президента РФ до депутатів Державної Думи 18 березня 2014 р. після анексії Криму: мовляв, до влади в Україні прийшли «націоналісти, неонацисти, русофоби й антисеміти», і тоді «усім стало гранично ясно, що саме прагнутимуть в подальшому робити українські ідейні спадкоємці Бандери – поплічники Гітлера в часи Другої світової війни». Тож, зазначає Путін, Крим «ніколи не буде бандерівським», оскільки «ця стратегічна територія повинна перебувати під сильним, стійким суверенітетом, котрий по факту може бути лише російським сьогодні». А в противному разі, мовляв, можна було б очікувати появу в Севастополі флоту НАТО [14].

Ще один показовий момент війн історичної пам'яті – піднімаючи тему колабораціоністів, російська сторона завжди обходила стороною росіян, які пішли на службу Гітлеру. Так, кваліфікуючи національно-визвольні рухи в колишніх радянських республіках як колабораціоністські, російська пропаганда уникала й згадки про власовську РОА (Российскую освободительную армию), про Локотську республіку, про частини донського і кубанського козацтва на службі Гітлера, про масове дезертирство бійців Червоної армії чи їх таку ж

масову здачу в полон. І навпаки: традиційно говориться про «російські війська» у ролі визволителів братніх слов'янських народів. Коли в Кремлі у січні 2014 р. Путін обговорював нову концепцію викладання вітчизняної історії в системі освіти, то проблему переходу генерала Андрея Власова на бік Німеччини розглядали лише на закритій, непублічній частині наради. Назагал настанова з боку Путіна звучала таким чином: «У минулій системі проскакували такі речі, котрі можна назвати плювком у лице». Отже, їх слід уникати. Наприклад, коли йдеться про Велику Вітчизняну війну, «слід говорити про наслідки. Ось пишуть, що в результаті Другої світової війни Східна Європа впала у морок сталінського режиму. А якби фашизм переміг? Взагалі б деяких народів не залишилось, їх би просто винищили» [23]. Тобто, сталінізм був меншим злом, ніж гітлерівський нацизм, а тому заслуговує на виправдання.

Ще напередодні російської агресії проти України у 2014 р., у російських спецслужб та їх найманців на Донбасі уже були напрацьовані ідеологеми, котрі масово тиражувалися російською пропагандою для закликів щодо втручання Росії у справи інших держав й подальшого розв'язування війни. Вони стверджували, що «народ Донбасу» мобілізувався на боротьбу з «фашизмом», з київською «хунтою». Пізніше, на території окупованих районів відбулися «антифашистські з'їзди», де звучали заяви, що антифашистська боротьба на Донбасі є «продовженням боротьби радянського народу з фашизмом в роки Великої Вітчизняної війни». Пропагандистська риторика часів війни – «карателі», «нацисти», «ополченці» – використовуються й досі для характеристики подій в Україні.

Отже, російська пропаганда старається позиціонувати Україну в світі як «фашистський режим». Закономірно виникає запитання: а чи не тому, що путінський режим «усе більше набуває рис класичного фашизму (спосіб формування влади, силовіки на ключових постах, політичні переслідування тощо), діє згідно принципу злочинця, котрий кричить: «Держи злодія!»? При цьому Кремль претендує на роль «головного антифашиста» і добивається права на боротьбу в інших країнах з «коричневою чумою», ним самим же придуманою. На

практиці торжествує стара істина: фашизм приходить до влади під гаслами антифашизму. Принаймні дискурс на цю тему у світовому інформаційному просторі уже триває [11].

Ніщо не проходить безслідно. Ще 25 квітня 2005 р. Володимир Путін у посланні до Зборів Російської Федерації озвучив надзвичайно важливу тезу про розпад СРСР: «Насамперед слід визнати, що крах Радянського Союзу став найбільшою геополітичною катастрофою століття. Для російського ж народу він став справжньою драмою. Десятки мільйонів наших співвітчизників опинилися за межами російської території». Показово, що в цій промові й слова не було промовлено про Україну, хоча сам характер заяви уже породжував тривогу за її подальшу національну безпеку [20].

І небезпідставно. У цьому положенні уже закладатися імпульси для подальшого відродження традиційної політики російського іредентизму, що полягала у приєднанні до території Російської Федерації територій сусідніх пострадянських країн за наявності у них чисельної російської громади. У свій час здавалось, що Борис Єльцин утримується від курсу на іредентизм, віддаючи перевагу принципу непорушності кордонів країн Європи: наміри Єльцина підтверджувалися укладенням 31 травня 1997 р. договору з Україною про дружбу, співробітництво і партнерство. Однак уже в 2010 р. ностальгія Путіна за втраченим Радянським Союзом зазвучала все виразніше, а Україна все частіше стала фігурувати в негативному світлі: «тепер з приводу наших відносин з Україною. Я дозволю з вами не погодитися, коли ви нині сказали, що якби ми були розділені, ми б не перемогли у війні. Ми все одно перемогли б, тому що ми країна переможців» [25].

Тобто, Путін узяв курс «гри на пониження» – Україна штучно витискувалася із списку країн-переможниць нацизму і країн-засновниць ООН. А далі спрацював фактор «глибинної російської великодержавності». Так звана «анексія Криму» в 2014 р. підтвердила, що ідея російського іредентизму утверджувалась у зовнішньополітичній стратегії РФ. Теоретично Путін посилив її положенням про росіян, як найбільшим «розділеним народом світу» у інтерв'ю від 28 вересня 2015 р.

американському журналісту Чарлі Роузу: «Росіяни виявилися найбільшою розділеною нацією у світі сьогодні» [26].

З боку Росії повіяло духом виступів Адольфа Гітлера щодо розділеного німецького народу. Саме на це звертав увагу відомий аналітик Андрей Піонтковський: «“Кримська промова” Путіна запропонувала нову ідеологію, новий міф русского мира. Вона була рیمейком судетської промови Гітлера. Всі основні концепти були взяті звідти: “роз’єднана нація”, “роз’єднаний народ”, “об’єднання земель”, “націонал-зрадники”. Центральна ідея – Путін проголосив своє право і святе зобов’язання захищати по всьому світу не громадян Росії, що було б нормально, а усіх етнічних росіян і російськомовних. Путін заявив, що у росіян особливий генетичний код. Потім це доповнили “хромосоми духовності”. Пропагандисти ввели концепцію нової світової війни на території України. Концепція русского мира була заявкою на виправдання усіх подальших територіальних захоплень... Ідеологічно, світоглядно й інструментально зовнішня політика Росії – це зовнішня політика Німеччини 1930-х років» [2].

Одночасно постає проблема: якщо Путін веде себе аналогічно Гітлеру у 1930-х роках, то чи не ведуть себе в стилі Чемберлена деякі представники консолідованого Заходу – вдаючись до політики «умиротворення» агресора? Поки що однозначної відповіді на це запитання ми б не давали, висловивши лише сподівання на те, що Захід мав би усвідомлювати серйозність російської загрози. Якщо Путін підпорядкує собі Україну, то ніщо не спинить його повторити те ж саме у Прибалтиці. А тоді вже Захід зіткнеться із дилемою: або відмовитись від підтримки своїх союзників по НАТО, або ж піти на ризик конфлікту із ядерною державою. Саме про це йшлося у листі 145 воєнних експертів та їх колег в сфері дипломатії й безпеки із 20 країн до лондонської газети The Times від 8 грудня 2020 р.: «Після анексії Криму напруженість продовжує наростати – при цьому в країнах Балтії... висловлюють припущення, що Росія може втрутитися у їхні внутрішні справи із застосуванням воєнної сили» [32].

Поки що Захід, судячи з усього, прагне здійснювати політику стримування Росії невійськовими засобами на території України. Насамперед йдеться про антиросійські санкції, про фінансову допомогу Україні, про заяви західних лідерів, де засуджуються агресивні дії Росії. Наскільки цей курс виявиться дієвим – покаже лише час. Багато залежить від того, як оцінює світова громадська думка сутність путінського режиму в Москві: чи несе він у собі загрозу світовому порядку, а чи здатен Кремль відмовитися від своїх імперських устремлінь? З цього приводу висловлюються різні думки. Так, американський *National Review*, відомий як «Біблія американського консерватизму», стверджує, що «Путін явно виграє гібридну війну Росії проти США, тому що американці не розуміють, як ними маніпулюють» [33].

Зрозуміти сутність путінського режиму непросто – пропагандистський апарат Росії напускає багато словесного туману. Росія навіть претендує на те, щоб запропонувати якусь ідеологічну альтернативу західному лібералізму. Так, вона позиціонує себе як захисницю традиційних християнських цінностей і сім'ї, представляє себе глобальною популістською силою. Щоправда багато хто на Заході сподівається, що все це «від лукавого», що світом правлять гроші а тому в основі путінської ідеології лежить голий прагматизм. А тому, мовляв, можна сподіватися, що будь яке ідеологічне лушпиння відлетить, як лише у ділових кіл Росії з'явиться шанс на вигідну співпрацю із ліберально-демократичними урядами.

А тим часом впродовж останнього десятиліття, особливо з моменту анексії Криму, в світовій суспільно-політичній думці спостерігається наростаюча тенденція визначити сутність путінського режиму як «фашистського». Серед політиків подібні судження висловлювали такі відомі постаті як Гіларі Клінтон, Борис Джонсон і Гаррі Каспаров. В академічному середовищі цю думку поділяють професор Йельського університету Тімоті Снайдер, професор Університету Рутгерса-Ньюарк Александр Мотиль, директор Центру дослідження постіндустріального суспільства, професор Владіслав Іноземцев і професор Нью-Йоркського університету Міхаїл Ямпольський. Їм опо-

нує головний науковий співробітник Університету Джорджа Вашингтона Марлен Ларюель, перейнята тим, що «зарахування путінської Росії до числа фашистських режимів є серйозним звинуваченням, що тягне за собою як політичні, так і можливі правові наслідки» [13].

Аналіз цієї проблеми потребує спеціального розгляду, який ми опублікували у свій час в розділі «Україна і фашизація Росії: по той бік толерантності», на сторінках книги «Україна: quo vadis – куди йдемо?» (К., 1917, С.248-291). В цілому ми поділяємо ту точку зору, що в Росії формується корпоративна держава фашистського типу, упакована в гібридну ідеологію поміси сталінізму й фундаментального православ'я. Тож наші переконання є ближчими до точки зору Александра Мотиля про те, що «багато хто із західних жителів боїться наслідків називати речі своїми іменами. Якщо путінська Росія фашистська, то вона подібна до гітлерівської Німеччини й Італії Муссоліні і, таким чином, завідоме зло. І це означає, що заклики до розуміння Путіна рівнозначні до закликів порозуміння зі злом. Так що краще зробити вигляд, що Росія не фашист» [3].

За цих обставин, очевидно, є смисл в утвердженні тієї точки зору, що визначення путінської системи як фашизму могло б означати концептуальний прорив у ставленні Заходу до Росії. Це не означає заклик з нашого боку до війни, бо м'яка сила й дипломатія залишаться важливими складовими зовнішньополітичного курсу, але концептуальний зсув у осмисленні суспільних процесів у Росії означав би, що путінський режим є проблемою на довгі роки, а тому потребує мобілізації усіх духовних і матеріальних ресурсів демократичних держав.

Література

1. Анна Ярославна – Википедия. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Анна_Ярославна
2. Андрей Пионтовский: «Внешняя политика России – это политика Германии 30-х годов». Платформа. “Re:invent”. URL: <https://reinvent.platfor.ma/andrei-piontkovskii/>
3. Владимир Путин – фашист?! URL: <https://nevssky.com.ua/vladimir-putin-fdshist/>

4. Выступление Президента России В.В.Путина на торжественном акте, посвященном 10-летию Поместного Собора и интронизации Святейшего Патриарха Кирилла. URL: www.patriarchia.ru/db/text/5364525.html

5. Глава МИД Литвы: Путин назвал Украину «ошибкой истории» на Совете НАТО – РФ. URL: <https://newsone.ua/news/politics/hlava-mid-litvy-putin-nazval-ukrainu-oshibkoj-istorii-na-sovete-nato-rf.html>

6. Збірник історико-філологічного відділу ВУАН №89 «Студії з Криму». І-Х. Під редакцією Кримського. К., 1930

7. Илларионов А. Путин: «Объединение России с Украиной». URL: <https://echo.msk.ru/blog/aillar/2593044-echo/>

8. Интервью сербским изданиям «Политика» и «Вечерние новости». Президент России. URL: kremlin.ru/events/president/news/59680

9. Константин Леонтьев. Письма о восточных делах. URL: Kleontiev.narod.ru/trxts/pisma_o_vostochnih.htm

10. Лашенко А. Топ-10 заявлений Путина об Украине и украинцах. URL: <https://ru.krymr.com/f/top-desyat-zayavleniy-putina-ob-ukraine-i-ukraincah/30882555.html>

11. Лозовый В., Яблонський В. Вторая мировая война: «третий фронт» Путина. URL: https://zn.ua/article/print/snternational/vtoraya-mirovaya-voina-tretiy-front-putina-353599_.html

12. Международная жизнь. 1994. №9. С.16-20.

13. Можно ли на самом деле считать Россию «фашистской»? Комментарии на публикации Тимоти Снайдера. URL: <https://www.ronarseurasia.org/node/10088>

14. Обращение Президента Российской Федерации. Президент России. URL: kremlin.ru/events/president/news/20603

15. Опубликовано вторая серия проекта «20 вопросов Владимиру Путину» – Российская газета. URL: <https://rg.ru/2020/02/21/opublikovana-vtoraia-seriia-proekta-20-voprosov-vladimiru-putinu.html>

16. Песков предложил версию трактовки слов путина о коронавирусе и печенегх. URL: <https://www.interfax.ru/russia/703825> ; Песков объяснил, для чего Путин говорит о «печенегх и половцах». URL: <https://regnum.ru/news/polit/2930077.html> ; “Личная инициатива»: в Кремле рассказали о словах Путина про половцев. URL: https://gazeta.ru/politics/2020/04/09_a_13042501.shtml

17. Песков заявил об инициативе Путина использовать в речи фразу про половцев. URL: <https://www.rbc.ru/society/09/04/2020/5e8ee9f99a7947124841c752>

18. Півторак Г.П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». URL: <http://litopys.org.ua/pivtorak/pivtorak.htm>
19. Послание Президента Федеральному Собранию. Президент России. URL: kremlin.ru/events/president/news/page/320
20. Послание Федеральному Собранию Российской Федерации. Президент России. URL: kremlin.ru/events/president/transcripts/22931
21. Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). К., 1997. С.83, 90.
22. Прицак О. Що таке історія України. Слово і час. 1991. №1. С.56.
23. Путин призвал избавиться от идеологического мусора в учебниках истории. URL: <https://iz.ru/news/564100>
24. Путин В. Россия на рубеже тысячелетий. Независимая газета. 1999. 30 декабря
25. Путин: Россия победила бы в войне и без Украины. *Украинская правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2010/12/16/5679727>
26. Путин: русские – самая большая разделенная нация в мире. URL: <https://kuban24/tv/item/putin-russkie-samaya-bolshaya-razdelenaya-natsiya-v-mire-132259>
27. Путин снова переврал историю Украины. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2017/12/14/7165538>
28. Совещание с главами регионов по борьбе с распространением коронавируса в России. Президент России. URL: kremlin.ru/events/president/news/page/121
29. Фактические уроки 75-й годовщины Второй мировой войны – Статья Владимира Путина в National Interest (текст полностью). Независимая газета (интернет-версия). 19.06.2020.
30. Як бойовики Московського патріархату з підрозділами ФСБ війну на Донбасі починали... URL: www.bukinfo.com.ua/print?lid=78790
31. Якубова Л. «Русский мир» в Україні: на краю прірви. К., 2018. С. 8.
32. Forbes: эксперты предупреждают об опасности начала войны между Западом и Россией. URL: inosmi.info/forbes-eksperty-preduprezhdayt-ob-opasnosti-nachala-voyny-mezhdu-zapadom-i-rossiei.html
33. National Review: Путин побеждает в гибридной войне России против Америки. URL: inosmi.info/national-review-putin-pobezhdaet-v-gibridnoy-voyne-rossii-protiv-ameriki.html

СЕКЮРИТИЗАЦІЯ ІСТОРИЧНОЇ ПОЛІТИКИ

(замість висновків)

Ще недавно головна ідейна вісь міжнародного протистояння пролягала по лінії: лібералізм проти комунізму. Наразі комунізм дискредитовано, а лібералізм перебуває в глибокій кризі. Саме поняття «прогресу» в політичній філософії поставлене під сумнів. Жодна класична теорія не береться визначити траєкторію подальшого майбутнього. Натомість головні баталії розгортаються на фронтах історичної науки: нині увага зосереджена переважним чином на тому, хто був правим, а хто винуватим в минулому.

Допоки Китай ще визначається із своїм політико-культурним синтезом ХХІ століття, головними учасниками на полі історичного протистояння поки що є, з одного боку, Росія, а з другого – «колективний Захід». У своєму прагненні виступити альтернативою американоцентричному світу, російська відповідь поки що звучить невиразно. Тим не менше, її історичний наратив у площині зовнішньої політики набуває значення одного із головних аргументів для обґрунтування і ухвалення політично значимих рішень. Одночасно апеляція Росії до історичного минулого покликана забезпечити внутрішньополітичне життя необхідним морально-ідеологічним консенсусом, надати йому необхідного ціннісного виміру. Тобто, минуле не відійшло у вічність, воно присутнє в нашому сьогоденні.

Так само перед викликом ідентичності опинилися й Сполучені Штати Америки. Для ілюстрації поточного моменту звернемось до роздумів американської дослідниці Уолтер Клеменс із Центру Девіса із російських і євразійських досліджень Гар-

вардського університету. Проводячи аналогії із 1930-ми роками минулого століття, коли західним демократіям доводилося визначатися із своїм ставленням до режимів Сталіна і Гітлера, дослідниця акцентує увагу на виклику сьогодення: «як Джо Байден має реагувати на наростаючі загрози для вільних народів із боку злочинних режимів, що їх очолюють Владімір Путін і Сі Цзиньпін?». Зрозуміла річ, зазначає вона, що день нинішній вимагає співробітництва США із Росією й Китаєм у справі зміни клімату й ряду інших глобальних проблем. Але при тому в увесь зріст постає питання: «чи варто Сполученим Штатам ігнорувати загрози, які войовничо налаштовані диктатори являють собою для власних країн, так і для міжнародної безпеки в цілому?» [15].

І тут спадає на думку положення американського філософа Льюїса Б.Смідса (1921-2002): «Ми не зможемо по-справжньому пробачити себе, якщо не поглянемо на помилки в минулому і не назвемо їх своїми іменами». Десь у цьому контексті й лежать роздуми Уолтер Клеменс. Уявімо собі, пропонує вона, що Джо Байден був би президентом Сполучених Штатів у 1930-х роках. Як би йому довелося реагувати на ті моторошні передвістя, що випливали з боку Іосіфа Сталіна й Адольфа Гітлера? Адже ситуація склалась так, що за умов Великої депресії безліч американців були раді тому, що Радянський Союз і нацистська Німеччина купують американські товари й технології. Але чи варто було йти на співпрацю з Кремлем, «який здійснив масовий голод в Україні і в Казахстані? Який заповнив ГУЛАГ невинними людьми, влаштовував показові суди над опозиціонерами, звинувачуючи їх у зраді, і вбив Льва Троцького у Мексиці? Котрий поділив Східну Європу із Гітлером, вторгся у Польщу й Фінляндію та анексував країни Балтії?» [15].

Те ж саме стосувалося б й ставлення до нацистської Німеччини: фюрер ліквідував усі сліди веймарської демократії, небачено підніс «Велику Брехню», розпочав винищувати євреїв, проголосив арійців вищою расою й заявив про право претендувати на «життєвий простір на Сході». Вийшовши із Ліги націй, нацистський режим здійснив переозброєння, провів мілі-

таризацію Рейнської області, випробував свої пікіруючі бомбардувальники в Іспанії, анексував Австрію, а потім і Судетську область, ліквідував Чехію як державне утворення і, врешті-решт підписав із Сталіним договір про ненапад із домовленістю про розподіл сфер впливу у Східній Європі.

На цей виклик Америці теж слід було знаходити адекватну відповідь. А тим часом західні демократії не хотіли ув'язуватися у війну. Зокрема їм не вистачало політичної волі для того, щоб відкрито дати відсіч злу. І до чого ж привела політика умиротворення й ізоляції? Дуже скоро увесь світ виявився втягнутим у війну – включаючи й Сполучені Штати Америки. І ці уроки історії мали б творчо засвоїти політики нашого сьогодення, оскільки і Росія і Китай теж вдаються до історичних обґрунтувань своєї політики експансіонізму. Тож визначення того, скільки політики може витримувати історія й скільки історії буде використано політиками – залишається актуальним і на сьогодні.

І тренд цей не новий – політизація історії й звернення до уроків історичного минулого, як засвідчує практика, особливо зримо виявляють себе в час формування нації. В такій фазі пошуку національної ідентичності перебувають після розпаду СРСР молоді суверенні держави пострадянського простору. Ще з ХІХ ст., за визначенням Ернеста Ренана, суттю нації виявилось те, що серед населення країни в площині історії щодалі то дужче торжествує феномен «колективного пригадування і колективного забуття». Нині цей процес триває: як стверджує Ернест Геллнер, націоналізм не лише пробуджує нації, він і вигадує їх там, де їх ще не існувало. Отже, давно напропорочений «кінець ери націоналізму» ніяк не збирається наставати – національний статус є загально визнаною вартістю сучасного політичного життя. А він вимагає історичного обґрунтування [10].

Тож політика й надалі йтиме пліч-о-пліч з історією, утверджуючи національну державність в ментальності людей. Уже з часів Просвітництва символом національної свободи стає суверенна держава. Наразі маємо до діла досвід цілої низки країн Східної Європи, які черпають ціннісний ресурс із свого іс-

торичного минулого. Тим же шляхом посувається й Росія, лідер якої Володимир Путін проголошує себе головним націоналістом. Власне, він в цьому не оригінальний – гасло «нація понад усе» проголосили Дональд Трамп і Мануель Макрон, а особливо цілий ряд політичних лідерів країн Східної та Південно-Східної Європи.

Що вражає – сам феномен нації завжди сприймається як глибоке й солідарне братерство, незважаючи на фактичну нерівність і експлуатацію, які панують в соціумі тої чи тої національної держави. Більше того, як зазначає Бенедикт Андерсон, «у кінцевому рахунку, саме це братерство й робило можливим для мільйонів людей протягом останніх двох сторіч не лише вбивати, але й охоче віддавати життя в ім'я певних національних уявлень і цінностей. Ці смерті ставлять нас віч-навіч перед центральною проблемою націоналізму: яким чином уявні цінності недавньої історії (яким ледве чи більше двох сторіч) продукують такі колосальні жертви?» [2].

Коли йдеться про Другу світову війну, жертви сягають понад 40 мільйонів загиблих. Хто відповість за ці відібрані життя? Чи підвів остаточну рису у визначення провини Нюрнберзький процес? Чи можна притягнути до відповідальності саму її величність Історію? Чи усвідомлює кожен з нас поняття особистої політичної відповідальності за трагічні події ХХ ст.? Якщо ні, то які уроки слід винести із історичного минулого? Ще раз процитуємо слова президента Німеччини Франк-Вальтера Штайнмайера, сказані з нагоди 75-річчя закінчення Другої світової війни: «сьогодні ми маємо звільнити самі себе. Від спокуси нового націоналізму, від чарівності авторитарного, від недовіри, протекціонізму й ворожнечі між народами. Від ненависті й цькування, від ксенофобії й презирства до демократії – оскільки це все не що інше, як старі злі примари в новому обличчі» [7]. Тобто, якщо узагальнити сказане, воно знову ж таки зводиться до послідовного прагнення реалізації кожним і нас принципу **«newer more»**.

Але які реальні перспективи втілення в життя оцих закликів Штайнмайера – звільнитися «від спокуси нового націоналізму, від чарівності авторитарного», «від ксенофобії й пре-

зирства до демократії»? Насамперед слід зважати на тенденцію нарощування питомої ваги націоналізму в суспільно-політичному житті усього світу. Так, наприклад, жодні символи не приковують нині більшої уваги в новітній культурі націоналізму, ніж пам'ятники й могили Невідомого солдата. Це значиме поле битви, де відбувається справжня війна історичної пам'яті. Культурна значимість цих монументів стає ще зрозумілішою, коли спробувати уявити, скажімо, «Могилу невідомого марксиста» або «Пам'ятник полеглим лібералам». Чи не виглядає це, запитує Андерсон, повним абсурдом? Але ж ні марксизм, ні лібералізм не переймаються особливо екзистенційним питанням смерті й безсмертя. Але саме цим переймається націоналізм, світогляд якого перегукується з релігійними уявленнями. І цьому є певне пояснення.

Століття раціонального секуляризму Просвітництва нікуди не поділи прагнення до спасіння. І ніщо в суспільному житті не відповідає цій меті краще, ніж ідея нації. Навіть якщо національні держави, згідно наукових спостережень, визнаються явищем «нової історії» (власне XIX-XX ст.). Однак слід зважати й на те, що сам феномен нації у трактуванні ідеологів і політиків націоналізму походить із далекого минулого і, що найважливіше, прямує до безкінечного майбутнього. За висловом Режі Дебре, близького до Франсуа Міттерана лівого філософа, «я народився французом цілком випадково, але ж, зрештою, Франція вічна». Так само Кемаль Ататюрк, попри усі наукові судження істориків, назвав один із державних банків Туреччини «Хетським банком», а інший – «Шумерським банком», сприймаючи хетів і шумерів як своїх предків. Тож і Володимир Путін не оригінальний, коли пов'язує витоки національної свідомості Росії з часами хрещення Русі. Що йому до того, що феномен нації у світі тоді взагалі ще й не існував: коли йдеться про політичну доцільність політика, апеляція до справді наукового обґрунтування практично ігнорується. Вхід іде саме «прикладна історія», підгодовувана щедрою рукою можновладців. Практика Росії є нині саме такою, і навряд чи заклики Штайнмайера справлять якийсь вплив на політикум Кремля.

Так само обстоють справи із «чарівністю авторитарного» й «презирством до демократії». Поки що нічого не говорить на користь якихось помітних змін у цій площині. Більше того – і експертне середовище Сполучених Штатів закликає правлячі кола Заходу зважати на цю жорстку реальність російського буття. Так, у відкритому листі 103 американських спеціалістів із зовнішньої політики, опублікованому 6 серпня 2020 р. в Politico, зазначається: «Врешті-решт, реальність така, що Росія при Владімірі Путіні діє в межах стратегічних рамок, що глибоко укорінені в національних традиціях і знаходять відгук як у еліт, так і в громадськості. Можливий наступник, навіть більш демократично налаштований, скоріше всього буде діяти в тих же рамках. Помилково будувати політику США на припущенні, що ми можемо й повинні змінити цю структуру. Точно так же було б нерозумно думати, що в нас немає іншого вибору, крім як дотримуватися нинішньої політики. Ми повинні вести себе з Росією такою, якою вона є, а не такою, якої нам хотілось би, повністю використовуючи свої сильні сторони, але будучи відкритими для дипломатії. Зосередившись на цьому, ми можемо як упоратися з викликом, котрий ставить Росія, так і прагнути вивести наші відносини на більш конструктивний шлях. Невиконання цієї вимоги обходиться надто дорого» [8].

Цей заклик викликав неоднозначну реакцію у США та інших країнах світу. Поставало запитання: що це, як не модернізований варіант політики «умиротворення»? Зверталася увага, що така позиція суперечить цінностям, інтересам і принципам Америки, а також підриває довіру тих верств російського народу, чие терпіння до правлячого режиму вичерпується. Адже автори листа 133-х беруть до уваги, що «саме з питань нашого заклику до дипломатії і пошуку стимулів для стабілізації вкрай дестабілізованих відносин ми й розходимося з нашими американськими і українськими критиками. Вони вважають, що підтримання контактів, на їх думку, з невинувато ворожою і аморальною Росією під керівництвом президента Владіміра Путіна є в кращому випадку безплідною затією. Замість того вони пропонують сфокусувати увагу на

все більшому покаранні зловредної поведінки Росії за допомогою санкцій, і при цьому наші критики виходять з того, що Росія врешті-решт капітулює, розкається, засудить свою поведінку в минулому, візьме на себе відповідальність за погіршення відносин і зробить перші кроки для компенсації збитків. Вони мінімізують здатність Росії чинити опір такого роду покаранням, і тим самим завдають збитків Сполученим Штатам а також союзникам Америки та її партнерам» [14].

До чого призводить новітня політика «умиротворення» продемонстрував провальний візит верховного представника ЄС із іноземних справ Жозепа Борреля до Москви 4-5 лютого 2021 р. Його зустріч з главою МЗС Росії Сергієм Лавровим, згідно реакції європейських ЗМІ, викликала в громадській думці відчуття гніву, безпомічності й відчаю, але точно не здивування: «Верховний представник Боррель давав собі звіт у що він ув'язався. Росія із задоволенням кепкує над своїм суперником і безсоромно демонструє, що може діяти наперекір усім конвенціям і базовим дипломатичним й демократичним стандартам. Вона залишається абсолютно безкарною і від цієї безкарності Росія дозволяє собі насміхатися над міжнародним товариством...» [13].

Тож уроки, що Європа мала б винести із цього візиту, вбачаються європейськими аналітиками такими: 1) «перезавантаження» відносин із Росією наразі неможливе; 2) Росія не готова відновлювати нормальні взаємовідносини; 3) країни Європи мають серйозно обговорити одна з одною свою лінію щодо відносин із Росією. Чи приведе ця атмосфера громадського обурення до якихось реальних результатів – залишається під великим знаком запитання: «Допоки Євросоюз не змінить тактики гри, хід партії залишиться таким же: ЄС буде намагатися відновити мости із Росією. А з боку Кремля ці благородні спроби зустрінуть лише глузування й знущання. Кремль буде зберігати свою зовнішньополітичну стратегію, прекрасно усвідомлюючи, що реальні суворі наслідки йому не загрожують» [13].

Курсу на дотримання рішучих заходів ЄС щодо стримування Росії послідовно дотримуються хіба що Польща і країни

Балтії. Та ще покладаються надії на послідовний курс Сполучених Штатів. Що й викликає дратівливу реакцію з боку пропагандистських служб Кремля. Так, на сторінках скандально відомого агентства новин Sputnik (головний редактор Маргарита Симоньян) було в'їдливо прокоментовано, що Америці за стан стосунків з Росією доведеться заплатити «високу ціну – тому що діло тут, по суті справи, не в американо-російських стосунках і не в Росії. А у ступені адекватності американської еліти як такої, у її здатності оцінювати і міжнародну ситуацію, і стан справ у самих Сполучених Штатах. А з цим все більше і більше проблем – **«вашингтонське болото» не бажає мати справу** з тими США, якими вони є насправді, віддаючи перевагу видуманій Америці, усі проблеми котрої від «російського втручання» й «путінської маріонетки» Трампа» [1].

Реакція не нова і цілком очікувана: мовляв, винуваті всі, крім Росії, покаятися мають інші, і жодним чином не Росія. А до того ж інші, а не Росія, мають сплатити «високу ціну» за нібито неадекватну оцінку міжнародної ситуації. Закономірно постає запитання: то на яких же принципах будується самооцінка Росії і сприйняття нею сучасних світових реалій? Врешті-решт, яким арсеналом історизованої політики володіє вона у війнах історичної пам'яті, дотримуючись головної своєї політичної настанови: **«Если надо – повторим»**.

Що й казати – історизація політики є нині загальносвітовою практикою. Відбувається повсюдна апеляція до спільного минулого як засобу легітимації політичного режиму. Будь-яка національна спільнота базується на спільній спадщині, що й викликає об'єктивну потребу у створенні обумовленого історичного наративу. Тож не дивно, що наприкінці ХХ ст. в країнах Європи стала формуватися особлива «меморіальна культура», в межах якої минуле перестає бути якимось музейним реліктом, а піднімається до рівня активного фактору модернізаційних процесів, формуючи національну ідентичність і надаючи сенсу суспільному поступу. Щоправда, російські дослідники звертають увагу на таку особливість своєї країни: «В цьому сенсі Росія практично повністю вписується у загальноєвропейський тренд, за виключенням одного важливого ас-

пекту – історія перетворилася тут у головне джерело запозичень і обґрунтування цінностей» [6].

В російській історіографії цей своєрідний «ренесанс історизації політики» пов'язують із двома рубіжними моментами. Перший, коли всередині 2000-х років (під впливом ряду факторів – «помаранчевої революції» в Україні 2004 р., п'ятиденної агресії Росії проти Грузії 7-12 серпня 2008 р., загострення «меморіальних війн» із країнами Балтії) – в Росії стали складатися окремі інститути державної історичної політики. Щоправда, аж до 2012 р. діяльність цих структур не набула ще системного характеру. Тим другим рубіжним моментом, що спонукав цей «ренесанс», вважається «консервативний поворот», що стався після Маршу мільйонів 6 травня 2012 р. – відомої акції протесту на Болотній площі, спрямованої проти підсумків президентських виборів. Відразу ж з боку влади посилювалось бажання дещо «підморозити» ситуацію, вдавшись, зокрема, й до пошуку аргументації з історичного минулого.

У цей момент яскраво виявила себе специфіка Росії – секюритизація її суспільного життя, зосередженість на проблемах державної безпеки, виживання режиму. Традиційно держава, а не людина, завжди виступала головною дійовою особою російської історії, а ключовою політичною чеснотою обивателя повсякчас проголошувалось вірнопіддане служіння їй аж до самопожертви. Ця тенденція впродовж останніх 10-15 років стала яскраво домінуючою. Легітимація влади задає смисловий контекст самій життєдіяльності суспільства, коли причетність до владних структур тлумачиться щонайбільшою духовною чеснотою. Достоту як у М.Є. Салтикова-Щедріна, коли в реальному житті плутаються два поняття: «Вітчизна» і «Ваша величність». Тут досить згадати відоме положення Голови Держдуми В'ячеслава Володіна: «Є Путін – є Росія, нема Путіна – немає Росії». У підсумку політика як сфера узгодження інтересів різних соціальних груп деполітизується, підміняється адмініструванням, а відтак сам політичний процес уже важко відрізнити від авторитарного управління.

Після «помаранчевої революції» 2004 р. та «Болотної площі» 2012 р. ми виділяємо третій рубіжний момент – агресію

Росії проти України 2014 р., коли історична політика Кремля увійшла у фазу війн історичної пам'яті уже на повну силу. Своє втілення вона знайшла у секюритизації історичної науки, мовляв: «все для фронту, все для перемоги». З цього часу історичне минуле вперше стало предметом «негативного законодавства» Росії. В 2014 р. у Кримінальний кодекс РФ було внесено поправки (ст.354.1), котрі криміналізували публічне заперечення встановлених Нюрнберзьким трибуналом фактів воєнних злочинів нацистів, розповсюдження завідомо неправдивих свідчень про участь СРСР у Другій світовій війні, висловлення очевидної неповаги до днів воїнської слави й пам'ятних дат Росії, осквернення символів воїнської слави. Тим самим була здійснена спроба законодавчо окреслити сакральний простір пам'яті, що тематично пов'язаний із воєнними подіями. Мало кого хвилювала проблема: а хто ж визначатиме ступінь «розповсюдження завідомо неправдивих свідчень», хто очолить оцю своєрідну цензуру? Само собою розумілося: на те є відповідні служби безпеки.

Свідчення тому – ще один крок законодавства у напрямі встановлення зв'язку між інтерпретацією історії й безпекою країни відбувся у 2015 р., коли в новій редакції Стратегії національної безпеки РФ з'явилися «історичні статті». В Стратегії прямо говориться і про відродження традиційних духовно-моральних цінностей, і про історичну єдність народів Росії, і про необхідність протистояти спробам «деяких країн» маніпулювати суспільною свідомістю шляхом фальсифікації історії. Відразу ж у 2016 р. під егідою Федерального агентства у справах національностей було проведено експертизу регіональних підручників історії на предмет інтерпретацій, що могли б стимулювати зростання сепаратистських тенденцій [11].

Було здійснено ще ряд додаткових кроків, спрямованих на інституціоналізацію політики пам'яті. Так, в 2012-2013 були послідовно створені Російське історичне й Російське воєнно-історичне товариство, а в 2016 указом президента створено Фонд «Історія Вітчизни». Серед інших акторів, що задіяні на цьому полі, поряд із МЗС «можна виділити ряд міністерств – культури, освіти і оборони, Російську православну церкву,

відроджені козачі організації, різного роду волонтерські об'єднання, пошукові рухи й воєнно-реконструкторські клуби. Перед нами ціла мережа державних і громадських об'єднань, включених у процес того, що узагальнено можна назвати політикою пам'яті» [6].

Усі ці рубіжні події самі по собі уже дають відповідь на запитання: чому ж відбувся розворот суспільної свідомості у бік «тисячолітньої історії Росії», і в чому ж полягає сутність звернення до минулого в сучасній Росії? **Відповідь напрошується проста й однозначна: екзистенційний параліч путінського режиму щодо проекту майбутнього породив потяг до появи якогось ерзацу тисячолітньої історичної псевдоекзистенції, покликаного надати ціннісний цивілізаційний вимір вкрай агресивній сучасній російській політиці.** Ціла серія виступів Владіміра Путіна на історичну тематику в грудні 2019 р., судячи з усього, була насамперед покликана сформувати простір політично актуального минулого, у якому сторінки історії слугували б прикладом для наслідування в наші дні. Байдуже, що на політичному рівні за цей час не склалося якогось єдиного консолідованого історичного наративу: в державно-бюрократичній практиці вирішальне значення можуть мати й розрізнені факти звернення до історичного минулого – аби вони лише створювали кон'юктурний простір політично актуальної історії. А поклик до національних «духовних скреп» символізує собою не відсилання до «духовності», як нас намагаються переконати кремлівські ідеологи, а є лиш свідченням браку «соціального капіталу» – моральних норм і тих соціальних інститутів, що закладають передумови політичної суб'єктності й соціальної стабільності будь-якої системи.

Чи є в цій забюрократизованій системі можливість хоч якоїсь альтернативи для сумлінного науковця? Адже за умов «секюритизації» історичної пам'яті будь-які альтернативні до офіційних висловлювання розглядаються як замах на саму історію. Російський професор Віктор Макаренко з притаманною йому принциповістю ставить на порядок денний питання руба: «Глобальна проблема полягає у пошуку і опрацюванні

такої концепції, котра дозволила б описати життя й діяльність науковців за умов реальної (економічної, політичної, ідеологічної й культурно-цивілізаційної) несвободи заради виходу за межі наявних форм панування, особливо принизливих в нинішній Росії. У філософії науки показано, що методологічний вибір дослідника у більшій чи меншій мірі переплетений із політикою (хоча багато хто з учених цього не визнає чи не любить обговорювати настільки неприємну тему). Тому простір вибору зводиться до альтернативи «гранична ангажованість – максимальне дистанціювання»... В такій моделі на практиці не можуть не використовуватися у провладних наукових структурах, з одного боку – щоденний сервілізм (граничне догоджання), і, з другого боку, рафінований детермінізм (вчення про взаємозв'язок і взаємообумовленість явищ і процесів оточуючої реальності)» [5].

З урахуванням названої вище альтернативи постараємось виходити й ми, розглядаючи проблему війни історичної пам'яті, що запалахкотіла на наших очах у переддень 75-ї річниці закінчення Другої світової війни. Насамперед йдеться про аналіз ставлення Владіміра Путіна до «історичних уроків», зокрема уроків Другої світової війни. При їх оцінці доводиться враховувати той факт, що історичне минуле може виступати підставою виправдання тих чи інших політичних кроків лише при наявності хоча б мінімального обсягу загальноприйнятних і доступних знань про спільне минуле. І аналітики віддають належне – Владімір Путін апелює до певного корпусу загальновідомих фактів, в інтерпретації котрих ним фіксується певне ставлення до минулого з апеляцією до ключової цінності патріотизму. Однак зміст цих виступів, за оцінкою професійних науковців, було б безглуздо порівнювати із науковими уявленнями, оскільки їхній смисл і націленість полягають не в відображенні історичних реалій, але у опрацюванні ціннісного, насамперед емоційно-афективного ставлення до проблем дня сьогоднішнього. Насамперед звернення до спільного історичного минулого є одним із елементів загальної стратегії «консолідації навколо прапора», що покликано забезпечити високий рейтинг президента за умов еконо-

мічної кризи й епідемії коронавірусу.

Лейтмотивом історичних висловлювань Путіна зазвичай є ідея єдності, що покликана пов'язати звернення до минулого із формуванням сучасної російської макрополітичної ідентичності. Тут центральні місця посідають три опорні поняття: «держава», «нація» і «духовність». Якщо про «духовність» іноді важко сказати щось певне і однозначне, то «держава» і «нація» завжди виступають у його промовах сакральними об'єктами того служіння, що наразі підносяться до вершин політичних чеснот. Показовим прикладом цьому може бути дилетантська реакція президента Росії на науково виважені слова директора Державного історичного музею Алесея Левікіна про те, що російська національна самосвідомість почала складатися приблизно 150 років тому. Заперечуючи Левікіну, Путін безапеляційно заявив, що «російська самосвідомість стала складатися... з моменту об'єднання російських земель і навколо основної моральної цінності, що виникла в час Хрещення Русі. Мабуть, із утворенням централізованої Російської держави розпочалась сама ідея і національна самосвідомість» [6].

Що стосується сфери зовнішньої політики, то звернення до минулого покликане підкреслити, що Росія нібито завжди дотримувалася міжнародних норм і базових принципів міжнародного співробітництва, поваги до державного суверенітету, зміцнення міжнародної безпеки. Тактика Кремля на цій ділянці війн історичної пам'яті безмежно проста: якщо факти суперечать настанові про Росію як «оплот миру» у світі – значить тим гірше для фактів. Ставка робиться на виключення найскладніших сторінок історії із активної суспільної практики. Цю тенденцію якнайкраще ілюструє спалах війни історичної пам'яті після прийняття у вересні 2019 р. Європарламентом резолюції, що засуджувала сталінізм і нацизм. Більше того, Європарламент закликав Росію не виправдовувати й намагатися не приховувати злочини, здійснені радянським режимом, оскільки така тенденція є «небезпечним компонентом інформаційної війни, що ведеться проти демократичної Європи».

Реакція Путіна на пункти резолюції була більш ніж агресивною: така позиція Європарламенту, мовляв, є «ні на чому реальному не обґрунтованою безпардонною брехнею». Особливо допікає Путіна ситуація, коли парламентарії «поставили фактично на одну дошку і нацистських агресорів, і Радянський Союз». Більше того, російського президента бентежить, що такої оцінки дотримується все більше політиків і громадських діячів: «Спроби викривлення цієї історичної правди не вгавають. До них підключаються не лише спадкоємці пособників нацистів, нині діло дійшло до деяких уповні респектабельних міжнародних інститутів і європейських структур» [9].

Однак, що стосується контраргументації Путіна, то вона вже й зовсім не сприймається як переконлива чи достовірна. У ній, як показує практика, ключовим аргументом виступає положення, що Сталін, на відміну від Гітлера, офіційно не озвучував своєї мети – знищити ті чи інші народи. А значить, силкується довести Путін, сталінські репресії не дотягують до категорії геноциду, хоча й налічують мільйони жертв. Другий значимий момент контраргументації Путіна – підкреслення всеохоплюючого характеру репресій, що трактуються як спільна трагедія, котра не дозволяє виокремити окремі групи в образі жертв, а ініціаторів та виконавців репресій – в образі катів, що заслуговують окремої кари. Конкретний приклад: заклик Путіна припинити спекуляції на трагедії чеченського народу, оскільки «першою і найбільшою жертвою цих репресій був російський народ». Нібито жертви одного народу покують вину катів за нищення іншого народу. Тим самим знімається питання й про відповідальність, а це вже принципово суперечить повоєнній традиції Європи «по Ясперсу» – щодо загальної політичної відповідальності кожного, хто жив і брав участь у політичному житті злочинного режиму.

Навіть вимушене визнання факту репресій супроводжується з боку Путіна жестом дистанціювання, що забороняє перетворювати репресії в підставу для критики існуючого в країні порядку, оскільки, з точки зору президента країни, «уроки історії мають не поділяти, а об'єднувати нас, сприяти

збереженню громадянського миру і злагоди» [4]. Іншими словами, йдеться не стільки про заборону обговорення самої теми (це нині вже практично неможливо здійснити), скільки про прагнення уникати таких висловлювань, де пам'ять про жертви використовувалась би для обґрунтування альтернативних політичних проектів чи цінностей. Так, з одного боку, в 2017 р. Володимир Путін брав участь у відкритті пам'ятника жертвам політичних репресій. З другого боку, у затвердженій в 2015 р. Концепції державної політики щодо увіковічення пам'яті жертв політичних репресій, поняття відповідальності за скоєні злочини взагалі відсутнє. Як же тоді бути із ставленням до злочинів, які не мають терміну давності? Чи злочини НКВС виводяться уже «за дужки»?

Більше того, непорівнянне з жодною іншою країною число жертв Другої світової війни служить вагомим аргументом у виступах президента РФ на користь того, що сучасна Росія, як правонаступниця СРСР, має законні підстави на особливий статус у сучасному світі. Так, виступаючи на Параді Перемоги у 2012 р. він безапеляційно заявив: «Росія послідовно провадить політику по зміцненню безпеки у світі. І у нас є велике моральне право – принципово й наполегливо відстоювати свої позиції, тому що саме наша країна прийняла на себе головний удар нацизму, зустріла його героїчною відсіччю, пройшла через найважчі випробування, визначила сам результат тієї війни, розтрощила ворога й принесла визволення народам усього світу» [3].

Назагал, з точки зору регулярності, тематика Другої світової війни безумовно домінує у виступах президента РФ. Вона обов'язково присутня у щорічних виступах Володимира Путіна на военному параді 9 травня і наступних урочистих прийомах. Крім того, тема війни регулярно звучить під час заходів, приурочених низці пам'ятних дат: 22 червня 1941 р., пов'язаний з початком війни Німеччини проти СРСР, з Сталінградською битвою, із звільненням Ленінграда. Показово й те, що з 2014 р. стала складатися практика щорічного проведення урочистих прийомів 9 грудня – в День Героїв Вітчизни. Це свято покликається на традицію царської Росії вшановувати у цей

день кавалерів головної «бойової» нагороди – Ордена Святого Георгія. Тут відчувається кореляція із відзначенням у 2012 році 1150-річчя зародження російської державності. Відтоді у виступах Путіна звучить тема про спадкоємність захисників древньої Русі й Російської імперії, героїв 1812 року й Великої Вітчизняної війни. До промовистих жестів Володимира Путіна у бік російських збройних сил слід віднести відкриття пам'ятника «Дитячий хоровод» на честь захисників Сталінграда (2013 р.), пам'ятника героям Першої світової війни на Поклонній горі, а також Александрю I в Александрівському саду (обидва в 2014 р.), князю Володимирі в Москві (2016 р.).

Проведений нами аналіз засвідчує, що в цілому радянське минуле посідає досить скромне місце в історичному репертуарі президента РФ – надто тісно воно пов'язане із сталінізмом. І навпаки – активізуються спроби розширити простір актуального минулого, підкріпити уявлення про історичну заданість російської державності. Сюжети державності й воєнних подвигів покликані утвердити віру громадськості у культ війни як своєрідний гранднартив – «міф заснування» російської нації. Регулярне звертання Володимира Путіна до минулих воєнних баталій, видатних державних діячів-полководців, історичну роль Російської православної церкви у зміцненні держави зримо вписуються в державницьке трактування історії. І це зрозуміло. За умов сучасної кризи суспільних цінностей звернення до минулого розглядається Кремлем уповні виправданим з прагматичної точки зору.

Врешті-решт, усі дискусії на суспільну тематику минулого фактично торкаються не так історії, як уявлень про бажаний ідеальний політичний устрій. Пам'ять про тих, хто проливав кров, вибудовує тим самим перешкоду для появи будь-яких громадянських альтернативних історичних наративів, не пов'язаних безпосередньо із служінням державі. Більше того, критичний аналіз будь-яких воєнно-історичних сюжетів зображується як паплюження пам'яті героїв. Йдеться про саму екзистенцію російської державності, бо війна, мовляв, це місце і час, коли вирішуються питання життя чи смерті, та й перед могилами полеглих годиться мовчати про злочини верхів і

поневірняння простих людей. Щоправда, й опозиція опановує цю тематику, фокусуючи увагу на жертвах політичних репресій. Звідси випливає й прагнення владних структур витіснити тематику репресій на узбіччя суспільного дискурсу.

І тут важливу роль відіграє громадянська позиція науковців-дослідників. Слід звернути увагу на тактику президента РФ на ниві історичної політики: він лиш акцентує увагу на важливі періоди, джерела й конкретні приклади добросовісної поведінки законотворчих органів, а основну роботу щодо втілення в життя й інтерпретацію подій беруть на себе пов'язані з владою кремлівські історики. Сам же Путін намагається бути над конфліктами, закликає всіх до примирення, дистанціюється від «перегнів», закликає не замикатись на вихвалюванні минулого, а приділяти якомога більше уваги сучасності.

Отже, в принципі формула ставлення керівника держави до своїх службових людей виявилась традиційно утилітарною, як це було заведено ще в радянські часи. У сфері науки державна бюрократія завжди послідовно нав'язує власні цілі й цінності. Однак подібний підхід, як засвідчує практика, зводить царину гуманітарних і соціальних наук до рівня наукоподібної різновидності шарлатанства. Досить згадати відоме положення Арона Гуревича про радянських істориків як «ляканий народ». А звідси й сумнівний результат їхньої праці: у остаточному підсумку генеральний секретар КПРС Юрій Андропов змушений був визнати, що «ми не знаємо суспільства, у якому проживаємо».

Однак було б помилкою недооцінювати вплив російських наративів у міжнародному інформаційному просторі. І не лише в країнах віддалених континентів, що безпосередньо не стикалися з проявами російської агресії. Взяти хоча б за приклад Чехію, з її пам'яттю про події «чехословацької весни» 1968 р. і наступним вторгненням сил Варшавського договору задля збереження комуністичного режиму в країні. За оцінкою експерта з міжнародних відносин Карлового університету Яна Шири, значна частина громадськості Чехії перебуває нині під впливом дезінформації, коли захоплення території України зображується як наслідок якогось громадянського

конфлікту: «Я маю на увазі поняття, за допомогою яких росіяни створюють видимість того, що в Україні центральному уряду протистоїть внутрішнє вогнище спротиву. Скажімо, концепція так званої Новоросії – це поняття, яке пропаганда стала насаджувати ще до того, як на Східній Україні взагалі сформувалися якісь утворення, здатні створити ілюзію чогось подібного... Але допоки російську армію будуть називати сепаратистами, ми так і не зможемо пояснити людям, чому проти Росії ввели санкції за війну в Україні» [12].

Причини поширення російської дезінформації, на переконання Яна Шира, різноманітні, але чи не найголовнішою серед них є невідповідність європейського експертного середовища, а надто журналістів, до специфіки російсько-українських взаємин. Так, у Чехії стає все менше зарубіжних кореспондентів, а тому переважна частина матеріалів готується в кабінетах: «Якщо вони беруть новини у ТАСС (російське державне інформаційне агентство), то чого можна ще чекати... Я прекрасно розумію, що вони часто-густо глибоко не вникають в такий конфлікт, як український... Ніхто не виявився готовим до того інформаційного смерчу, котрий закрутився у нас навколо агресії проти України в 2014 році». На разі в європейських ЗМІ навіть відсутнє порозуміння щодо термінології ворожих антиукраїнських угруповань: одні вживають «pro-Russian separatists», інші «rebels», а ще інші «Russia-backed separatists». Навіть Держдеп США послуговується терміном «combined Russian-separatist forces» – і все це спотворює реальність і заважає зорієнтуватися в суті проблеми. Хіба що під час судового процесу в Гаазі, де судять російських генералів за збитий авіалайнер, коли згадується так звана ДНР, то ця назва упереджується визначенням «armed group». Тобто в наявності є лише «збройне угруповання Донецька Народна Республіка» і мова не може йти ні про «самопроголошену», ані ще якусь «не визнану у світі» нібито республіку.

Отже, проблема протистояння російському наративу, витіснення його із міжнародного поля українським наративом, залишається й досі актуальною як ніколи. Але це вже інша проблема, яка вимагає окремого дослідження. Уроки війн іс-

торичної пам'яті мали б нас чомусь навчити. Так, життя знову і знову ставить на порядок денний проблему вини і відповідальності – того уроку, який би ми мали винести із трагедії Другої світової війни.

Література

1. Америка заплатит высокую цену за игнорирование реальной России. URL: <https://sputnik.by/politics/20200815/1045460944/Amerika-zaplatit-vysokuyu-tsenu-za-ignorirovanie-realnoy-Rossii.html>
2. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження націоналізму. – К., 2001. С.24
3. Военный парад в честь 67-й годовщины Великой Победы. (2012). URL: <http://kremlin.ru/catalog/keywords/117/events/15271>
4. Заседание Совета по развитию гражданского общества и правам человека. (2016). URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/53440>
5. Макаренко В. Партийность в науке всегда комикс. Об угрозах научно-технической контрреволюции и аграрной бюрократии. *Независимая газета*. 24 февраля 2020.
6. Пахалюк К.А. Историческое прошлое как основание российской политики. На примере выступлений Владимира Путина. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/istoricheskoe-proshloe-kak-osnovanie-rossiyskoj-politii-na-primere-vystupleniy-vladimira-putina-v-2012-2018-qq>)
7. Президент ФРГ поблагодарил союзников за освобождение от нацизма. URL: <https://www.dw.com/ru/%D0%BF%D1%...>)
8. Призыв к пересмотру политики США в отношении России. URL: <https://bmpd.livejournal.com/4106547.html>)
9. Путин раскритиковал резолюцию Европарламента об осуждении сталинизма и нацизма. URL: <https://www.dw.com/ru/%D0%BF%D1%83%D1%82%D0%...>)
10. Ренан Э. Что такое нация? URL: www.hrono.ru/ststii/2006/renan_naci.php ; Геллнер Э. Пришествие национализма. Мифы нации и класса. Нации и национализм /Б. Андерсон, О.Бауэр, М. Хрох и др.;- М., 2002. С. 146-200)
11. Стратегия национальной безопасности Российской Федерации URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?red=doc&base=LAW&n=191669&fld=134&dst=100014,0&rnd=0.10045034144140707#02631937844850346>

12. Forum 24: наратив Кремля проникает в чешские СМИ. URL: inosmi.info/forum-24-narrativ-kremlya-pronikaet-v-cheshskie-smi.html)

13. El Confidencial (Испания): против России надо идти всем Евросоюзом. Иначе она будет только насмехаться. URL: inosmi.info/el-cjnfidencional-ispaniya-protiv-rossii-nado-idti-vsem-evrosoyuzom-inache-ona-budet-tolko-smeyatsya.html

14. Politico: другой России у нас нет, а диалог пора наладить. URL: inosmi.info/politico-drugoy-rossii-u-nas-net-a-dialog-pora-naladit.html)

15. ТНІ: Сталин и Гитлер, Путин и Си – как вести себя с плохими парнями?. URL: inosmi.info/tni-stalin-i-gitler-putin-i-si—kak-vesti-sebya-s-plokhimi-parnyami.html

АКАДЕМІЯ ПОЛІТИЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
Серія «Бібліотека АПН України»

Василь Ткаченко, Вероніка Якуба

**ВІЙНИ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ:
«NEVER MORE» ЧИ «ЕСЛИ НАДО – ПОВТОРИМ»?**
(начерки історичної політики Росії)

Наукове видання

Науковий редактор
Мироненко Петро Володимирович,
доктор політичних наук

Макетування – **Щегельський Павло Григорович**

Підписано до друку 15 лютого 2021 року
Формат 60х90/16. Ум. друк. арк. 18.00
Наклад 500 прим.

ВИДАВНИЦТВО ПОЛІТІЯ»
вул. Леонтовича, 5, оф. 302, м. Київ, 01030
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців:
Серія ДК № 5869 від 13.12.2017 р.